

ROSTA GERGELY LÁSZLÓ

**VALLÁSSOSSÁG, POLITIKAI ATTITÚDÖK ÉS
SZEKULARIZÁCIÓ NYUGAT-EURÓPÁBAN
1981-1999**

SZOCIOLÓGIA ÉS SZOCIÁLPOLITIKA TANSZÉK

TÉMAVEZETŐ: TOMKA MIKLÓS

© ROSTA GERGELY LÁSZLÓ

**BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM**

SZOCIOLÓGIA PH.D. PROGRAM

**VALLÁSOSSÁG, POLITIKAI ATTITÚDÖK ÉS
SZEKULARIZÁCIÓ NYUGAT-EURÓPÁBAN
1981-1999**

PH.D. ÉRTEKEZÉS

ROSTA GERGELY LÁSZLÓ

BUDAPEST, 2004

Tartalomjegyzék

A. Táblázatok jegyzéke.....	7
B. Ábrák jegyzéke.....	11
I. Bevezető és kutatási kérdés.....	14
II. A fogalmak tisztázása.....	18
1. Vallás, vallásosság	18
2. Politika, politikai attitűdök	22
3. Szekularizáció	26
III. Szekularizáció Európában	37
1. Szekularizáció vagy deszekularizáció?	37
2. Szekularizálódó Európa?	39
IV. Szekularizáció és politika.....	46
1. Modernizáció és politikai viselkedés	46
2. Felekezeti összetétel és politika	50
3. Vallásosság, szekularizáció és politikai attitűdök.....	51
3.1. Politikai érdeklődés és politikai részvétel	53
3.2. Pártválasztás.....	56
3.3. Bal-jobb skála	57
3.4. Vélemények vallás és politika viszonyáról.....	59
3.5. Társadalmi intézményekbe vetett bizalom	61
3.6. Intolerancia.....	61
V. Hipotézisek	63
1. A vallási hatás hipotézise	63
2. Változó versus stabil hatás hipotézise	65
3. A kontextuális hatás hipotézise.....	67
VI. A vizsgált fogalmak és kapcsolatok operacionalizálása	70
1. Vallásosság	71
2. Politikai attitűdök.....	73
2.1. Politikai involváltság.....	73
2.2. Bal-jobb skála	74
2.3. Politika és vallás viszonyáról alkotott vélemények	75
2.4. Társadalmi intézményekbe vetett bizalom	75
2.5. Intolerancia.....	76
3. A vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszony.....	76
4. Szekularizáció	78
5. Felekezeti összetétel.....	79
6. Modernizáció	80
VII. Az adatok elemzése	83
1. A vallásosság és a politikai attitűdök közötti korreláció és ezek változása ...	83
2. A vallásosság egyházas típusa és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása.....	85
3. A „kultúrkereszténység” és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása	87
4. „Vallástalanság” és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása	88
5. A parciális korrelációk	89
6. A korrelációk viszonya egymással.....	90
7. A vallásosság társadalmi szintjének hatása	95
7.1. A szekularizáció hatása a korrelációkra	96

7.2.	<i>A szekularizáció hatása a parciális korrelációkra</i>	101
7.3.	<i>A szekularizáció dinamikájának hatása</i>	102
8.	A felekezeti összetétel hatása	103
9.	A modernizáció hatása	106
10.	A társadalmi-kontextuális hatások többváltozós elemzése	108
10.1.	<i>A vallási regressziós modell</i>	110
10.2.	<i>A fejlettségi-vallási regressziós modell</i>	112
11.	Útelemzés	114
12.	A korrelációk és a kontextuális változók együttes vizsgálata	120
VIII.	Az eredmények értelmezése	123
1.	A vallási hatás	123
2.	Változó versus stabil hatás?	127
3.	Kontextuális hatások	130
IX.	Zárszó	134
F.	Függelék	135
	Táblázatok	135
	Ábrák	168
	Az EVS-ből felhasznált kérdések szövege	178
	<i>Politikai kérdések</i>	178
	<i>Vallási kérdések</i>	180
	<i>Demográfiai kérdések</i>	181
	Felhasznált irodalom:	182

A. Táblázatok jegyzéke

III.1. Táblázat: Az Istenben hívők arányának változása, 1947-2001	42
III.2. Táblázat: Összefüggés Isten személyes fontossága és az erkölcsi szigor között (Pearson-féle korrelációs együttható), 1981-1999	44
VI.1. Táblázat: A vallásosság egyes dimenzióinak korrelációja a vallási intenzitás indexével.....	72
VI.2. Táblázat: A vallásosság típusainak részaránya országonként (%)	73
VI.3. Táblázat: A politikai involváltság egyes típusainak korrelációja az involváltság indexével.....	74
VI.4. Táblázat: A társadalmi vallásosság faktorának összefüggése a faktorelemzésbe bevont változókkal, Pearson-féle korrelációs együtthatók.....	79
VI.5. Táblázat: A protestánsok aránya a magukat valamilyen felekezethez sorolókhöz viszonyítva (%).....	80
VI.6. Táblázat: Az egy főre jutó GDP és a HDI értéke	82
VII.1. Táblázat: A szignifikáns kapcsolatok aránya (%)	87
VII.2. Táblázat: A korrelációk szignifikáns változásainak aránya (%)	88
VII.3. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést a vallásosság különböző operacionalizálású változói és politikai attitűdök közötti korreláció a többi hasonló változóval? (%)	92
VII.4. Táblázat: A faktorsúlyok mátrixa a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatok erősségére (%)	95
VII.5. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést (Pearson-féle R) a vallásosság és politikai attitűdök közötti korreláció a társadalmi kontextuális változókkal? (%)	109
VII.6. Táblázat: A társadalmi kontextuális változók Pearson-féle korrelációs együtthatóinak mátrixa.....	109
VII.7. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést (béta-együttható) a vallásosság s politikai attitűdök közötti korreláció a társadalmi kontextuális változókkal? (%)	114
VIII.1. Táblázat: Hány százalékkal változik a szignifikáns korrelációk aránya a parciális esetben a kétváltozóshoz képest? (%)	126
VIII.2. Táblázat: A vallásossággal mutatott szignifikáns kapcsolatok arányának változása, 1981-1990 (százalék, illetve százalékpont).....	128
F.1. Táblázat: Vallásosság skála és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása	135
F.2. Táblázat: Vallásosság skála és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együtthatók változása	135
F.3. Táblázat: Vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja	136
F.4. Táblázat: Vallásosság skála és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása	136
F.5. Táblázat: Vallásosság skála és intolerancia– a korrelációs együtthatók változása	137
F.6. Táblázat: Egyházas vallásosság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása	137
F.7. Táblázat: Egyházas vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együtthatók változása	138

F.8. Táblázat: Egyházas vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja.....	138
F.9. Táblázat: Egyházas vallásosság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása	139
F.10. Táblázat: Egyházas vallásosság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása	139
F.11. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása	140
F.12. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együtthatók változása	140
F.13. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja.....	141
F.14. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása	141
F.15. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása	142
F.16. Táblázat: Vallástalanság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása	142
F.17. Táblázat: Vallástalanság és bal-jobb skála – a korrelációs együtthatók változása	143
F.18. Táblázat: Vallástalanság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja	143
F.19. Táblázat: Vallástalanság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása	144
F.20. Táblázat: Vallástalanság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása	144
F.21. Táblázat: Vallásosság skála és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.	145
F.22. Táblázat: Vallásosság skála és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	145
F.23. Táblázat: Vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja.....	146
F.24. Táblázat: Vallásosság skála és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.	146
F.25. Táblázat: Vallásosság skála és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.....	147
F.26. Táblázat: Egyházas vallásosság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	147
F.27. Táblázat: Egyházas vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	148
F.28. Táblázat: Egyházas vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja.....	148
F.29. Táblázat: Egyházas vallásosság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	149

F.30. Táblázat: Egyházas vallásosság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	149
F.31. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	150
F.32. Táblázat: Kultúrkereszténység és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	150
F.33. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja.....	151
F.34. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	151
F.35. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	152
F.36. Táblázat: Vallástalanság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	152
F.37. Táblázat: Vallástalanság és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	153
F.38. Táblázat: Vallástalanság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja	153
F.39. Táblázat: Vallástalanság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor	154
F.40. Táblázat: Vallástalanság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.....	154
F.41. Táblázat: A vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatok erősségének korrelációi (Pearson-féle korrelációs együtthatók).....	155
F.42. Táblázat: A vallásosság és a politikai attitűdök közötti parciális kapcsolatok erősségének korrelációi (Pearson-féle korrelációs együtthatók)	156
F.43. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolat szorossága valamint a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	157
F.44. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásos maghoz tartozás közötti kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	157
F.45. Táblázat: A politikai attitűdök és a kultúrkeresztény típushoz tartozás közötti kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	157
F.46. Táblázat A politikai attitűdök és a vallásosság közötti parciális kapcsolat szorossága valamint a szekularizáltság mértéke közötti korreláció.....	158
F.47. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásos maghoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	158
F.48. Táblázat: A politikai attitűdök és a kultúrkeresztény típushoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	158
F.49. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallástalan típushoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció	159

F.50. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat.....	159
F.51. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat.....	159
F.52. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat	160
F.53. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat.....	160
F.54. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat	160
F.55. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat	161
F.56. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat.....	161
F.57. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat	161
F.58. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat.....	162
F.59. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat	162
F.60. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat	162
F.61. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat.....	163
F.62. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat	163
F.63. Táblázat: Kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat	163
F.64. Táblázat: Vallástalanság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat	164
F.65. Táblázat: A többváltozós regressziós elemzések alapján szignifikánsnak mutató kapcsolatok mennyivel növelik a függő változó szórásából magyarázott részt? (stepwise regresszió)	165
F.66. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolatok, és az ezekre gyakorolt közvetlen/teljes társadalmi hatások tipikus iránya.....	166
F.67. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti parciális kapcsolatok, és az ezekre gyakorolt közvetlen/teljes társadalmi hatások tipikus iránya.....	167

B. Ábrák jegyzéke

III.1. ábra: A legalább hetente templomba járók arányának változása, 1981-1999 ...	41
III.2. ábra: Hat kiválasztott erkölcsi kérdés közül átlagosan hány esetben kategorikusan elutasítók a megkérdezettek? 1981-1999	43
III.3. ábra: Az „egyházias mag” számarányának változása, 1981-1999	45
IV.1. ábra: A materiális és posztmateriális értékek átlagos részaránya kilenc nyugat- európai országban születési kohorszontként, 1990	49
VI.1. ábra: A Human Development Index (HDI) alkotóelemei	81
VII.1. ábra: A vallásosság faktorának a társadalmi bizalommal és a politikai involváltsággal mutatott korrelációja közötti összefüggés (az országok és a regressziós egyenes)	94
VII.2. ábra: A társadalmi vallásosság szintje(faktor) valamint a politikai involváltság és a vallásosság (faktor) viszonya közti kapcsolat (az országok és a regressziós egyenes)	97
VII.3. ábra: A társadalmi vallásosság szintje (faktor) valamint a társadalmi bizalom és a vallásosság (faktor) viszonya közti kapcsolat (az országok és a regressziós egyenes)	98
VII.4. ábra: A társadalmi vallásosság szintje (faktor) valamint a vallás politikai szerepvállalásával kapcsolatos attitűd és a kultúrkeresztény vallásosság viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)	100
VII.5. ábra: A társadalmi vallásosság szintje (faktor) valamint a társadalmi intézményekkel szembeni bizalom és a kultúrkeresztény vallásosság viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)	101
VII.6. ábra: A vallásos mag arányának változása, valamint a bal-jobb önbesorolás és a hitvalló kereszténység viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)	103
VII.7. ábra: A protestánsok arányának összefüggése a bal-jobb önbesorolás és a vallásosság faktora közti korrelációval (az országok és a regressziós egyenes)	105
VII.8. ábra: A gazdasági fejlettség összefüggése a politikai involváltság és a vallásosság faktora közti korrelációval (az országok és a regressziós egyenes)	107
VII.9. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére	117
VIII.1. ábra: A szignifikáns összefüggések aránya kapcsolattípusonként, %	125
VIII.2. ábra: A szignifikáns összefüggések és változások részaránya a vallásosság faktorral mutatott összefüggés esetében, 1981-1999 (%)	129
VIII.3. ábra: A szignifikáns csökkenést mutató korrelációk száma a vallásosság faktor és az egyházas vallásosság esetében	130
F.1. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a politikai involváltság közötti kapcsolat erősségére	168
F.2. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére	168
F.3. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és az intolerancia közötti kapcsolat erősségére	169
F.4. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére	169

F.5. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére	170
F.6. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és az intolerancia közötti kapcsolat erősségére	170
F.7. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére	171
F.8. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére	171
F.9. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény közötti kapcsolat erősségére	172
F.10. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és a bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére	172
F.11. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és intolerancia skála közötti kapcsolat erősségére	173
F.12. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a politikai involváltság közötti parciális kapcsolat erősségére	173
F.13. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére	174
F.14. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére	174
F.15. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére	175
F.16. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére	175
F.17. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére.....	176
F.18. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére	176
F.19. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény közötti parciális kapcsolat erősségére	177
F.20. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és a bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére	177

Szüleimnek

I. Bevezető és kutatási kérdés

A nemrégiben magyarul is megjelent Politikatudományi Enciklopédia önálló címszó alatt foglalkozik „vallás és politika” viszonyával. (Bogdanor, 2001: 719-721) A leírás kitér mindenekelőtt az állam és az egyház viszonyának történeti változására (erre vonatkozóan önálló címszó is szerepel az enciklopédiában), a világi és a transzcendentális rend közötti viszonyra, a hatalom forrására, a szekularizáció hatására meggyengülő egyházi pozíciókra és ennek ellenpéldáira, a kereszténydemokráciára, a nacionalista mozgalmak és a vallás viszonyára, valamint a civil vallás megjelenésére is. Ugyanakkor a hosszú ismertetésben csupán egyetlen zárójelbe írt fél mondat foglalkozik azzal, hogy a vallásosság, mint vallásos értékek, normák egyéni rendszere, miként befolyásolja a politikai viselkedést: „(kutatások szerint a vallásos tényezők jóval tetemesebb befolyást gyakorolnak¹, mint amit korábban a társadalom szekularizációja nyomán valószínűsítettek, s eszerint a vallás még mindig megosztja a társadalmat)”. (Bogdanor, 2001: 720) A „még mindig” kifejezés azt sejteti, hogy ez nem csak ellentétes a várakozással, hanem hogy a jövőre nézve nem valószínű ennek a tendenciának a tartós fennmaradása.

Vallás és politika viszonyának kutatási hangsúlyait megítélésem szerint meglehetősen jól tükrözi az enciklopédiarészlet. Jelentős az irodalma az egyház és az állam közötti viszony², e viszony változásának a szekularizáció hatására, a vallás és az egyházak által egyes országok, népek politikai történetében játszott szerepnek³, a fundamentalizmus újraéledésének⁴, vagy az egyház politikai szerepvállalásának⁵, ugyanakkor jóval ritkábban találkozunk olyan művekkel, melyek a vallásosságnak, és az abban bekövetkezett változásoknak az egyéni politikai magatartásra, politikai attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálta. A legtöbb ilyen témájú írás a fenti szócikkben is kiemelt pártválasztás mögöttes faktoraként tekint a vallásosságra, és csak elvétve találni olyan irodalmi hivatkozást, mely az egyén általános politikai attitűdjeire gyakorolt vallási hatásokkal, és ezek változásával foglalkozna. Márpedig kétségtelen

¹ a szavazók pártválasztására

² Ld. pl. *Robbers*, 1995, *Robbins – Robertson*, 1987

³ Ld. pl. *Benavides – Daly* [1989], *Johnston – Sampson*, 1994

⁴ Ld. pl. *Juergensmeyer*, 2000, *Matry – Appleby*, 1993

tény, hogy a vallásosság terén az elmúlt évtizedekben jelentős változások történtek világszerte. E változások egyik fő jellemzője mennyiségi: főként a nyugat-európai vallási változás a „csökkenés”, „visszahúzóadás”, „hanyatlás” szinonimákkal illelhető. Nem pusztán az egyházak társadalmi hatalmának csökkenéséről van szó, hanem arról is, hogy – legalábbis ami a vallásosság egyházakhoz kötődő formáit illeti – egyre kevesebben jellemezhetők a különböző kritériumok alapján meghatározott „vallásos” jelzővel. A vallás, vallásosság társadalmi szerepének eme változása mellett egy másik jelenség is megfigyelhető, a fogalmak jelentésének változása. Korábban vallás alatt szinte kizárólag valamely vallási intézmény (egyház) által közvetített egységes hit és normarendszert, vallásosság alatt pedig az ezzel a rendszerrel történő azonosulást értették. Az egyházak társadalmi szerepének, sok esetben monopol vagy duopolhelyzetének gyengülésével párhuzamosan az általuk közvetített hit- és normarendszer kizárólagossága és kényszerítőereje is fellazult, ami teret adott magának a vallásnak, illetve a vallásosságnak az egyéni értelmezéseire. Ezt csak erősítette, hogy megjelentek a monopóliumokkal szemben egyéb vallási kínálatok is. A vallás kultúránként, szubkultúránként, egyénenként eltérő értelmezése önálló probléma, amely nagyon erősen rávilágít arra a felismerésre, hogy vallás és egyház, vallásosság és egyháziasság között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Ha – elsősorban kutatómódszertani megfontolásból – mégis így teszünk, akkor szem előtt kell tartani, hogy az ilyen módon vizsgált vallás, vallásosság annak csak egy típusa.

Ezeknek a különböző szinteken mutatkozó társadalmi változásokat gyakran jelölik a szekularizáció összefoglaló fogalmával. Dolgozatom célkitűzése a vallás és politika közötti kapcsolat eme, kissé talán elhanyagolt aspektusának szemügyre vétele az említett vallási változások, a szekularizáció tükrében. Ha egy mondatban kellene megragadni vizsgálódásom tárgyát, akkor úgy fogalmaznék, hogy vajon a XX. század utolsó két évtizedéből származó nyugat-európai empirikus adatokkal alátámasztható-e az az uralkodó nézet, mely szerint a modernizáció, és ezáltal a szekularizáció hatására általánosan egyre kisebb hatást gyakorol a vallásosság a politikai attitűdökre és magatartásmintákra?

A vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszony vizsgálata során három fő szempontot tartok szem előtt: *(1) milyen irányú és mértékű összefüggés tapasztalható a vallásosság és bizonyos kiválasztott politikai attitűdök között, (2) mutatkozik-e*

⁵ Ld. pl. Medhurst – Moyser, 1988, Wichmann, 1978

változás e kapcsolatban az idő előrehaladtával, valamint hogy (3) *miként befolyásolják bizonyos társadalmi-kontextuális tényezők*, mindenekelőtt a vallási változás – illessük a szekularizáció címkéjével, vagy nevezzük másként – valamint a társadalmi modernizáció és a felekezeti összetétel a *vallásosság és a politikai attitűdök viszonyát*. A hipotézisek nyelvére átfogalmazva a kérdések úgy hangzanak, hogy igaz-e, hogy az általam vizsgálni kívánt területen (Nyugat-Európa) és időszakban (a XX. század utolsó két évtizede)

(1) *a vallásosság – ha eltérő mértékben is, de – továbbra is hatást gyakorol az egyének politikai attitűdjére,*

(2) *jez a kapcsolat gyengülő vagy esetleg stagnáló tendenciát mutatott az általam megfigyelt időszak során, és*

(3) *a kapcsolat intenzitásában mutató eltérések összefüggést mutatnak a vallásosság társadalmi szintjével, a gazdasági-társadalmi modernizáció fokával, és a felekezeti összetételben mutató eltérésekkel?*

Célkitűzésemet nemzetközi survey-adatok másodelemzésével kívánom megvalósítani. A vizsgálat tárgyául Nyugat-Európát választottam, amit indokol az a tény, hogy a szekularizációs folyamatot kétségbe vonó újabb irodalom épp erre a régióra tekint kivételként, mint ahol továbbra is megfigyelhető a vallásosság társadalmi szerepének csökkenése. A térbeli és időbeli összehasonlítást pedig az Európai Értékrendvizsgálat (EVS) adatai teszik lehetővé, melyek mintegy két évtizedet és a nyugat-európai lakosság nagyobbik részét ölelik fel, és mind a vallás, mind a politika területét jelentős számú kérdéssel vizsgálják.

A fenti célok megvalósításához elsőként a használt fogalmak definíciójára van szükség, így mindenekelőtt meg kell határozni, a későbbiekben mit értek vallás, vallásosság, politika, politikai attitűdök alatt, valamint hogy melyek azok az attitűdtípusok, amelyekkel foglalkozni kívánok. A második lépésben a szekularizáció egyes értelmezéseit fogom áttekinteni, különös tekintettel annak az egyéni vallásosságra gyakorolt hatására. Ezután a szekularizáció és a politikai attitűdök közötti kapcsolatokat vizsgálom elméleti aspektusból, a kapcsolódó – meglehetősen szűk – szakirodalom, valamint a szekularizáció értelmezéséből logikailag levezethető összefüggések ismertetése révén. Az elméleti fejezetek után fogalmazom meg pontosan a fentebb röviden már vázolt hipotéziseket, majd a felhasznált adatbázis

bemutatása és az operacionalizálás ismertetése után az adatok szisztematikus elemzésével vizsgálom meg a hipotézisek empirikus alátámaszthatóságát.

A disszertáció megszületéséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért szeretnék köszönetet mondani mindenekelőtt konzulensemnek, *Tomka Miklósnak*, valamint *Wolfgang Jagodzinskinek*, a kölni Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung igazgatójának, *Henrich Kreutznak*, a Nürnberg-Erlangeni egyetem tanszékvezető egyetemi tanárának és *George McLeannek*, az Amerikai Katolikus Egyetem professzor emeritusának, akik nagyban hozzájárultak az adatgyűjtéshez és a dolgozat megírásának sikeréhez, valamint *Bozsonyi Károlynak* a módszertani rész kidolgozásában adott hasznos tanácsaiért. Hálával tartozom továbbá mindazoknak, akik a dolgozat írása során hasznos javaslatokkal éltek: *Balázs Zoltánnak*, *Bögre Zsuzsának*, *Enyedi Zsoltnak*, *Erőss Gábornak*, *Földvári Mónikának*, *Gereben Ferencnek*, *Hegedűs Ritának* és *Tóka Gábornak*, valamint a tézisterv bírálatában megfogalmazott értékes javaslataiért *Gazsó Ferencnek*.

II. A fogalmak tisztázása

1. Vallás, vallásosság

A vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatának értelmezéséhez mindenekelőtt meg kell határozni, hogy a jelen dolgozatban mit értek az adott fogalmak alatt. Ez az igény egyik esetben sem állít könnyű feladat elé, hiszen a vallásszociológia és a politikai szociológia is a definíciós probléma bőséges irodalmát ismeri. *Max Weber* szerint "annak meghatározása, hogy 'mi' a vallás, nem állhat e fejezet elején: egy ilyen definíció legfeljebb az itt következő fejtegetések végén állhatna. Csakhogy mi itt egyáltalán nem a vallás 'lényegével', hanem egy meghatározott fajtájú közösségi cselekvés feltételeivel és hatásaival foglalkozunk..." (*Weber*, 1992: 109) és végül nem is találjuk meg a vallás weberi meghatározását. *Durkheim* több definíciót is ad a vallásra, egy helyütt a "vallás valójában nem egyéb, mint a vallási tények összessége" (*Durkheim*, 1978: 221), melyet az ún. kollektív lelkiállapot hoz létre, és "mihelyt rátalálunk a kollektív fogalmi gondolkodás törvényszerűségeire, ezek a különös képzetek elvesztik rendkívüliségüket" (*Durkheim*, 1978: 248). „A vallási élet elemi formái” c. alapvető fontosságú művének elején (*Durkheim*, 1981) a vallási jelenségnek szent és profán dichotómiáján alapuló definícióját adja *Durkheim*: „Ha a szent dolgok között mellé- és alárendeltségi kapcsolatok állnak fenn és ezáltal egy bizonyos egységes rendszert képeznek, amely azonban semmilyen más hasonló típusú rendszernek nem része, akkor a meggyőződések és a megfelelő rítusok összessége vallást képez.”⁶ (*Durkheim*, 1981: 67) Ugyanezen könyv végén azután megállapítja, hogy mégis van valami örök a vallásban, ez az örök pedig a kollektív érzések és ideák életben tartásának funkciója, mivel *Durkheim* szerint nem létezik olyan társadalom, amely ezeket az igényeket legalább is ne érzékelték volna. Ezzel tehát egy funkcionális definícióhoz érkezik meg.

A vallás legtagabb értelmezését *Thomas Luckmann*nál találjuk (*Luckmann*, 1993), aki minden olyan cselekvést vallási jelenségnek nevez, mely által az egyén transzcendentálja saját biológiai természetét. Vagyis az ember ama készsége, hogy képes túllépni biológiai természetén egy objektív, morálisan kényszerítő és mindent

⁶ „Wenn heilige Dinge untereinander Beziehungen der Zu und Unterordnung haben, so dass sie ein System von gewisse Einheit bilden, das aber in keinem anderen System derselben Art einbezogen ist, dann bildet die Summe der Überzeugungen und der entsprechenden Riten eine Religion.“

átfogó értelmi világ létrehozása által, önmagában vallási jelenség. Ilyen értelemben tehát gyakorlatilag minden, ami az embert emberré teszi, megkülönbözteti az állatvilágtól, ipso facto vallási, és amíg létezik ember, addig az ilyen módon értelmezett vallás is létezik. (Berger, 1988)

A vallás társadalmi jelenségeire koncentrálnó definíciókat a szakirodalom általában két csoportba sorolja (Kehrer, 1988: 19-22, Kecskés–Wolf, 1993). Léteznek *funkcionális* és *szubsztanciális* definíciók. Röviden összefoglalva a különbséget a két megközelítés között: a funkcionális definíciók azt mondják meg, hogy a vallás *mit tesz*, milyen feladatokat lát el, a szubsztanciálisak pedig azt, hogy *milyen elemekből áll* a vallás (Kehrer, 1988: 21). A *funkcionális* meghatározások vallás alatt olyan társadalmi tényeket értenek, melyek bizonyos társadalmi funkcióknak megfelelnek. E funkciók között leggyakrabban a társadalmi integrációt és a szubjektív biztonságérzetet, az ember világban elfoglalt helyére, az emberi lét legfontosabb kérdéseire adott választ szokás említeni. A probléma ezekkel a meghatározásokkal az, hogy minden meggyőződési rendszer, mely ilyen kérdések megválaszolásával foglalkozik – például a marxizmus is – tág értelemben vallásnak tekinthető, mivel a funkcionális definíció szempontjából a társadalmi feladat betöltése a lényeges, a transzcendens léte vagy nem léte ebből a szempontból másodlagos. Ez a probléma vezetett a vallás szubsztanciális definícióihoz, melyek közé olyan meghatározások tartoznak, amelyek a vallást bizonyos jegyek megléte alapján definiálják. Ezek között a közös jegyek között általában megtalálható Isten, vagy egyéb emberfeletti lények létezése is. A szubsztanciális vallásdefiníciók általában egy adott vallási kultúra bázisán alapulnak, így azok a jelenségek, amelyek nem ebből a kultúrából származtathatók, vagy éppenséggel ennek a vallási kultúrának a szétfeszítését célozzák, nem biztos, hogy a meghatározás értelmében ott vallásnak tekintendők (pl. keresztény hagyományokkal rendelkező társadalomban a buddhizmus).

A vallásosság meghatározása hasonlóan nehéz feladat, mint magáé a vallásé⁷. A vallásosság vizsgálatakor tudatában kell lennünk annak, hogy csupán "bizonyos fajta" vallásosságról tudunk szociológiai eszközökkel képet alkotni attól függően, hogy milyen jelenséget vizsgálunk. A survey-módszerrel végzett kutatások két fajta megközelítést tesznek lehetővé: (1) azt tekintjük vallásosnak, aki önmagát vallásosnak vallja (ez esetben a definíció problémáját átruházva a kérdezettre), vagy

⁷ A definíciós problémákról és a vallásosság méréséről bővebben lásd Tomka, 1973, 1977, Szántó, 1990, Rosta, 1996.

(2) valamilyen előre meghatározott kritériumok (pl. vallásgyakorlás rendszeressége, bizonyos hittételek elfogadása) szerint a kutató maga sorolja ebbe a kategóriába az egyéneket. Ez utóbbi típus egyértelművé teszi, hogy ezeknél a vizsgálatoknál csak a szubsztanciális értelemben vett vallásra vonatkozóan tehetünk fel explicit kérdéseket, hiszen kritériumaink abból következnek, hogy mit tekintünk mi magunk vallásnak. Nincs értelme pl. az imádkozás gyakoriságára vonatkozó kérdést feltenni egy olyan kultúrában, ahol nem ismerik az ilyen gyakorlatot, vagy nem érdemes az istenhitről kérdezni olyan buddhistákat, akik vallása nem ismer Istent.

A kutató által megszabott kritériumok felvetik a vallásosság egy- vagy többdimenziós megközelítésének kérdését. Az egydimenziós megközelítések a vallás egy külső megjelenési formájával azonosították a vallásosságot, többnyire bizonyos hittételek elfogadásával, vagy a vallás gyakorlásának bizonyos rendszerességével. A sokdimenziós modellek közül *Glock* és *Stark* 5-dimenziós modelljét kell kiemelni. Mivel az egydimenziós megközelítéseket nem tartották elegendőnek a sokféle megjelenési forma megragadására, és felmerült annak kérdése, hogy vajon a vallásosság különböző formái milyen mértékben függetlenek egymástól (azaz milyen gyakori vagy ritka az együttjárásuk), *Glock* és *Stark* kísérletet tettek arra, hogy egy átfogó kutatási keretet dolgozzanak ki, mely lehetőség szerint az összes, vallásosnak tartott társadalmi ténytet integrálja. A világvallások jellemzőit tekintve a vallásosság öt különböző dimenzióját tartották elkülöníthetőnek. Noha állításuk szerint van vallás, mely az egyikre, míg más egy másik dimenzióra helyezi a hangsúlyt, ezek az elemek mindenütt bizonyos formában jelen vannak. A *Glock* és *Stark* által használt dimenziók: (1) *hit* (ideológiai dimenzió); (2) *vallásgyakorlat* (rituális dimenzió); (3) *vallási érzés, élmény* (élmény és tapasztalat dimenziója); (4) *vallási ismeretek* (intellektuális dimenzió); (5) *mindennapi élet vallásossága* (következmény dimenzió). (*Glock-Stark*, 1965: 19-38)

A dimenziókkal kapcsolatban felmerül az operacionalizálhatóság és – mint említettük – a dimenziók függetlenségének kérdése. Egyfelől a survey-típusú vizsgálatok csak a legalább bizonyos mértékben tudatos és elkötelezett vallásosságot képesek megragadni, az érzelmi dimenzióval és az önmagát megfogalmazni képtelen vallásossággal nem, vagy csak korlátozott érvényességgel tud foglalkozni. Másfelől pedig noha *Glock* és *Stark* a modern típusú vallásosságra nézve a dimenziók

függetlenedését állították, ezt a feltevést alátámasztó és cáfoló empirikus vizsgálatok is napvilágot láttak.⁸

A vallásosság definiálásának másik kérdése a világnézeti magatartás, illetve a vallásosság típusainak problematikája. Sok megelőző elméleti vitát követően először *Yves Lambert* francia szociológusnak sikerült faktoranalízis révén a világnézeti mezőny három fő típusát empirikusan is elkülöníteni. (*Lambert, 1994*) A három típus elnevezése *Lambert* kifejezéseivel: A „hitvalló kereszténység”, a „kulturális kereszténység” és a „világi humanizmus”. A hitvalló keresztények általában rendszeresen gyakorolják vallásukat és kapcsolatot tartanak más keresztény hívekkel, valamint hisznek a személyes Isten léteiben, és az élet értelmét Istentől eredeztetik. Ezen a csoporton belül elkülöníthető (1) egy, a hagyományos intézményekhez kötődő és (2) egy modern, kisközösségi vallási aktivitás. A „világi humanizmushoz” tartozók általában nem hívők és nem gyakorolnak vallást. *Lambert* szerint Európában a legtöbben a „kulturális kereszténység” kategóriájába sorolhatók. Ez a kategória a vallás intézményes gyakorlásától és hivatalos hittételeitől történő eltávolodással jellemezhető, ugyanakkor az ebbe a csoportba tartozók továbbra is kötődnek kereszténységhez és vallásosságukra gyakran illik a kérdőívek „maga módján” kategóriája, egyénileg kiválogatott világnézeti elemekkel, hittartalmakkal.

Dolgozatomban vallásosnak fogok tartani mindenkit, aki egy szubsztanciális vallásmegközelítés alapján a vallásosság bizonyos külső jegyeit mutatja (vallási intézményhez fűződő viszony, vallási hiedelmek, transzcendentális orientáció) és ezek alapján a vallásosság valamely típusába sorolható, valamint aki önmagát vallásosnak vallja. Mivel az elemzés tárgya Nyugat-Európa, érthető módon a külső vallási jegyek többnyire a keresztény felekezetekhez köthetők. Ugyanakkor nem tekintem vallásosságnak az olyan, vallási funkciókat betöltő „pótvallásokhoz” igazodó magatartásokat és egyéneket, melyek szintén az élet nagy kérdéseire választ adó funkcióval bírnak, és bizonyos, a tapasztalati valóságon túlra utaló elemeket is tartalmaznak (horoszkóp, jóslás, stb.).

⁸ A vallásosság dimenzióinak operacionalizálhatóságáról és a dimenziók kapcsolatáról bővebben lásd: *Szántó, 1990, Rosta, 1996.*

2. *Politika, politikai attitűdök*

A politika definiálása hasonlóan nehéz feladat, mint a vallásé. Az antik görögök értelmezésében a politika a polisz és a polgárok közötti viszonyt jelentette. *Weber* szerint a politika nem más, mint „törekvés a hatalomból való részesedésre vagy a hatalom – államok vagy embercsoportok közti – megosztásának befolyásolására” (*Weber, 1989*). A modern politikatudományban elterjedt a politika hármas megközelítése, amely követi az angol nyelvben a politika fogalmára létező három nagyon hasonló hangalakú fogalmat. (*Forndran, 1991*). Az első a „polity”, amely a politikát az eljárási szabályok, rendelkezési formák oldaláról közelíti meg, és olyan fogalmakkal foglalkozik elsődlegesen, mint az alkotmány, a normák, törvények és intézmények. A „policy” fogalmához a célok és feladatok, illetve ezek megvalósításának problémái, azaz problémamegoldás, feladatteljesítés tartoznak. Ehhez a fogalomhoz sorolhatók az ún. „kötőjeles politikák”, tehát azok a tervek, megoldási javaslatok, amelyek egy jól körülhatárolható, konkrét terület megoldására irányulnak (pl. „egészségpolitika”, „szociálpolitika”, „oktatáspolitiká”). A „politics” fogalma az érdekekkel, konfliktusokkal, hatalommal, harccal és konszenzussal összefüggő célok megvalósításának módjával foglalkozik, vagyis ez a szó fedi az ún. „nagypolitikát”. *Blondel* megfogalmazása szerint „politikának nevezzük azt a tevékenységet, melynek révén a fontos döntéseket egy közösségben és a közösség számára meghozzák, illetve végrehajtják” (*Bogdanor, 2001: 482*) Dolgozatunkban elsősorban ebben a harmadik értelemben (politics) tekintem a politikát. Ez nem jelenti azt, hogy a vallásnak ne lenne kapcsolódási pontja a törvényalkotással, vagy egyes állami szakpolitikákkal, arról van csupán szó, hogy a politikai attitűdök, általában az egyén és a „politics” viszonyáról árulnak el valamit.

Amint a vallás esetében annak egyéni leképződését, a vallásosságot vizsgálom, úgy a politika vizsgálatát is leszűkítem annak egyéni attitűdökön, viselkedéseken keresztül vizsgálható formáira. *Laponce* szerint „az attitűd olyan mentális hajlam vagy fogékonyság, amely, meglehet, soha sem fordítódik le vizsgálható tettekre, gondosan megfogalmazott gondolatokra, hitelvekre” (*Bogdanor, 2001: 490*), ugyanakkor mégis meghatározóan hathatnak az individuális politikai viselkedésre. A politikai attitűdök kapcsolatban állhatnak explicite magával a politikával, amikor pl. a politikai rendszerhez, a demokráciához, a kormányzathoz, a pártokhoz történő egyéni viszonyulás nyer kifejeződést benne; de lehetnek olyan általános társadalmi vonatkozású attitűdök, amelyek szintén erőteljesen hatnak a politikai viselkedésre, de

nem kimondottan az egyén politikával kapcsolatos véleményeit, fogékonyságait reprezentálják: pl. autoriter magatartásminta, ideológiai önbesorolás, etnocentrizmus. Amikor dolgozatomban általánosságban politikai attitűdökről beszélek, mind a két kategóriából kiválasztott attitűdök összességét fogom érteni ez alatt. Tisztában vagyok vele, hogy helyesebb volna mindenütt „kiválasztott politikai attitűdökről” beszélni, hiszen az az öt kategória, melynek a vallásossággal mutatott kapcsolatát vizsgálni fogom, még részben sem fedheti le az attitűdök teljes skáláját. Ugyanakkor az attitűdök kiválasztása nem volt önkényes, igyekeztem a vallásosság szempontjából minél inkább relevánsnak tűnő kategóriákat bevonni. Így esett választásom az alábbi öt attitűdre:

(1) *politikai involváltság: a politika iránti érdeklődés és politikai aktivitás verbális reflexiója*

Vannak vallások, melyek híveik számára politikától történő távolmaradást, mint helyes magatartást sugallják. A kereszténység ilyen értelemben soha nem zárkózott el a világi hatalom ügyeitől, de a keresztény etika a XIX. század második feléig inkább volt individuáletika, mint szociáletika, amely az átlagemberek számára nem fogalmazott meg ajánlásokat a politikai részvételre (természetesen ez összefüggésben van a politikai berendezkedés formájával, illetve annak változásával is). A keresztény – katolikus és protestáns – társadalometika egyik pillére ugyanakkor a politikai részvétel morális kötelezettsége. Kérdés, hogy ez alapján fakad-e kimutatható összefüggés az egyházi és a politikai involváltság között, illetve hogy előbbi gyengülése hatást gyakorol-e az utóbbira is.

(2) *ideológiai önértelmezés: bal oldal – jobb oldal*

A kereszténység évszázadokon át az uralkodó társadalmi rend kulcstényezője volt Nyugat-Európában. Mint erősen hagyományokat őrző intézmények, az egyházak erős késéssel reagáltak a XVIII-XIX. század nagy társadalmi változásaira (ipari forradalom, városodás), és természetesen az ezekkel a folyamatokkal kapcsolatos konfliktusaikra is konzervatív válaszaik voltak. Ebből fakadt, hogy az egyházak a munkásság körében, valamint az értelmiség egy részében elvesztette bázisát, annak ellenére, hogy egyébként általában jelentős szociális tevékenységet fejtettek ki egyebek közt épp az előbbi réteg körében is. Ez az évszázados ellentét, amely az egyházat konfliktusvonal egyik (jobb) oldalára, a társadalom egyes csoportjait pedig

a másik oldalára állította, a modern, posztindusztriális társadalmakban súlyát veszteni látszik, a bal-jobb ellentét új értelmezéseket kap. Nagy kérdés, hogy az új helyzetben a vallás, a vallásosság milyen szerepet játszik ebben az ellentétpárban, továbbra is erős összefüggést mutat-e egy jobboldali identitással, vagy ez a kapcsolat fellazulóban van.

(3) *társadalmi intézményekbe vetett bizalom*

Magától értetődő a társadalmi intézményekbe vetett magas fokú bizalom a vallásosak körében mindaddig, míg a vallásnak nagy befolyása, privilegizált szerepe van a társadalom egészében. Mára ez az privilegizált helyzet azonban Nyugat-Európában a keresztény egyházak számára a múlté. Nagy kérdés, hogy a vallásosság és az intézményekbe vetett bizalom közötti pozitív összefüggés is gyengült-e ezzel párhuzamosan. A modern kor individualizálódó embere számára a társadalmi intézmények kisebb fontossággal bírnak, mint elődei számára. Kérdés, hogy ebben a helyzetben az egyház, mint társadalmi intézmény iránt mutatott lojalitás együtt jár-e a más intézmények felé is irányuló erősebb bizalommal.

(4) *társadalmi csoportok ellen irányuló intolerancia*

Allport nagyhatású műve előtt általános volt a vélekedés társadalomtudományi körökben, hogy a vallásosság dominánsan egy társadalmi mintakövető viselkedés, amely egyebek közt önállótlanossággal, merev személyiségstruktúrával, a másképp gondolkodás elleni intoleranciával, és előítéletességgel is gyakran együttjár. *Allport* a vallásosság két fajtáját különbözteti meg, és azt állítja, hogy ezek a személyiségjegyek az általa „külső vallásosságnak” nevezett típussal járnak együtt. Ugyanakkor létezik egy „belső vallásosság” is, amely az egyén életének minden területét áthatja, és amely épp ellenkezőleg, egy nagy fokú személyes önállósággal, valamint a másság elfogadásával jár együtt. (*Allport*, 1950) *Allport* szerint ahol általános elvárás a vallásosság, ott számszerűleg a külső vallásosság dominál. A mai Nyugat-Európára ez az általános elvárás nem jellemző, egyre kevésbé jelenik normaként meg a vallásosság, és még inkább igaz, hogy egyre kevesebb előny származik a vallásosságból. Ilyen értelemben nagy kérdés, hogy mutatkozik-e valamilyen irányú összefüggés a másság elleni nyitottság és a vallásosság között, és amennyiben igen, ez a külső, vagy a belső vallásosság domináns jelenlétére utal-e inkább?

(5) *a vallás politikai befolyásoló szerepéről alkotott vélemény*

A politikai involváltság esetében elmondottak itt még inkább érvényesek azzal a kiegészítéssel, hogy a katolikus, valamint a protestáns egyházak hagyományosan eltérően értelmezték önnön politikai szerepvállalásukat: előbbi erősebben ragaszkodott hatalmi előjogaihoz, ami a politikai demokráciák kialakulása során éles konfliktusokhoz vezetett, ami a politika vallási befolyásoltságáról alkotott véleményekre is erőteljes hatást gyakorolt. Az egyházak társadalmi szerepének csökkenésével párhuzamosan csökkent ennek a konfliktusnak a jelentősége is, ugyanakkor kérdéses, hogy milyen mértékben él továbbra is az emberekben. Emellett szintén kérdés, hogy az egyházak, mint az atomizálódó társadalmak legnagyobb „civil” társadalmi csoportjainak intézményes képviselői, és gyakran a nemzeti hagyományok legerősebb képviselői, milyen mértékben jelennek meg legitim politikai szereplőként, illetve milyen mértékben fogadtatja el híveivel és a nem hívőkkel ezt a politikai befolyásoló szerepet.

A felsorolásból kitűnik, és az „attitűd” fogalmának használatából is következik, hogy dolgozatomban nem kívánok foglalkozni a *pártválasztásra* gyakorolt vallási hatással, és ennek változásával. Ennek a döntésnek három indoka is van: (1) a szakirodalom a vallásnak az egyén politikai viselkedésére gyakorolt hatásai közül többnyire éppen ezzel a jelenséggel foglalkozik⁹. A törésvonal-elmélet keretén belül nagy számú szakirodalom tárgyalja a vallási törésvonalnak a választói magatartásra gyakorolt hatását és annak változását. (2) Dolgozatom fő célja az attitűdök kapcsolati struktúrájában kimutatható közös vonások felmutatása. Ugyanakkor úgy vélem, a pártválasztás bevonásával egy olyan dimenziót tennék elemzés tárgyává, amelynél semmiképpen nem volna megkerülhető a nemzeti sajátosságoknak, a pártrendszer történeti fejlődésének, és a vizsgált időszak során történt változásoknak országonkénti feltárása. Ez a feladat egy önálló, csak a pártválasztás vallási befolyásoltságának összehasonlító elemzésére fókuszáló dolgozat tárgya lehet, jelen disszertációm keretein azonban túlnőne. (3) Egy praktikus ok is közrejátszott: az általam használt adatbázis, az Európai Értékrendvizsgálat (EVS) nem tartalmaz

⁹ A vallásosságról, mint a pártválasztás egyik magyarázó tényezőjéről Magyarországon lásd pl. Gazsó – Stumpf, 1997, Gazsó F. – Gazsó T., 1993, Körösi, 1996.

teljesen összehasonlítható kérdést a pártválasztásra vonatkozóan, így ez alapján az adatbázis alapján nem volna lehetőségem az elemzés elvégzésére. Természetesen más adatbázis (pl. Eurobarometer) segítségével pótolható volna ez a hiány, de ott pedig az EVS-ben alkalmazott más – főként a vallási – változók reprodukálhatósága kérdéses.

A fenti érvek ellenére, illetve épp az első érv miatt, a törésvonal-elméletet és az abból fakadó általános következtetéseket ismertetni fogom, mivel úgy vélem, a pártválasztás és a vallásosság viszonyában kimutatott változások más politikai attitűdök esetében is többé-kevésbé érvényesek lehetnek.

3. Szekularizáció

A szociológiai irodalomban hosszú ideig általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy mindenekelőtt Európában a szekularizáció igen előrehaladott állapotban van, és ez a folyamat elkerülhetetlen és visszafordíthatatlan, tehát csupán idő kérdése, hogy az egyes társadalmak mikor érik el a nyugat-európai társadalmak szekularizációs szintjét. Amennyiben ezek az állítások helytállóak, úgy ez a folyamat ipso facto fontos következményekkel jár vallás és politika viszonyára nézve is. Kérdéses azonban, hogy mit is kell értenünk szekularizáció alatt, mi az a folyamat, ami visszafordíthatatlan volna.

Az egységes elméleti megfogalmazással nem rendelkező szekularizációs tézisnek több értelmezése is ismert, és a definícióbeli eltérések, a szekularizáció és a vallás-politika viszony különböző összefüggéseire irányítják rá a figyelmet. Amiként vallás és politika viszonya is lehet makro- és mikroszintű megközelítés tárgya, ugyanúgy beszélhetünk a szekularizáció e két aspektusáról is. Az egyik legújabb, e témában született írásban *Dobbelaere* három szinten értelmezi a szekularizációt, a társadalmi (szocietális) és az individuális szintet kiegészítve a mezoszintet képviselő szervezeti síkkal. Empirikus elemzése során kimutatta, hogy a társadalmi szintű szekularizáció fontos, de nem egyetlen magyarázó tényezője az általa fellelt egyéni szintű szekularizációnak. (*Dobbelaere*, 2002) Mivel dolgozatom témája a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyának vizsgálata, számomra a szekularizáció individuális szintű hatásai bírnak elsődleges jelentőséggel, ezért az elméletek bemutatásánál is erre az aspektusra fogom helyezni a hangsúlyt.

A szekularizáció eltérő jelentéseit tipológiába foglalva *Casanova* (1994) az alábbi három értelmezési lehetőséget különbözteti meg:

1. *Világi területek elválása és emancipálódása vallási intézményektől és normáktól, társadalmi és kulturális differenciálódás.*
2. *A vallásos meggyőződések és magatartásformák hanyatlása, racionalizálódás, „elvallástalanodás”.*
3. *A közélet és a magánélet elkülönülése, a vallásnak a privát szférába kerülése, vallási individualizálódás.*

A szekularizáció első értelmezése általánosan elfogadott, gyakran szolgál kiinduló pontként a másik két értelmezéssel kapcsolatos fejtegetésekhez. *Casanova* állítása szerint tipológiájából az első pont szükségszerűen jellemző minden modern társadalomra. Ellenben állítása szerint egyedül Nyugat-Európa esetében igaz, hogy mindhárom értelmezés érvényes volna. Ennek oka *Casanova* szerint az állam és az egyház korábbi nagyon erős összefonódása, és ennek fenntartása sokáig kényszerrel, az idő szava ellenében is. Így nem jöhetett létre a modern társadalom szerkezetének sokkal inkább megfelelő, egymással versenyző felekezetek és denominációk rendszere, mint azt Amerikában a protestáns ébredési mozgalmak példáján láthatjuk. És minél inkább ellenálltak az egyházak a társadalmi differenciálódásnak, annál valószínűbb, hogy hosszútávon a hit visszaszorulásával kell számolni ezekben az országokban.

Értelmezése szerint a vallás privatizációja sem szükségszerű, bár a modern vallások helye éppenséggel a civil társadalomban keresendő. Ezzel szemben Spanyolország példáján mutatja be *Casanova*, hogy noha elvált az egyház az államtól, a civil társadalomban betöltött nyilvános szerepét mégis első sorban modernitásellenes megnyilvánulásként értelmezi a társadalom jelentős része.¹⁰

A vallásosság és a politikai attitűdök viszonyát, főként annak változását vizsgálva az egyik legfontosabb kérdés *Casanova* tipológiájának második és harmadik pontjára vonatkozik: a szekularizáció vajon a vallás formájának, a modern társadalomban az

¹⁰ Más a helyzet *Casanova* szerint Kelet-Európában, mivel ott az erős ateista elnyomás minden vallási megnyilvánulásnak pozitív funkciót kölcsönzött. Ugyanakkor a vallási és nemzeti identitás jellemzően erős összefonódása megakadályozta egy ateista “szovjet ember” kitenyésztését a régióban. A vallás a vallási szabadságjogokért harcolván progresszív erőként jelentkezett. Ezek az előfeltételek a szovjet

egyén életében betöltött helyének változásaként értelmezhető elsődlegesen, (3. pont), vagy a vallás, a vallásos hittartalmak és magatartásformák eltűnésével is számolnunk kell (2. pont)? Ez a kérdés nagyban befolyásolja az általam vizsgálni kívánt viszonyrendszer változására vonatkozó második hipotézisem alternatív állításainak érvényességét. A szekularizációs tézisek összefoglalása során tehát ennek a két szempontnak az elkülönítésére fogok koncentrálni.

A szekularizáció, mint a vallásos nézetek hanyatlása, a célracionális cselekvés térnyerése az értékracionálissal szemben, *Max Weberre* vezethető vissza. *Weber* szerint a társadalmi modernizáció egyik legfontosabb mozzanata a világ „elvarázstalanodása”, a racionális gondolkodás, cselekvésmód és életvezetés elterjedése. Ebben a racionalizálódási folyamatban jelentős szerepet játszottak a protestantizmus egyes irányzatai, amelyek az evilági aszkézis és a racionális életvezetésre helyezték a hangsúlyt az Isten felé vezető út keresésében. *Weber* szerint két hulláma volt az „elvarázstalanodásnak”: az első egy valláson belüli folyamat, melynek során a mágikus elemek jelentőségüket veszítették, kiszorultak a vallásból. Ennek a folyamatnak a végállomása a puritanizmus. A második hullám során az istenkeresés egyre racionálisabb lett, mivel a középkor módszerei a modern kor embere számára alkalmatlannak bizonyultak. Ez a felismerés vezetett a racionális gondolkodás általános elterjedéséhez, a tudományok felemelkedéséhez, amelyek azonban végső soron szintén alkalmatlannak bizonyultak ezeknek a várakozásoknak a beteljesítésére. Noha *Weber* szerint a „varázstalanodás” fokozatosan csökkentette bizonyos vallási jellemzők szerepét, a vallások fejlődésére vonatkozó elemzésében mégis arra utal, hogy a vallások bizonyos jelentései a „varázstalanodott” társadalmakban is megmarad. Feltehetőleg ezek a funkciók maguk is „varázstalanodottak”, racionalizáltak lesznek.

(*Weber*, 1988, 1995)

Peter Berger szekularizációs definíciója szerint egy olyan folyamatról van szó, melynek során “a társadalom egyes részei és a kultúra egyes elemei kikerülnek a vallási intézmények és szimbólumok uralma alól.” (*Berger*, 1988: 103) Ez egyfelől egy társadalmi-kulturális folyamatot jelent, mely – Casanova tipológiájának első pontjával egybeesve – pl. az egyház és állam szétválásában, az egyházi oktatás

rendszer bukása után egyedülálló történelmi lehetőséget kínálnak egy plurális vallási rendszer kialakulásához, mely a modern társadalmi berendezkedésben egyedüli módon életképes.

visszaszorulásában mutatkozik meg. Másrészt viszont – és *Berger* elsősorban erre helyezi a hangsúlyt – az egyéni tudat szekularizációját is jelenti: egyre több ember tudja a világot és benne saját létét vallási magyarázatok nélkül elképzelni. Harmincöt évvel ezelőtt egy interjúban *Berger* úgy nyilatkozott, hogy "a XXI. században vallásos hívő embereket valószínűleg csupán kis szektákban találunk, akik így összetömörülve igyekeznek ellenállni a világméretű szekuláris kultúrának"¹¹. (*Berger, 1968: 3*) A szekularizáció döntő tényezője a racionalizációs folyamat, helye pedig a gazdaság, mindenekelőtt annak ipari és kapitalista szektorai. Éppen ezért nem érint mindenkit egyformán a változás, bizonyos foglalkozásokra, lakhelyekre, életkorúkra erősebben nyomja rá bélyegét, mint másokra. Emellett másik fontos tényezőként – *Weberhez és mint látni fogjuk, Durkheimhez* hasonlóan – ő is kiemeli a kereszténység sajátos szerepét, melynek már gyökereinél, az ószövetségi zsidó vallásban egy transzcendens Istenséggel és egy, a mágikus elemek helyett az erős jogi szabályozottságra alapozó kultusszal találkozhatunk. Ehhez képest a kereszténység nyugati formája *Berger* szerint a szekularizáció szempontjából bizonyos visszalépést jelentett, hiszen Isten megtestesülése, a szentek serege és a Mária-tisztelet nagymértékben csökkentették a transzcendentalitás radikalizmusát. Emellett az egységes etikai racionalizmust felváltotta az askéta szerzetesek szűk rétege, szemben a néppel, melynek megannyi kiskapu állt rendelkezésére. Ugyanakkor profán és szent társadalmi szinten történő szétválasztása az egyház, mint specifikus intézmény elkülönítése által továbbra is magában hordozta a szekularizáció csíráját. Ilyen értelemben a reformáció a katolicizmusban megőrzött ószövetségi szekularizációs potenciál felélesztése, mivel a protestantizmus újra erősen transzcendentálja Istent, ugyanakkor az Isten és ember közti kapcsolat közvetlenségének hangsúlyozásával az egyházi intézmény létének szükségességét kérdőjelezi meg. Társadalom és vallás történeti kapcsolatának tragikus ironiája, hogy "történelmi szemszögből a kereszténység megásta saját sírját", hiszen a protestantizmus vallásújító törekvései éppen a szekularizációt segítették elő (*Berger, 1988: 123*).

A szekularizáció társadalmi súlypontjai fontosak, hiszen – mint az *Berger* megjegyezte – a modernitás, és ezáltal a szekularizáció is különböző társadalmi csoportokat különböző mértékben érint. Ilyen módon (1) a középkorúak általában

¹¹ „In the 21st century, religious believers are likely to be found only in small sects, huddled together to resist a worldwide secular culture.”

valamivel vallástalanabbak, mint a legfiatalabbak, majd pedig az egyre idősebb korral a vallásosság egyre erősebb mértéke jár együtt. A racionalizálódás hatása a (2) munkavégzőkre, ezen belül is elsősorban a technikai foglalkozásokat űzők esetében erősebb, emiatt, valamint szocializációs hatásokból fakadóan is (3) a férfiak “szekularizáltabbak”, mint a nők. Ugyancsak figyelembe kell venni (4) a protestantizmus és a szekularizáció szorosabb kapcsolatát állító hipotézist.

A racionalizmus szerepét hangsúlyozó jelentős szerzők közé sorolható *David Martin*, akinek szekularizációs fogalma *Casanovánál* is erősebben kiemeli a pluralizmus fontosságát (*Martin, 1978*). Elméletében az országokat egy pluralizmus-monopolizmus-skálán helyezi el. Alapfeltevése szerint a vallási pluralizmus a szekularizáció alacsonyabb fokával jár együtt (protestantizmus amerikai formája), míg a másik póluson a vallási monopolizmus egyben a szekularizáció magasabb mértékét is jelenti (a katolikus monopolizmuson és a vegyes vallású duopolizmuson át a legerősebb ortodox monopolizmusig). Fontos megállapítása, hogy a katolikus monopólium univerzalisztikusabb totalitáriusabb világképéből fakadóan sokkal átfogóbb erősebb kontrollt kíván gyakorolni a társadalmi viszonyok felett, mint a protestáns monopólium. Ezért a szekularizáció eltérő módon is megy végbe a két különböző rendszerben: a katolikus monopólium esetén a szekularizáció antiklerikalizmus, vallásellenesség formáját ölti, míg a plurálisabb protestáns társadalmakban konfliktus-mentesebb ez a folyamat.¹²

¹² Ezt az általános tézist azonban – főként Kelet-Európa esetében – *Willfried Spohn* (1995) nyomán egy mássikkal kell kiegészíteni, miszerint ha egy nemzeti vagy regionális vallás geopolitikailag vagy geokulturálisan perifériális helyzetben van, ami általában egyben az adott régióban a modernizációs folyamatok lassulásával is együttjár, akkor erősödik a vallási identitásképződés tendenciája és gyengül a szekularizáció. *Spohn* Kelet- és Kelet-Közép-Európában három vallási monopóliumra mutat rá: az Osztrák-Magyar Monarchiában a katolikusra, Oroszországban az ortodoxra, míg Törökországban a muzulmánra. Elmélete alapján azonban csak a birodalmi centrumokban, azaz a mai Ausztriában, Magyarországon, Csehországban valamint az orosz és a török birodalom központi területein fejt ki a vallási monopólium erős szekularizációs hatást – ami alatt *Spohn* elsősorban a vallási intézmény hanyatlását érti. Ellenben a korábban perifériális helyzetben volt nemzetek esetében a vallási identitás – a nemzetivel összefonódva – gátolta a szekularizáció térhódítását. A kommunista elnyomás új helyzetet teremtett Európa keleti felén, pontosabban új tartalommal töltve erősítette a korábbi tendenciákat. A korábbi vallási monopóliumok helyére egy szekuláris monopólium lépett mindenütt, amely csak felerősítette a szekularizációs tendenciákat, mindenekelőtt a korábbi regionális politikai, kulturális centrumokban – ez esetben ide értve a korábbi NDK-t is. Ellentétes tendenciákat főként a korábban is periférikus helyzetben lévő katolikus nemzetek (Lengyelország, Litvánia) jelentettek. A kommunizmus bukása a korábban közvetlen elnyomás alatt volt nemzetek önálló nemzetállammá alakulását, egyben a vallásosság adminisztratív elnyomásának megszűntét jelentette, mely főleg a korábban periférikus régiókban a nacionalizmussal összefonódott vallásosság újraéledésében mutatkozik. Ez a folyamat sem mindenütt egyformán megy végbe, ahol a centrális helyzetből adódóan a szekularizáció előrehaladott volt, ott a vallásosság megélénkülése sokkal enyhébb, inkább a korábbi folyamatok folytatódását láthatjuk. A jövőre nézve *Spohn* szerint valószínű, hogy a vallási

Az eddig tárgyalt szekularizációs elméletek a casanovai szekularizáció-tipológia második értelmezéséhez sorolhatók leginkább, melyek a modernizáció és a racionalizáció fogalmain keresztül közelítenek a szekularizációhoz, és ezen megközelítések végső soron a vallás teljes eltűnését is magukba foglalhatják. A szekularizációs elméletek másik fő csoportjába azok az értelmezések tartoznak, amelyek azt mondják, hogy a társadalmi differenciálódás nem feltétlenül hozza magával a vallásosság eltűnését, inkább annak társadalmi helye, szerepe változik meg.

Az első szerző, akit itt említhetünk, *Durkheim*, aki számára a vallási változás (ő sem használja a szekularizáció fogalmát) a legáltalánosabban elfogadott értelemben a vallás mindent átfogó fölérendeltségének megszűnését jelenti, amely elsősorban a világi területek önállósulásában, emancipációjában ölt testet. Szerinte ennek a vallási változások egyik legfontosabb aspektusa Isten “eltávolodása” a világtól, aki egyre kevésbé lesz jelenvaló a mindennapi cselekvésekben, és a világ menetét áthagyományozza az emberi döntésekre. *Durkheim* ennek változásnak a gyökereit a keresztény vallás sajátosságában látja. Az azt megelőző vallások istenei megtapasztalhatók, a világban jelenlévők voltak állatok, növények és egyéb dolgok képében, és bár az idők során a vallási erők azután egyre inkább elváltak az objektumoktól, egyre absztraktabbá váltak, de a világ számára továbbra is immanensek maradtak. A kereszténységgel azonban végképp visszahúzódik Isten a világból: “királysága többé nem evilági” (*Durkheim, 2001: 290*). Így azután – noha az istenség előbb soha nem tapasztalt konkrétsággal nyilatkoztatta ki önmagát – a kereszténység Istene absztraktabb és általánosabb minden “elődjénél”.

A szekularizáció legáltalánosabb meghatározásának strukturális vetületét is megtaláljuk *Durkheimnél*, hiszen állítja, hogy “ha pedig van olyan igazság, amelyet a történelem kétségtelenné tett, úgy az az, hogy a vallás a társadalmi élet egyre szűkebb körét fogja át” (*Durkheim, 2001: 177*). Korábban a “vallási” a “társadalmi” szinonimája volt, de azután a politikai, gazdasági, tudományos funkciók lassacskán leváltak a vallásiakról. *Durkheim* ezt a folyamatot is Istennek a világtól történt

monopóliumok helyreállítása a centrum-periféria-relációk megváltozásával együtt a szekularizációs tendencia erősödését fogja hozni.

eltávolodására vezeti vissza, ennek hatására ugyanis a világ alakítása az ember kezébe került, az ő spontán aktivitásától függ annak képe.

Durkheim ugyanakkor nem számol a vallás eltűnésével, mivel “a vallásban van valami örök, aminek az a sorsa, hogy minden egyes szimbólumot túléljen, melyeket a vallási gondolkodás lassanként magára öltött.” (*Durkheim 1981: 571*) Ez pedig a közösségi érzés, a közös gondolatok rendszeres újra ébresztésének és megerősítésének funkciója. *Durkheim* szerint a régi istenek elhalnak, de újak fognak születni helyettük, akik ezt a társadalmi szerepet magukra öltik. Mivel a vallás a társadalmiság megszületésével jön létre, nincs akadálya annak, hogy a társadalom a régi helyett újat teremtsen.

A szekularizáció témájában az egyik legnagyobb hatású mű *Thomas Luckmann*tól származik, címe: *A láthatatlan vallás* (*Luckmann, 1993*). Ez a hatvanas évek végén született mű máig időszerű, elsősorban újfajta megközelítési módja miatt. Kiindulópontja a vallás és egyháziasság azonosításának elvetése és a vallási jelenség újradefiniálása, melynek során a lehető legtágabb meghatározáshoz jut: minden olyan cselekvést vallási jelenségnek nevez, mely által az egyén transzcendentálja saját biológiai természetét, vagyis az ember képessége, biológiai természetén objektív, morálisan kényszerítő és mindent átfogó értelmi világ létrehozása által túllépni, vallási jelenség. Megint másképp fogalmazva, ami az embert emberré teszi, az állattól megkülönbözteti, ipso facto vallási. Ilyen értelemben azután nem is beszélhetünk a vallásosság elhalásáról, hiszen az azonos lenne a társadalom, sőt az emberiség végével.

Luckmann szerint a vallás alapvető szociális társadalmi formája a világszemlélet (*Weltansicht*), melyet társadalmilag objektivált és történeti valóságként definiál. A világszemléleteket az egyén a szocializáció során sajátítja el. A világszemlélet tartalmaz egy többé-kevésbé kikristályosodott Szent Kozmoszt, mely az egész világszemlélet belső jelentéshierarchiáját visszatükröző szimbólumokat tartalmaz, és mint ilyen, a mindennapi életet transzcendentálja. Minél erősebben elkülönül a Szent Kozmosz a világszemléleten belül, annál valószínűbb egy speciális vallási intézmény kialakulása a társadalom szintjén. Amennyiben ilyen intézmény létrejött, elsődleges feladata a végső valóságnak szimbólumok útján az egyéneknek történő közvetítése. Ebben az esetben az individuális vallásosság megegyezik az egyháziassággal.

A középkor végétől kezdve a nagy társadalmi változások hatására az egyház hatásköre egyre szűkebbé vált, miáltal egy intézmény lett csupán a többi mellett. Az

egyén számára erős feszültséget okoz, hogy az objektív társadalmi feltételek, melyek a végső értelmezések individuális rendszerét meghatározzák, gyorsabban változnak, mint az intézményes vallás. A tapasztalati világ és az internalizált világkép ellentmondásba kerülhet, s ez elgondolkodtatja, és valamilyen megoldásra készíti az egyént. Bármilyen legyen is reflexiója, nagyon valószínű, hogy a vallási normák érvényességét az ember kivonja más intézmények illetékességi köréből, miáltal a vallás magánüggé válik. A szekularizáció egyik hatása, hogy mindent átfogó értékrend helyére a társadalom alrendszerének ideológiai lépnek, melyek nem képesek egy szubjektíve értelmes végső értelmezési rendszert létrehozni. Vagyis az egyénre hárul a feladat, hogy a megnövekedett értékkínálatból kialakítsa saját rendszerét. Ez a rendszer már többnyire nem támaszkodik semmilyen primer intézményi területre, mivel egyik sem bizonyul objektíve általánosan érvényesnek. Ehelyett "szekundér" intézmények, és a privát szféra, elsődlegesen a család válik forrássá. Primer intézményi támasz hiányában az individuálisan barkácsolt értékrendszerre stabilitás és tudatos megfontoltság helyett törekénység és az affektív, emocionális cselekvések ad hoc legitimációja jellemző.

A társadalmi differenciálódásnak a vallásosságra gyakorolt hatását elemzi *Niklas Luhmann*. (Luhmann, 1977, 2000) Számára a modernizáció legfontosabb tényezője a társadalom funkcionális differenciálódása, melynek hatására funkcionális alrendszerek jönnek létre. Ellenben az egyének szintjén nem mehet végbe egy ugyanilyen funkcionális differenciálódás, hogy kizárólagosan és stabilan egy funkcióhoz rendelhetnénk az individuumokat. Sokkal inkább igaz, hogy minden egyén bizonyos hozzáférést igényel minden funkcióhoz. De a minden irányú egyéni specializáció szintén elképzelhetetlen. Senki nem lehet professzionális minden egyes funkcionális részterületen. Hogy az inklúziós követelményeknek mégis megfeleljenek az egyének, az egyes alrendszereken belül a professzionális szerepek komplementer szerepei alakulnak ki, melyek lehetővé teszik bárki hozzáférését. A funkcionális differenciálódás másik fontos sajátossága, hogy az egyes alrendszerek autonómiája egyre erősebb, ami más szóval azt jelenti, hogy a többi alrendszer befolyása az adott területen csökken. Egyfelől az egyházra értelmezve ez azt jelenti, hogy hatóköre saját területére korlátozódik, nincs többé lehetősége más részterületek befolyásolására. Az alrendszerek önállósodása, a korábbi normafenntartó rendszer átfogó érvényességének megszűntéhez vezet. Mivel pedig nincsenek többé az élet minden területére érvényes szabályok, a döntések végső soron az egyénre hárulnak.

Ezt nevezi *Luhmann* a döntési cselekvés privatizációjának. *Luhmann* definíciója szerint a szekularizáció ennek a privatizációs folyamatnak a társadalomszerkezeti relevanciája. A laikus komplementer szerepek kialakulása és a döntési cselekvés privatizációja hatására a vallás a társadalom jelentős része számára a szabadidős tevékenységek közé kerül, ahol a rendelkezésre álló idő végeessége miatt más tevékenységekkel versenyre kényszerül. Ez adott esetben a vallás háttérbeszorulását is okozhatja, amennyiben más tevékenységek attraktívabbnak bizonyulnak. *Luhmann* azonban hangsúlyozza, hogy szekularizáció alatt nem a vallás jelentőség- vagy funkcióvesztését érti, sőt felhívja a figyelmet, hogy a társadalmi differenciálódás révén kialakult komplementer szerepek egyéni integrációjában éppenséggel minden korábbinál nagyobbra nőhet a szerepe – amennyiben képes kielégíteni ezt az igényt. Összevetve *Luhmann* szekularizációs elméletét funkcionista vallásdefiníciójával, mely a vallást meglehetősen tágan értelmezi és a vallás funkciója alatt a meghatározatlan (*Unbestimmt*) meghatározottá történő transzformációját érti, megállapítható, hogy a vallási változás alatt nem annak eltűnését, sem pedig funkciója megváltozását, inkább a funkció betöltésének pluralizálódását és az egyéni döntés szerepének növekedését érti.

A *Luhmann*-féle döntési cselekvés privatizációjának megfelelője *Bergernél* – szűkebb értelemben, a világnézetre vonatkoztatva – az eretnekség kényszere (*Berger 1980*). Eretneknek nevezi azt, aki nem a teljes vallási tradíciót fogadja el, hanem kiragadja annak egyes tartalmi elemeit, és ez alapján alakítja ki saját álláspontját. A szekularizáció a vallási monopóliumok megszűnéséhez vezet, amely végső soron a világnézetek pluralizálódását jelenti. Mivel a modern ember számára megszűnt az egyetlen és kötelező jelleggel bíró egységes értelmezési rendszer, választásra kényszerül az egymás mellett létező értelmezések között, saját magának kell kialakítania egyéni világképét. A világnézet ugyanúgy választás tárgyává lesz, mint az autómárka. Ebben a “versenyben” a modern ember számára a valóság hagyományos vallási értelmezései kérdésessé válnak, szemben a racionálisabb megalapozottságúakkal. Ez a pluralista szituáció azután kihat a vallási tartalmakra is, mivel egy piaci helyzetben nem lehet figyelmen kívül hagyni a fogyasztó igényét, ezért azután a transzcendentális, a racionalizmussal kevésbé összeegyeztethető vallási tartalmak háttérbe szorulnak.

Ugyancsak a *Berger-féle* értelmezés része, hogy miután a vallás a modern társadalomban már csupán a család szférájában tud az individuum számára fontos

szerepet betölteni, azaz a vallás helye a privát szférára korlátozódik, ezért az ehhez kapcsolódó vallási tartalmak és egyházi tevékenységek jelentősége (pl. lelkigondozás, szociális tevékenység) megnövekedett.¹³

A szekularizáció és modernizáció viszonyát lineáris kapcsolatként leíró elméletek számára az Egyesült Államok virágzó vallási élete mindig is nehéz interpretációs problémát okozott. Ennek a problémának a feloldására tesz kísérletet *Stark* és *Iannaccone* (1994), amikor a vallásosság szintjének változását közgazdasági modellel kívánja szemléltetni. Elméletük szerint a vallási keresletként felfogott vallásosság (ahol a vallásos embereket fogyasztóknak tekinthetjük) szintje attól függ, hogy a vallásosság kínálati oldala (az egyházak, vallási felekezetek – a szerzők megfogalmazásában a „vallási cégek”) milyen mértékben tud keresletet teremteni. Ez a megközelítés ötvözi a racionalitás térhódításának tézisé (fogyasztói magatartás a vallási piacon) a szekularizáció azon értelmezésével, mely szerint a vallás társadalmi szerepe, az egyéni életben betöltött helye változik meg. Véleményük szerint minél plurálisabb egy társadalomban a vallási kínálat, és minél kompetitívebb a vallási piac, annál nagyobb a vallási részvétel adott társadalomban. Ezzel ellentétben minél inkább monopolizálja a vallási piacot egy vagy két felekezet, annál alacsonyabb a részvétel. A monopolizáltság foka attól függ, hogy az állam milyen mértékben avatkozik be a vallási piacba, milyen mértékben szabályozza azt adminisztratív eszközökkel.

Minél inkább monopolizálni tudja egy felekezet a vallási piacot, annál nagyobb mértékben szakralizálja a társadalmat, annál inkább hatják át vallásos szimbólumok a társadalmi élet minden terét a politikától a családig. És amennyiben deregulálódik a vallási piac, úgy ez a társadalom deszakralizációját is magával hozza. Sokan azonban félreértelmezik a folyamatot, és a deszakralizációt szekularizációként értelmezik, pedig a dereguláció hosszútávon épp ellenkezőleg, a vallási élet fellendülését idézi elő.

A szekularizációról szóló elméletek áttekintése során nem szabad megfeledkezni *Franz-Xaver Kaufmann* és *Karl Gabriel* (1996) álláspontjáról, amely az individualizációt hangsúlyozza, mondván, hogy az egységes társadalmi szabályozás megszűnésével párhuzamosan az egységesen vallási szabályozásnak is vége, ám ez nem annyira vallás-típus, mint inkább általános társadalomszervezeti változás.

¹³ Az itt leírtak *Berger* egy korai szekularizációs elméletének magját képezik, a későbbiekben a szekularizációs elmélettel szemben a vallási ébredés társadalmi lehetőségével foglalkozott behatóbban

Ezen belül viszont az egyéni döntések között megmarad, sőt megnő a vallási választás lehetősége és relevanciája. Eszerint a vallási hagyomány társadalmi jelentősége és szerepe csökken, az egyéni vallási döntése ellenben nő. Az egyközpontú társadalmi-kulturális szabályozást plurális váltja fel, amelyben ellenben nem figyelmen kívül hagyható, nem csökkenő jelentőségű szereplő a vallásosság.

A szekularizáció értelmezésének vitája egyelőre eldöntetlen. A tézist temető művek (*Stark, 1999, Berger, 1999*), és az elmélet újrafogalmazása (*Dobbelaere, 2002*) egyformán megtalálható a legújabb irodalomban. Mindez arra sarkall, hogy a vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatára vonatkozó hipotézisek megfogalmazása során mind az egyéni szintű vallásosság privatizációjára, mind pedig a vallásosság eltűnésére vonatkozó elméleti felvetéseket figyelembe vegyem. Ez különösen a változó vagy stabil kapcsolat hipotézise esetében fog jelentőséggel bírni, ahol a vallási változás természetéből eltérő következtetés vonható le az általam vizsgált viszony változására is.

III. Szekularizáció Európában

A fent elmondottakból kitűnik, hogy a szekularizáció szó jelentése körül nem alakult ki konszenzus az idők során. A különféle értelmezések a kritikai ellenvetések széles skálájához szolgáltak alapul, ami a vallásszociológia egyik legfontosabb, máig tartó vitájához vezetett. E vita során találunk prominens szerzőt, aki korábbi álláspontját megváltoztatva ma deszekularizációról beszél (*Berger, 1999*), és a szekularizációs tézis nekrológiával is találkozhattunk a közelmúltban (*Stark, 1999*). Mások új értelmezést adnak a régi fogalomnak (*Dallmayr, 1999, Swatos-Christianano, 1999*), és találni olyan írásokat, melyek az empirikus adatok alapján korrigált fogalom segítségével igyekeznek értelmezni a vallási változásokat, és próbálják egységes keretbe foglalni a szekularizációt. (*Dobbelaere, 1999, Halman-Riis, 2003*).

1. Szekularizáció vagy deszekularizáció?

Az első és legfontosabb ellenvetés a szekularizációval szemben, hogy a kutatási eredmények és a hétköznapi tapasztalat gyakran nem támasztják alá a hipotézist. Amennyiben a szekularizáció alatt a modernizációval párhuzamosan a racionális gondolkodás elterjedését, és ezzel együtt a vallás fokozatos hanyatlását és végső soron annak elkerülhetetlen eltűnését értjük, akkor a modern világ egy sor jelenségéről állapíthatjuk meg, hogy ellentmond ennek a feltételezésnek. Nem új keletű tény, hogy világ legmodernebb állama, az Egyesült Államok lakossága minden tekintetben jóval vallásosabb sok kevésbé modernizálódott ország lakosságánál (*Sherkat-Ellison, 1999*). De a világ sok más pontján is tapasztaljuk, hogy a modernizáció a szekularizációs várakozásokkal ellentétben a vallásosság iránti igény erősödését, a vallási mozgalmak növekedését hozza magával. A modern világ áttekinthetetlensége, a biztonság iránti vágy, vagy éppenséggel az idegen kultúra megnyilvánulásának tekintett modernizáció elleni reakció mind a korábbi vallási gyökerek újra felfedezéséhez, vagy új vallási mozgalmak sikeres térhódításához vezethetnek (*Kaufmann, 1989, Berger, 1999, Huntington, 1996*).

Egy másik fontos ellenvetés a szekularizációval szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az elvallástalanodás tézise abból a feltételezésből indul ki, miszerint tudjuk, korábban milyen mértékben voltak vallásosak az emberek, noha erről koránt sincs

szó. Amennyiben megkíséréljük történeti perspektívából szemlélni a vallásosságot, akkor a rendelkezésre álló szűkös adatok alapján sokkal valószínűbb, hogy lineáris csökkenés helyett sokkal inkább ciklikus változásokról beszélhetünk, melyeket *Stark* és *Bainbridge* a közgazdaságtanból ismert Sorokin-féle ciklusokhoz hasonlít. (Tomka, 2002, Swatos-Christiano, 1999, Stark-Bainbridge, 1985)

A szekularizáció jelentésének értelmezését nem lehet függetleníteni a vallás fogalmának meghatározásától, ami újabb kritikák forrásául szolgál. *Edward Bailey* megfogalmazása rávilágít ennek a problematikának a lényegére: „Tényleg meglehetősen könnyű meghatározni, hogy mi a szekuláris! Noha a jelentése változik, mégis konzisztens marad. Mindig egyszerűen a 'vallásos' ellentétét jelenti – bármit is jelentsen ez”¹⁴ (*Bailey*, 1998: 18) A vallás és vallásosság fogalmi meghatározásának kérdéséről már volt szó korábban, így csupán visszautalunk arra, hogy egy hipotézis felállításánál és ellenőrzésénél a premisszák szerepe kulcsfontosságú.

A fentiek mellett jó néhány további ellenérvvel találkozhatunk a vita irodalmában¹⁵. A későbbiek szempontjából egy megállapítást fontos azonban kiemelni: *Peter Berger* revideált álláspontja szerint noha a világ számos pontján szekularizáció helyett inkább deszekularizációs tendenciákról beszélhetünk, Európában, annak is elsősorban a nyugati felén, a vallási változás továbbra is a szekularizáció fogalmával írható le leginkább, nem csupán annak intézményi szinten vett értelmében, hanem a hitek, az egyéni vallásgyakorlat és a vallásos alapú morális cselekedetek tekintetében is. *Berger* szerint ezek a jelenségek a „régí” szekularizációs folyamat folytatódásaként értelmezhetőek, *Davie* szerint azonban ez csupán egy a lehetséges interpretációk közül, az ő felfogásában a nyugat-európai vallási változások értelmezésére sokkal inkább alkalmas *Danièle Hervieu-Léger* elmélete, mely szerint a tradicionális értelemben vett vallási formák hanyatlása az érem egyik oldala csupán. Ezzel párhuzamosan ugyanis a társadalmi valóság olyan területei nyílnak meg, melyeket csak a vallás képes betölteni. *Hervieu-Léger* ezeket a „utópikus” területeknek nevezi. Ezek a területek valamilyen módon mindig a realitás felett állnak, de az identitás megőrzése szempontjából megkerülhetetlenek. A kérdés az, hogy a hagyományos vallási elemek milyen mértékben képesek betölteni a

¹⁴ „Secular is really quite easy to define! Its meaning keeps changing yet remains consistent. It always means, simply, the opposite of 'religious' – whatever that means”

¹⁵ A vita áttekintéséről lásd: Tomka (2002), Swatos-Christiano (1999), Stark (1999)

szerepüket ezeken az utópikus területeken, milyen mértékben tudnak hozzájárulni pl. egy közös európai identitás kialakulásához. (Dave, 1999, Hervieu-Léger, 1993)

A fenti vitákat figyelembe véve a továbbiakban meglehetősen szűk értelemben fogjuk használni a szekularizáció fogalmát, vizsgálódásainkat Nyugat-Európára irányítva, a továbbiakban az individuális szintre összpontosítva, és elvallástalanodáson a hagyományos intézményes keretek között gyakorolt és megélt vallásosság csökkenő jelenlétét értve. Ezzel együtt nem zárjuk ki az egyházhoz kevésbé kötődő vallási elemek jelenlétének erősödését, vagy új vallási jelenségek megjelenését. Amikor két időpontban vagy helyen végzett vizsgálat eredményeit összehasonlítva az egyik állapotot „szekularizáltabbnak” nevezzük, az alatt nem értünk többet, mint hogy ez esetben az egyházi szertartáson történő részvétellel, imádsággal, hagyományos (általában keresztény) értékekbe vetett hittel jellemezhető egyéni vallásosság kisebb mértékben tapasztalható.

2. Szekularizálódó Európa?

Dolgozatom fő célja nem annak bebizonyítása, hogy szekularizálódik-e Nyugat-Európa, és milyen értelemben véve beszélhetünk szekularizációs tendenciáról, illetve hogy a jelenséget nevezhetjük-e egyáltalán szekularizációnak, vagy helyesebb volna valamely más megnevezés használata. Sokkal inkább e folyamatnak a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyára gyakorolt hatását kívánom vizsgálni. Ehhez azonban mindenekelőtt igazolni kell, hogy egy létező folyamat hatását keresem, azaz a szekularizációnak valóban van – legalább is a vizsgált időszak során Nyugat-Európában – egy egyéni relevanciája is, ami az egyházas vallásosság visszaszorulásában érhető társadalmi szinten tetten. A változást a vallásosság különböző dimenziói mentén vizsgálhatjuk. A vallásosság *Glock* és *Stark*-féle öt dimenziójára utaltam a korábbiakban, melyek közül többnyire hármat szoktak survey-típusú vizsgálatok tárgyává tenni: a vallásgyakorlatot, a vallásos hitet, és a vallásosságból fakadó (általában morális) következményeket.¹⁶ (*Glock-Stark*, 1965) Természetesen az egyes dimenziók operacionalizálására különféle lehetőségek állnak rendelkezésre, és az eredmény függ a megválasztott indikátortól, ezért igyekeztem az általánosan legelfogadottabb mérőeszközöket alkalmazni, amikor a vallási

¹⁶ A másik két dimenzió a vallásos tudás és a vallásos élmény. Előbbi erős korrelációt mutat az iskolai végzettséggel, utóbbi pedig igen nehezen vizsgálható kérdőíves módszerrel.

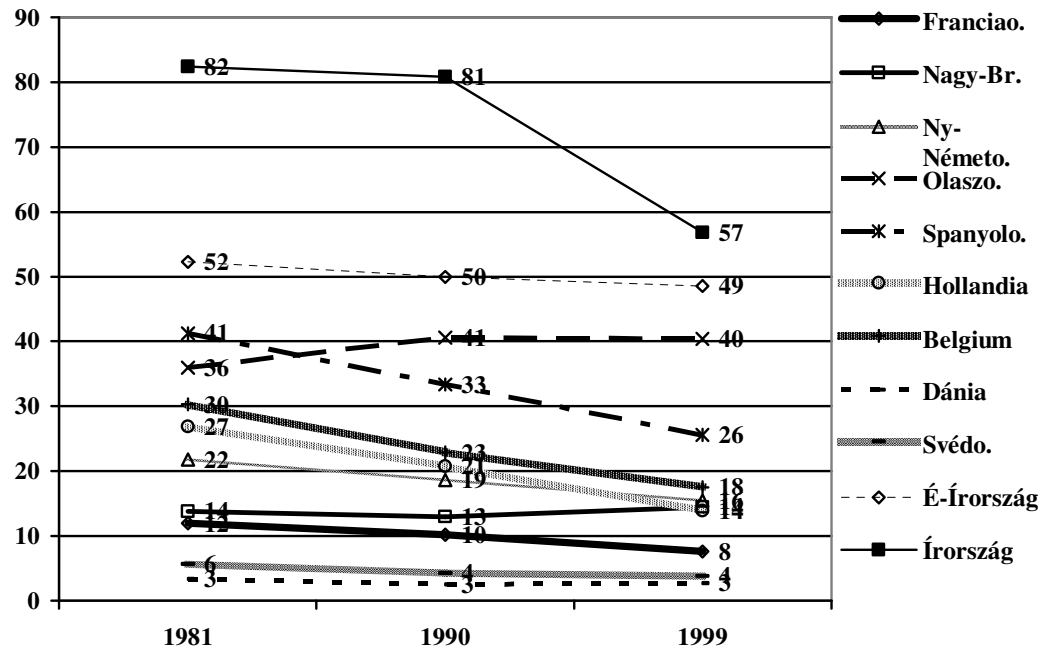
változásokat mérhetővé tettem. Az alábbiakban a vallásgyakorlatot a templomba járás gyakoriságával mérem, a hit dimenzióját az istenhittel illetve Isten fontosságával az egyén életében, míg a morális következményeket *Jagodzinski*hez és *Dobbelaere*hoz hasonlóan bizonyos kritikus erkölcsi kérdések, mint a válás, homoszexualitás, abortusz, házasságon kívüli partnerkapcsolat, (*Jagodzinski-Dobbelaere*, 1995c)¹⁷ valamint az eutanázia és az öngyilkosság megítélésén keresztül.

A vallásgyakorlat változása nem csupán önmagában értelmezhető, a *Jagodzinski* és *Dobbelaere* által alkotott „egyházi integráltság” index két fő alkotóeleme közül az egyik épp a vallásgyakorlat, és ez a jelzőszám a korrelációs elemzések alapján igen jó mércéje általában véve az egyházas vallásosságnak.¹⁸ Az említett vallási index az általuk vizsgált nyolc nyugat-európai ország mindegyikében csökkenést mutatott a 70-es, 80-as években. (*Jagodzinski-Dobbelaere*, 1995a) Az Európai és a Világ Értékvizsgálat (EVS és WVS) 1981 óta végrehajtott felméréseinek eredményét elemezve hasonló eredményre jut *Inglehart* és *Norris*, akik szerint a nyugat-európai tradicionális vallásos hiteket és az intézményesült vallásosságot vizsgálva két fontos megállapítást tehetünk: egyfelől hogy az egyes országok között jelentős különbségeket találunk e tekintetben, másfelől pedig hogy különösen a 60-as évek óta folyamatosan csökkenő tendenciát mutatnak. (*Inglehart-Norris*, 2004)

¹⁷ A Jagodzinskiék által használt 6 változó közül kettőt (nagykorúság előtti szexuális élet, prostitúció) nem tették fel mindegyik vizsgált országban mindhárom időszakban

¹⁸ A másik változó a felekezethez tartozás

III.1. ábra: A legalább hetente templomba járók arányának változása, 1981-1999

forrás: EVS 1981-1999

Az Európai Értékvizsgálat elmúlt húsz évét felölelő három hullámának mindegyikében résztvevő tizenegy nyugat-európai ország közül csupán egy olyan akadt, ahol az említett időszakban szignifikánsan növekedett az egyházi szertartást rendszeresen látogatók aránya.¹⁹ Az 1981-es helyzethez viszonyítva átlagosan az egynegyedével esett vissza a heti gyakorisággal templomba járók aránya. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy a csökkenés üteme nem azonos, elsősorban a már eleve alacsony vallásgyakorlattal jellemezhető országokban, valamint az egyik legvallásosabb ország, Észak-Írország esetében inkább a stagnálás mondható tipikusnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyházi vallásgyakorlat csökkenése a két végletre kevésbé, sokkal inkább a kettő közti, közepes intenzitású vallásgyakorlattal jellemezhető országokra volt igaz.

Az egyéni vallásos hiteket vizsgálva Jagodzinski és Dobbelaere az egyéni istenképnek, az elfogadott tradicionális tételek számának, valamint Isten személyes fontosságának elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az nyugati típusú racionalitás és a detradicionalizálódás eredményeként ténylegesen megfigyelhető a

¹⁹ Olaszországban. Az állítás érvényes mind a legalább heti, mind a legalább havi gyakoriságra.

hagyományos vallásos hitek háttérbeszorulása, és a különböző korcsoportok összevetésénél a kohorszhatás a döntő szemben az életciklus-hatással. (*Jagodzinski-Dobbelaere*, 1995b) *Inglehart* és *Norris* hosszabb idősorok elemzése alapján hasonló megállapításokat tesz. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy az istenhit tekintetében a vallási erózió lassabb folyamatnak mutatkozik, mint az intézményi keretek fellazulása, akadnak olyan országok, ahol az elmúlt húsz esztendőben inkább emelkedett az istenhívők aránya, és egy kivételével mindegyik ország felnőtt lakosságának a többsége továbbra is hisz Istenben.²⁰

III.1. Táblázat: Az Istenben hívők arányának változása, 1947-2001

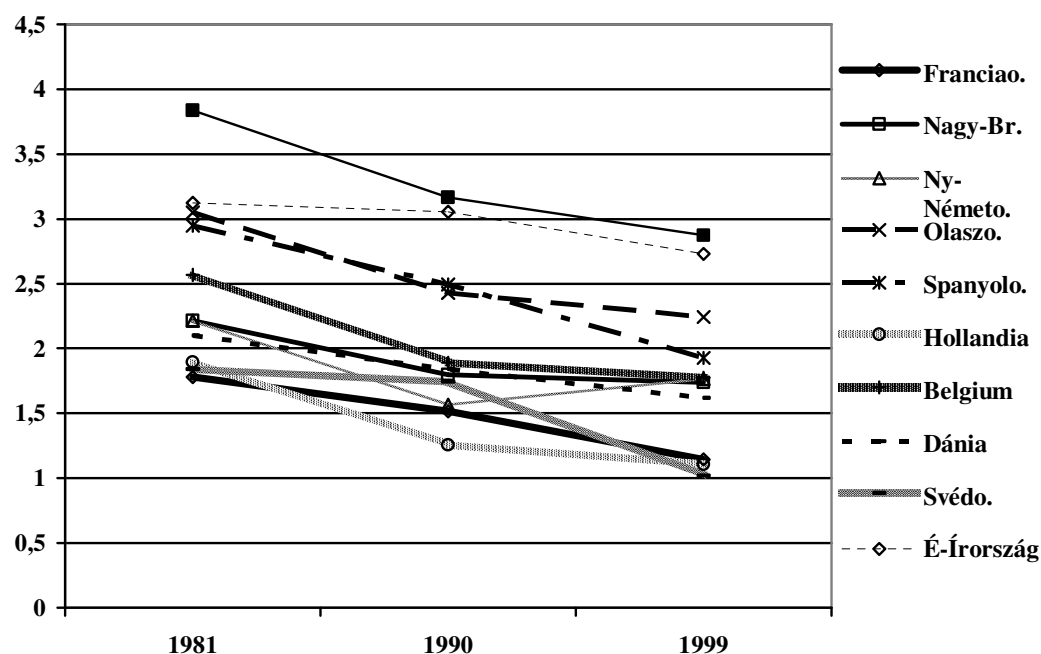
	1947	1968	1975	1981	1990	1995	2001	Változás (1947- 2001)
Svédország	80	60		52	38	48	46	-34
Hollandia	80	79		64	61		58	-22
Norvégia	84	73		68	58	65		-19
Dánia	80			53	59		62	-18
Nagy-Britannia		77	76	73	72		61	-16
Görögország		96					84	-12
Ny-Németország		81	72	68	63	71	69	-12
Belgium			78	76	65		67	-11
Finnország	83	83			61	73	72	-11
Franciaország	66	73	72	59	57		56	-10
Svájc		84			77	77		-7
Ausztria		85			78		83	-2
Olaszország			88	82	82		88	0

forrás: Inglehart-Norris, 2004, 4.1 tábla

A vallásosság morális vetületének változását két módon vizsgálhatjuk. Egyfelől az egész társadalom vonatkozásában beszélhetünk szekularizációról olyan értelemben, hogy adott erkölcsi kérdések esetében egyre kevesebben képviselnek egy – a tradicionális vallási tanításokkal összhangban álló – merev elutasító álláspontot. Másrészt szűkebb értelemben, a *Dobbelaerék* által követett utat járva a más dimenziók alapján vallásosnak mutakozók erkölcsi pluralizmusának változását vizsgálhatjuk.

²⁰ A kivétel Svédország. Természetesen további vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy maga az istenhit milyen tartalmi változáson ment át.

III.2. ábra: Hat kiválasztott erkölcsi kérdés²¹ közül átlagosan hány esetben kategorikusan elutasítók a megkérdezettek? 1981-1999

forrás: EVS 1981-1990

Az első kérdést vizsgálva újfent mindegyik országban csökkenést tapasztalni, átlagosan több mint 25%-kal esett a határozottan elutasított kérdések aránya országonként. Természetesen ez fakadhat abból, hogy csökken az inkább ilyen állásponton lévő vallásosak aránya, de lehetséges, hogy maguknak a vallásosoknak is változik a véleménye ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban. Ez átvezet a második kérdéshez, azaz hogy lazult-e vajon a viszony a vallásosság és a morális ítélelőhatal között. Az ellenőrzéshez két arány mérési szintű változót választottam: azoknak a kérdéseknek a számát, amelyek esetében mereven elutasítónak mutatkozott a kérdezett (0-6-ig terjedő skála) és Isten fontosságát az egyén életében (1-10-ig terjedő skála) amelyek közötti lineáris korreláció erősségének változását vizsgáltuk. Bár mindegyik országban mindhárom alkalommal 1%-os szignifikancia-szinten is pozitív összefüggést mutatott a korrelációs együttható, azonban nem akadt egy olyan ország sem a tizenegy között, amely esetében a vizsgált időszakban a kapcsolat szorosságának erősödését figyelhettem volna meg. Ezzel szemben átlagosan 7 század

²¹ A hat erkölcsi kérdés: elfogadhatónak tartja-e a megkérdezett a homoszexualitást, a válást, az abortuszt, a házasságon kívüli viszonyt, az öngyilkosságot és az eutanáziát. A válaszok egy 10 fokú

ponttal csökkent a korreláció értéke, tehát az országok többségében valóban történt egy elmozdulás a vallás erkölcsre gyakorolt hatásának csökkenése irányába.

III.2. Táblázat: Összefüggés Isten személyes fontossága és az erkölcsi szigor között (Pearson-féle korrelációs együttható), 1981-1999

	1981	1990	1999	Változás (1981-99)
Dánia	0,44**	0,32**	0,27**	-0,18**
Ny-Németország	0,43**	0,41**	0,28**	-0,15**
Franciaország	0,34**	0,31**	0,23**	-0,11**
Nagy-Britannia	0,36**	0,31**	0,28**	-0,08*
Spanyolország	0,48**	0,43**	0,41**	-0,07*
É-Írország	0,43**	0,46**	0,36**	
Hollandia	0,40**	0,37**	0,36**	
Svédország	0,25**	0,22**	0,21**	
Olaszország	0,41**	0,47**	0,39**	
Belgium	0,32**	0,32**	0,32**	
Írország	0,43**	0,44**	0,42**	

forrás: EVS 1981-1999

** : 1%-os szignifikancia szint, * : 5%-os szignifikancia szint

A vallásosság különböző operacionalizálási lehetőségei alapján megpróbáltam körülhatárolni egy erős egyházas vallási gyökerekkel rendelkező csoportot olyan módon, hogy a rendszeres vallásgyakorlat, a hit, a vallási önbesorolás és a felekezeti tagság mindegyik feltételének megfelelő személyeket tekintettem e kategóriába tartozónak²². Az időbeli összevetés alapján azt mondhatjuk, hogy eme „egyházias mag” aránya nem mutat egyértelmű csökkenést a vizsgált országok mindegyikében, igaz, a növekedés sem jellemző. A bevont országok közül egy olyan akadt, ahol ennek a csoportnak a lakosságon belüli részaránya több mint 10 százalékponttal csökkent²³, és a tizenegyből négy olyan volt, ahol legalább ötödével csökkent 1981 és 1999 között az „egyházias maghoz” tartozók száma.²⁴ A vallásosság egyes dimenziói által fent mutatott tendenciákkal nem teljesen egybecsengő változások magyarázata az lehet, hogy a vallásosság egyes dimenzióinak csökkenő arányszámai

szemantikus differenciálskálán születtek, ahol a két végpont a „soha” és a „mindig” voltak.

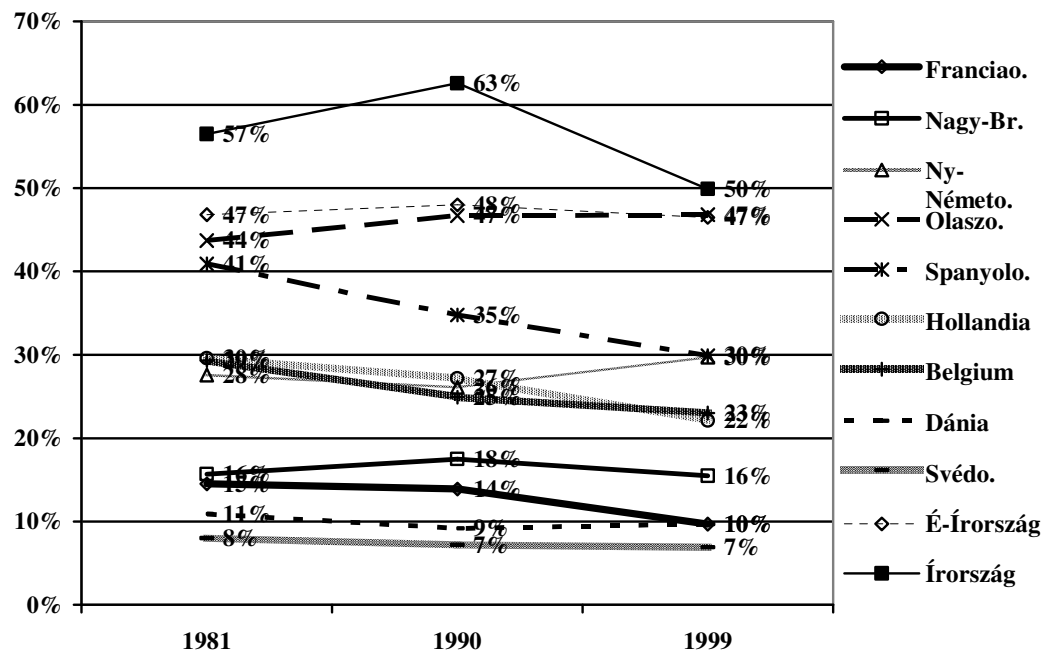
²² Azokat soroltuk ebbe a kategóriába, akik magukat vallásosnak tartják, valamilyen felekezethez tartoznak, hisznek istenben, legalább havonta járnak templomba és szoktak imádkozni. A bevont változók kiválasztásánál tekintettel kellett lennünk arra, hogy szerepelt-e a felmérés mindhárom hullámában.

²³ Spanyolország

²⁴ Franciaország, Spanyolország, Hollandia, Belgium

azokat érintették elsősorban, akik eleve már nem mutatkoztak minden szempont alapján vallásosnak, tehát az ő kikerülésük a heti templomba járók vagy az istenhívők közül nem csökkentte az „egyházias mag” létszámát.²⁵ A változások vizsgálatánál a későbbiekben lehetőség nyílik arra, hogy különbséget tegyünk azon országok között, ahol az erősen egyházas vallásosságot mutatók aránya jelentősen csökkent, illetve nem változott.

III.3. ábra: Az „egyházias mag” számarányának változása, 1981-1999

forrás: EVS 1981-1990

Természetesen a vallási változás pontos megismerése ennél sokkal mélyrehatóbb elemzést igényelne, ahol mindenekelőtt a folyamatokban az országok között mutatkozó eltérésekre kellene magyarázatot adni, ellenőrizve a modernizáció és a szekularizáció közötti ok-okozati kapcsolat létét.²⁶ Ebben a fejezetben azonban csupán annak demonstrálása volt a célom, hogy a vizsgálódásom tárgyául választott

²⁵ A felekezethez tartozás kérdését valamelyest eltérően tették fel 1981-ben, mint a másik két alkalommal, ez a módszertani probléma azonban inkább csökkentette az „egyházias mag” arányát. Ha a felekezethez tartozás kritériumát elhagyjuk, az 1981-ben gyakorlatilag egyik ország esetében sem változtat az „egyházias mag” arányán, 1999-ben azonban Írország és Észak-Írország esetében 8-8 százalékponttal emeli azt.

²⁶ Erre tesz kísérletet Inglehart és Norris (2004), valamint közép-kelet-európai adatokon Tomka és Zulehner (2000)

közel két évtizedes időszak során valóban Európa legtöbb országában a vallásosság több dimenziója alapján is egy szűkebb értelemben vett szekularizációs folyamat figyelhető meg, noha ez nem egyértelműen jelenti az egyházas vallásosságnak a visszaszorulását is. Ezzel a kijelentéssel nem áll szándékomban a jövőre vonatkozó megállapítást tenni, sem a jelenlegi állapotot „szekularizáltként” minősíteni, sem pedig ennek a folyamatnak a szükségszerűségér vagy okait vizsgálni. A továbbiakban inkább arra koncentrálok, vajon ennek a jelenségnek van-e hatása arra nézve, hogy miként alakul a vallásosság és a politikai attitűdök viszonya.

IV. Szekularizáció és politika

1. Modernizáció és politikai viselkedés

A modernizálódó társadalmak a politika terén is jelentős változásokon mentek át. A politikai attitűdökre, viselkedésre ható modernizációs hatásokat leginkább a pártváltásban bekövetkezett változásokon keresztül lehet szemléltetni. *Lipset* és *Rokkan* megközelítése szerint a II. világháború előtti nyugat-európai politikai rendszer a nagy társadalmi törésvonalak mentén elkülönülő tömegpártokon alapult, amelyek erős pártidentitással rendelkező, mozgósítható szavazótáborokat tudhattak maguk mögött. Ez a politikai rend a pártok és a szavazótáborok nagy fokú stabilitásával volt jellemezhető, ami elsődlegesen az említett törésvonalak stabilitását jelentette. *Lipset* és *Rokkan* (1967) értelmezésében a törésvonalak (cleavage) intézményesült és a társadalmi struktúrába beágyazódott politikailag hatékony konfliktusvonalak. *Lipseték* szerint klasszikusan négy olyan törésvonal létezik az újkori nyugati (nem ortodox) társadalmakban, amelyek által reprezentált konfliktusok ezen társadalmak politikai rendszerének meghatározó elemei. A négy közül kettő a nemzeti forradalmak eredménye: (1) a centrum-periféria, valamint (2) az állam-egyház ellentét. Előbbin nem csupán földrajzi elhelyezkedést értenek, hanem az erőforrásokhoz történő hozzáférés értelmében vett függő, vagy önrendelkező helyzetet is. Utóbbi a megszilárduló nemzetállam, és a kiváltságait őrző egyház szembenállásán alapul. A másik két törésvonal az ipari forradalomra vezethető vissza: (3) a falu-város ellentét, valamint (4) az osztályok közötti elkülönülés. Természetesen társadalmanként eltérő hangsúllyal hatottak az egyes törésvonalak, melyek közül *Lipset* és *Rokkan* az osztályhelyezeten alapulót tartja a legfontosabbnak. Az ezen törésvonalak által keresztülszabdalt nyugat-európai

pártrendszerek a szerzők érvelése szerint a fél évszázaddal korábbi társadalmi strukturális különbségeket tükrözték, mintegy fagyasztva azokat.

Az állam-egyház törésvonal alapján kifejtik, hogy míg a protestáns északon az államegyházak a nemzetépítés alapkövévé váltak, addig a katolikus egyház sokáig nemzetek fölötti maradt, és csak jóval később vállalt szerepet a nemzetépítésben. *Lipset* megállapítja továbbá, hogy a katolicizmus a protestantizmussal szemben negatívan viszonyul a demokratizálódáshoz, mivel egyfelől a protestantizmusban jóval nagyobb szerepet kap az individualizálódás, másfelől pedig a katolikus értelmezés vallás és politika között jóval szorosabb kapcsolatot feltételez, sokkal erősebb a katolikus vallás totalitás-igénye.²⁷

A nyugati világ II. világháború utáni fejlődésének egyik legfontosabb eredménye a széles körű gazdasági stabilitást megteremtő jóléti állam létrejötte volt. Az alapvető materiális igények széles körű kielégítése, az egyéni életmód megváltozása, valamint ezzel párhuzamosan az oktatási rendszer expanziója új kérdésekre, problémákra irányította e társadalmak figyelmét. A társadalmi egyenlőség, a környezetvédelem, az atomenergia megítélése, vagy a szexuális egyenlőség mind olyan kérdések, melyek a társadalmi és ezáltal a politikai közérdeklődés fókuszába kerültek. A 70-es évek közepétől egyre többen vetették fel, hogy a korábban a pártválasztásban meghatározó szerepet játszott társadalmi struktúrában elfoglalt hely sok helyütt gyöngülő kapcsolatot mutat vele, a törésvonalak pártválasztást meghatározó jelentősége csökkent. A változások magyarázatára két megközelítés kínálkozott: az egyik szerint a folyamat egy átrendeződés (*realignment*), melynek során a szavazókat korábban egyes pártok mögé állító konfliktusvonalak átrajzolódnak, és amely később egy új stabil állapothoz fog vezetni. A másik magyarázat szerint inkább egy leépülésről (*dealignment*) beszélhetünk olyan értelemben, hogy a pártok és a pártrendszer egésze, mint társadalmi intézmény veszítene jelentőségéből, és ezzel párhuzamosan új szervezetek pl. az elektronikus média, vagy egyes lobbicsoportok átvesznek olyan feladatokat, melyeket korábban a pártok láttak el. (*Madeley*, 1991) *Dogan* az osztály- és a vallásalapú szavazás visszaszorulását találja több nyugat-európai országban, és szerinte a nyelvi törésvonal az egyetlen, mely a 90-es évekig töretlenül megőrizte magyarázó erejét. (*Dogan*, 2001) Míg korábban a pártrendszerek nagyfokú stabilitása szorult magyarázatra, addig most a változások

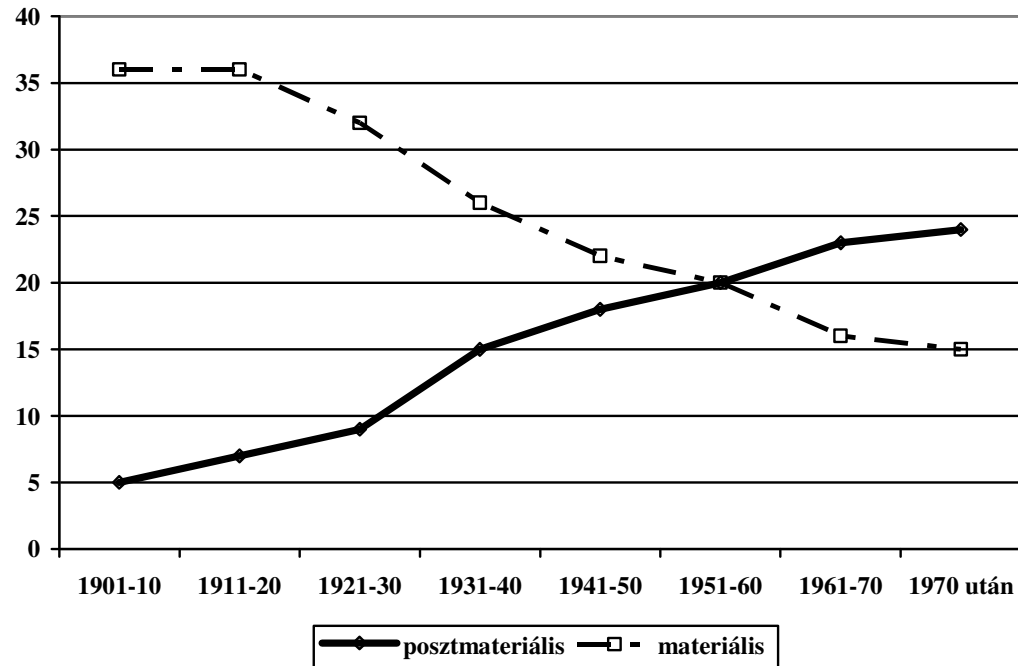
²⁷ *Lipset*: The social requisites of democracy revisited, kézirat, idézi: *G. Márkus* (1994)

kerültek az érdeklődés homlokterébe. Egyre ritkábbá vált a stabil pártkötődés, a szavazatok egyre nagyobb mértékben az említett új kérdések mentén oszlanak meg, ami végső soron azt eredményezi, hogy új törésvonalak jelennek meg. A pártválasztásban bekövetkező változások összehasonlításáról szóló tanulmánykötetük zárótanulmányában *Dalton, Beck és Flanagan* több lehetséges új törésvonalat ismertet, így a materialista–posztmaterialista, az ipusztúriális–posztipusztúriális, az establishment–antiestablishment, a magánszektör–közsféra dichotómiáját. (*Dalton-Beck-Flanagan*, 1984b). A nyugati pártrendszerek átrendeződésének egyik fő oka, hogy a hagyományos pártok nem voltak képesek elfogadható válaszokat nyújtani az új kérdésekre, melyek gyakran keresztül vágják a hagyományos politikai törésvonalakat. A generációs különbségek, a háború után született korosztályok eltérő értékrendje szintén erősítette az átrendeződés trendjét. (*Dalton-Beck-Flanagan*, 1984a, *Franklin-Mackie-Valen*, 1992, *Lipset*, 2001, *Inglehart-Norris*, 2004)

Az új törésvonalak megjelenésével párhuzamosan megváltozott a politikai bal- és jobboldal értelmezése is. A korábbi, elsősorban a társadalmi osztályegyenlőtlenségeken és a termelőeszközök birtoklásán alapuló bal-jobb polarizálódással szemben egy új értékkonfliktus nyert egyre nagyobb teret, melyet *Inglehart* a materialista-posztmaterialista ellentéppárral ír le, és amely leginkább a fent említett új kérdésekben elfoglalt álláspont alapján érhető tetten. (*Inglehart*, 1977, 1984) A posztmaterialis újbaloldali értékek azonban gyakran ellentétben állnak a hagyományos baloldaliakkal, hiszen a gazdasági növekedés (és ezáltal a legalsó rétegek munkához juttatása) helyett az életminőségre helyezi a hangsúlyt, gyakran például olyan projekteket ellenezve, amelyek új munkahelyeket teremtenének, de pl. a környezetre káros hatást gyakorolnának. (*Dalton-Beck-Flanagan*, 1984b) Ugyanakkor a jobboldalon is új témák kaptak nagyobb hangsúlyt, mint az abortusz elítélése vagy a homoszexuálisok jogai. Ezen túl a korábbi liberalizmusellenesség mellett megjelenik néhány alapvető klasszikus liberális elem is a jobboldalon, mint az adóemeléssel szembeni küzdelem, vagy a kormányzat méretének csökkentése. De nem csupán a témák újak, hanem a szavazóbázis is változott: a baloldal középosztálybeli, az új jobboldal pedig kékgalléros szavazókat tudott megszólítani nagy számban. A posztmaterialis értékek nyugat-európai térhódítását és a tisztán materialista értékrend visszaszorulását tanúsítja *Scarborough*, aki azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az értékrendi változások egy jóval bonyolultabb folyamat eredményeként

értelmezhetők csupán, mint pusztán egy egydimenziós skálán történő elmozdulásként. (Scarborough, 1995)

IV.1. ábra: A materiális és posztmateriális értékek átlagos részaránya kilenc nyugat-európai országban születési kohorszonként, 1990

forrás: Scarborough, 1995

A politikai érdeklődés terén szintén jelentős változás volt tapasztalható Nyugat-Európában, amely egy általános növekedés irányába mutat. E jelenség magyarázatát többnyire az értékek változására vezették vissza: egyes posztmateriális értékek, mint az önmegvalósítás, a függetlenség és az emancipáció térnyerése egyre többeket késztet arra, hogy saját érdekeik képviselője érdekében aktívan fel is lépjenek. (Inglehart, 1971) Mások megkérdőjelezték egy általános tendencia jelenlétét, és az országok közti és egy adott országon belül két időpont közötti eltérésekre hívták fel a figyelmet. Ezzel együtt a posztmaterializmus és a politikai érdeklődés közötti pozitív kapcsolat összefüggése empirikusan igazolhatónak tűnik. (Gabriel – van Deth, 1995) Az érdeklődés magasabb foka azonban nem feltétlenül párosul növekvő választási részvétellel is. Borg az enyhén csökkenő nyugat-európai választási részvételt a gyengülő vallási orientációra vezeti vissza. (Borg, 1995)

2. Felekezeti összetétel és politika

A vallás, mint a politikai tagoltság egyik magyarázó tényezője, a reformációval jelent meg a politikai színtéren. A protestáns és a katolikus egyházak gyökeresen eltérően értelmezték a világgal szembeni totalitás-igényt és a világi hatalomban történő szerepvállalást, ebből következőleg eltérően alakult vallás és politika viszonya a különböző felekezeti összetételű országokban. Figyelemre méltó tény, hogy Európa felekezeti térképe igen stabilnak mutatkozott az elmúlt 300 év politikai változásai során, és a katolikus és protestáns egyházak hívei teszik ki ma is a hívő emberek döntő többségét Nyugat-Európában²⁸. Ez a stabilitás lehetővé teszi, hogy a felekezeti összetétel szerinti három nagy országcsoportban történeti távlatból szemléljük vallás és politika viszonyát. (*Madeley, 1991*)

A katolikus többségű országokban fennmaradt az erős egyházi befolyás, amellyel szemben a francia forradalom által elindított liberális irányzat képviselte az ellenpontot. A katolikus egyház merev ragaszkodása korábbi előjogaihoz éles konfliktusokhoz vezetett a liberális és a konzervatív erők között, aminek egyik csúcspontja az oktatás szekularizációja körüli kultúrharc volt. Ezekben a konfliktusokban fogant a politikai katolicizmus, amely a katolikus tömegek politikai mozgósítására keresztény indíttatású politikai pártokat szervezett a katolikus országokban. A választójog kiterjesztésével a XX. század kezdetére az elsősorban ideológiai indíttatású konzervatív-liberális ellentét helyett egyre inkább az osztályalapú konzervatív-szocialista ellentét vált dominánssá, melynek során mindkét nagy tábor sajátos ideológiával és intézményrendszerrel rendelkező politikai szubkultúrát épített ki, amelyben a vallásos-szekularizált ellentétpár továbbra is nagy jelentőséggel bírt, és e társadalmak egyik legfontosabb törésvonala maradt a XX. század második feléig. (*Enyedi – Körösi, 2001*)

A vegyes felekezeti összetételű országokban a vallásos-szekularizált törésvonalon túl a felekezetek közötti ellentétek is keresztbe szabták a társadalmat. A felekezeti szubkultúrák intézményi hátterének kiépülése egyes helyeken pilléreket hozott létre. Az olyan társadalomszerveződési formát, amely lehetővé teszi, hogy az egyes (felekezeti vagy etnikai) szubkultúrák tagjai az élet gyakorlatilag minden területén a hozzá tartozó intézményekben folytassák tevékenységüket, pillérnek, vagy oszlopnak nevezzük (*Enyedi, 1998*). Tipikus példa erre a fejlődési útra Hollandia. A folyamat fő

²⁸ 1995-ben az Európai Unió lakosságának 58,4%-a volt katolikus, 18,4% protestáns és 11% anglikán. Minden más felekezet tagjai 4,7%-ot tesznek ki, míg 7,5% a vallás nélküliek aránya. (*Robbarts, 1995*)

jellegetessége, hogy a társadalmi szerveződések nagy száma bizonyos gócpontokban jönnek létre, és a pillér érdekei képviselőjére saját szervezeti infrastruktúrát és pártot is teremt. Hollandiában ugyanakkor a hetvenes évektől depilarizációs folyamat jelentkezett, mivel egyfelől a pilléreket megalapozó korábbi konfliktusok fokozatosan jelentőségüket veszítették vagy megoldódtak, másfelől új konfliktusok jelentkeztek, amelyek keresztbe metszették a pilléreket.²⁹

A protestáns országokban az egyházi és világi erők közötti konfliktus jóval kevésbé volt jelen történetileg a politikai tagoltság magyarázó tényezői között. Ennek egyik oka, hogy az egyes nemzeti egyházak felett erős kontrollt gyakorolt az állam, ami megakadályozta a vallási alapú pártok kialakulását. Ennek hatására a konzervatív oldal és a vele szemben álló erők közötti ellentét sem olyan mély, a baloldali ideológiák között pedig jóval gyengébben van jelen az antiklerikalizmus, mint a katolikus országokban. (*Enyedi – Körösi, 2001*)

Mivel az egyes felekezetek történetileg eltérő módon viseltettek az állammal és a politikával szemben, e felekezeti hatás a vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatában is megmutatkozik. Amikor tehát kapcsolati struktúrában mutatózó különbségek magyarázó tényezőit fogom keresni, az egyik ilyen fő kontextuális változó a felekezeti összetétel, illetve a protestánsok társadalmi aránya lesz. Reményeim szerint mind a két- mind a többváltozós elemzés során kimutatható lesz, hogy a különböző felekezeti hagyományokkal rendelkező társadalmakban a vallásosság és a vizsgált politikai attitűdök eltérő kapcsolati viszonyokat mutatnak egymással.

3. Vallásosság, szekularizáció és politikai attitűdök

A XX. század második felének társadalmi változásai mind a politika, mind a vallás területén jelentős változásokat hoztak, melyek individuális szintű vetületéről próbáltuk meg egy rövid áttekintését adni a fentiekben. Ugyanakkor joggal merül fel a kérdés, hogy tapasztalható-e összefüggés a változások között? Milyen viszony mutatkozik a két attitűdegyüttes között, és ez a viszony mutat-e változást? Az egyesek által szekularizációnak, mások szerint deinstitutionalizálódásnak, vagy egyszerűen csak vallási változásoknak nevezett jelenségek összefüggésbe hozható-e a hagyományos törésvonalak fellazulásával, jelentőségük csökkenésével, új

²⁹ A pilléresedésről és a katolikus szubkultúráról lásd még: *Enyedi, 1993, 1995.*

törésvonalak megjelenésével, vagy az ideológiai címkék jelentésének és az azokkal jellemezhető csoportok összetételének megváltozásával. A vallási és politikai változások csupán egymással párhuzamosan futó jelenségek, közös gyökerük van, vagy az egyik hatást gyakorol a másikra?

Ha korábban nem vált volna nyilvánvalóvá, itt jelezniem kel, hogy a fenti kérdések a téma két különböző aspektusára vonatkoznak. Az egyik: milyen típusú összefüggés mutatkozik a vallásosság és a politikai attitűdök között, és *erre a viszonyra* miként hat a szekularizáció? A másik: a társadalmi modernizációra, és a legalábbis részben erre visszavezethető szekularizációs tendenciák miképpen hatottak *maguknak a politikai attitűdöknek a változására*? Ez két különböző kérdés, amelyek természetesen szoros kapcsolatban állnak egymással. Jelen dolgozatomban az első kérdésre vonatkozóan kívánok empirikus verifikációt végrehajtani. Mindazonáltal szükségesnek látom röviden áttekinteni, hogy tulajdonképpen milyen típusú kapcsolatokra számíthatok, és ennek során a második kérdés témakörét is óhatatlanul érinteni fogom.

A szekularizációs tézis alapján a vallásosság és a politikai attitűdök individuumszintű hatásának változásáról koránt sem könnyű feladat hipotéziseket megfogalmazni. Bár a szekularizációnak jelentős szakirodalma van, és az intézményes szintű politikára gyakorolt hatása, mindenekelőtt az állam és az egyház viszonyának változása többnyire kiemelt helyen szerepel ezekben a művekben, ugyanakkor az egyén szintjén gyakorolt hatásra vonatkozó kidolgozott elmélettel nem találkoztam. „A vallási faktornak a nyugat-európai politikára gyakorolt hatását gyakran egy pre-modern kor anakronisztikus maradványának tekintik”³⁰ – írja *Madeley* (1991: 62), tükrözve azt a nézetet, miszerint a nyugat-európai pártrendszerek fő törésvonalai korábbi konfliktusvonalak „megfagyott” maradványai, és egyben a szekularizációs elmélet azon feltevését, miszerint a vallás végső soron egy eltűnésre ítélt jelenség, melynek mai létjogosultsága legfeljebb a társadalmi élet egy igen szűk területére korlátozható. Ez a nézet rávilágít az egyik leginkább elfogadott felfogásra, miszerint a szekularizáció gyengíti a vallásosságnak – szűkebb értelemben – a pártválasztásra, tágabban értelmezve általában a politikai attitűdökre gyakorolt hatását.

³⁰ “The impact of the religious factor in the politics of Western Europe is often seen as an anachronistic survival from a pre-modern era”

Az alábbiakban megkíséreltem összefoglalni a politikai attitűdök fentebb vázolt kategóriáira vonatkozóan a szekularizációs hatásokat a szakirodalomban fellelhető irányú fejtegetések, illetve a szekularizáció egyes értelmezéseiből logikai úton levezethető összefüggések alapján.

3.1. Politikai érdeklődés és politikai részvétel

A szekularizációs elméletek tanulmányozása során nem találkoztam a folyamat olyan értelmezéseivel, amelyek konkrét várakozásokat fogalmaztak volna meg egyes politikai attitűdök változására vonatkozóan a szekularizáció hatására. Mindazonáltal kísérletet lehet tenni arra, hogy a vallás gyengülő szerepét lehetséges összefüggésekbe, hipotézisekbe öntsem, melyek azután az empirikus ellenőrzés tárgyává tehetők. A hipotézisek azon a feltételezésen alapulnak, hogy van valamiféle tudásunk arra nézve, mi volt a helyzet korábban, gyakorolt-e, és ha igen, milyen hatást a vallásosság. Ezekben az esetekben időnként nagy a kísértés, hogy a nem létező, vagy csak logikai úton kikövetkeztethető hipotézisek helyett rögtön az ugyanabban a témában végzett empirikus vizsgálati eredményekhez forduljunk. Ez azonban sok esetben éppen hogy megakadályozná annak felderítését, vajon az adott összefüggés beilleszthető-e egy elvallástalanodás-modellbe, vagy éppenséggel ellentmond annak. Mindazonáltal az egyes jellemzőknél említést fogok tenni a rendelkezésre álló kutatási adatokról, amennyiben ilyenről tudomásom van.

Korábban utaltam rá, hogy a politika iránti érdeklődés a 60-as évek végétől erőteljesen emelkedett a nyugat-európai társadalmakban. Ezt a növekedést gyakran interpretálják a posztmateriális értékek térhódításával, a sors egyéni irányításának vágyával, az emancipáció terjedésével. Ugyanakkor találni empirikus vizsgálatot, amely ugyan megerősíti a posztmaterialista értékorientáció pozitív hatását a politikai érdeklődésre, de az érdeklődés általános növekedésére a 70-es, 80-as évekből nem talál egyértelmű bizonyítékot. (*Gabriel – van Deth, 1995*)

Milyen összefüggést tételezhetünk fel az egyházas vallásosság visszaszorulása, és a politikai érdeklődés szintjének változása között? Az egyik lehetséges válasz (és a fenti két szerző is erre a következtetésre jut), hogy nincs szoros összefüggés, mivel a tradicionális vallásosság nem gátolja, és nem is serkenti a politika iránti érdeklődést. Megítélésem szerint azonban a szekularizációs hipotézisből a politikai érdeklődés szintjére vonatkozóan egy másik feltételezés is levezethető. Ugyanis amennyiben igaz az, hogy a vallásosság az egyének egy egyre szűkülő csoportjára

jellemző, akikre az jellemző, hogy a modernizáció által kevésbé érintettek, és a társadalom átlagánál nagyobb arányban képviseltettek körükben a nők, az idősebbek, az alacsonyabb végzettségűek, akkor feltételezhető, hogy ez a csoport kisebb érdeklődést fog mutatni a „mellettük elszaladó”, a saját mindennapi életüktől meglehetősen távoli világ ügyei iránt, vagyis a vallásosság és a politikai érdeklődés viszonya negatív irányba változhat. Ezen felül azt is várhatnánk, hogy a katolikus többségű országokban, ahol a vallási alapú politikai ellentéteknek nagyobb a hagyományuk, és keresztény pártok is működnek, a teljes népesség átlagához képest magasabb a vallásosak politika iránti érdeklődése, mint a protestáns országokban, ahol a vallásosság erősebben hangsúlyozza az individuum szerepét a katolikusok közöség-centrizmusával szemben. Ugyanakkor a vallási változás éppen ezért ezekben az országokban erősebben csökkentő hatást gyakorolhat a politika iránti érdeklődés mértékére.

A politikai részvétel és a vallásosság közötti összefüggés kapcsolata legalább két aspektusból szemlélhető. Az egyik a mindenki számára nyitva álló, a demokratikus berendezkedés által nyújtott rendszeres politikai véleménynyilvánítási lehetőség, a választásokon történő részvétel, míg a másik a – többnyire helyi szintű – közéleti szerepvállalás. Amint azt a vallás politikai befolyására vonatkozó hipotézis esetében látni fogjuk, a többség Nyugat-Európában – egyre határozottabban – azt az álláspontot képviseli, hogy a vallás az egyház ne szóljon bele a politikába, a politikai döntésekbe. Ugyanakkor azt is tapasztalni, hogy az egyházakkal szemben elvárás, hogy társadalmilag releváns etikai kérdésekben jelen legyenek, felemeljék szavukat, illetve hogy az állami politikák által nem megoldott, nem megoldható társadalmi problémák orvoslásában vagy enyhítésében tevékeny részt vegyenek.

A háború utáni nyugati demokráciák többségére a választási hajlandóság magas aránya volt jellemző, ugyanakkor egy enyhe de folyamatos csökkenés tapasztalható, amely, bár nem egyformán jellemző minden nyugat-európai országban, de igaz egészen a 80-as évek végéig. (*Borg*, 1995: 441-442). Ez valamelyest ellentmondásban van az ingleharti posztmaterialista értékek elterjedésének politikai részvételt stimuláló hatásával (*Inglehart*, 1977), amit *Borg* olyan módon old fel, hogy a posztmaterialista értékek terjedésének a bázisát elsősorban a fiatalok adják, akiket a társadalmi rend kérdései relatíve kevésbé érintenek. Ilyen módon érvelését azonosítja *Inglehartéval*, aki szerint a választási magatartást elsődlegesen hosszú távú pártkötődések határozzák meg, és így a posztmaterialista irányba mutató

társadalmi változások nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a pártválasztással (*Borg*, 1995: 445, *Inglehart*, 1990: 306).

Vallásosság és választási részvétel viszonyát a vallási változás szemszögéből vizsgálva az a szempont tűnik a leglényegesebbnek, hogy egyfelől az egyházak gyakorlatilag minden esetben elismerik a demokratikus államrendet, ami arra serkentheti az egyházába erősen integrált hívőt, hogy normakövetőként részt vegyen a választásokon; másfelől pedig ezt csak erősítik a keresztény vallások ama tanításai, melyek a kötelességtudatra és az állam tiszteletben tartására vonatkoznak. Ilyen értelemben az egyházas vallásosság visszaszorulása összefüggésbe hozható volna a csökkenő választási részvétellel – és összegzésében ezt *Borg* meg is teszi (*Borg*, 1995: 459) – hiszen egyre kevesebben képviselik ezeket az értékeket és normákat. Ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a vallásosság és a választási hajlandóság közötti kapcsolat is gyengülne.

A politikai érdeklődéshez hasonlóan itt is megfogalmazható azt a feltételezés, hogy a katolikus többségű, vagy nagy katolikus tömbbel rendelkező vegyes felekezeti megoszlású országokban a vallásosak feltehetőleg erősebben hajlanak a szavazási részvételre, mint a protestáns országokban, mivel ezekben az országokban létezik olyan vallási alapon álló párt, amely közelebb áll a vallásilag elkötelezett hívőkhöz, és a katolikusokra eleve inkább jellemző a közösségi identitást kifejező választási magatartás. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy az egyházas vallásosság visszaszorulása épp ezekben az országokban mutat szorosabb összefüggést a választási részvétellel.

Ha feltételezzük, hogy a szekularizáció hatására a vallás helye egyre inkább a személyes döntések világa és a magánélet lesz, valamint ha figyelembe vesszük, hogy a keresztény egyházak tanításában a másokért vállalt aktív felelősség és szolgálat központi helyen szerepel, akkor ebből az következne, hogy a vallási változás nem csökkenti a vallásosság és a közéleti szerepvállalás közötti kapcsolatot. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg a „nagy politikában”, a „politics”-ban történő részvétel csökkenése legalább részben a vallási változásoknak köszönhető, addig a helyi-szintű politikában, a „policy-making”-ben továbbra is az átlagosnál nagyobb arányban fognak részt venni az elkötelezett vallásosak. Ez azt jelenti, hogy legalább is a helyi közéleti szerepvállalás tekintetében a bevezetőben említett stabil kapcsolat, (vagy más néven a később bővebben tárgyalásra kerülő stabil korreláció) hipotézise tűnik helytállóbbnak. Ugyanakkor az elkötelezett vallásosak számarányának

csökkenésével elképzelhető, hogy a közéleti részvételi hajlandóság általános szintje is csökken, hacsak valamely más folyamat – pl. a posztmateriális értékek térhódítása – nem hat ezzel ellentétes irányba.

3.2. Pártválasztás

A szekularizációs elméletek egyik leginkább kézenfekvő implikációja az volna, hogy a vallás jelentőségének csökkenésével párhuzamosan a pártválasztást meghatározó szerepe is gyengül. Ezt az álláspontot képviseli többek között *Dogan*, aki szerint „a vallás befolyása a választói magatartásra gyakorlatilag minden európai demokráciában gyengült, mivel a vallásos hit és gyakorlat mindenütt hanyatlott”³¹ és hasonló állásponton van *Girvin* is³², bár konkrét összehasonlító adatokkal egyikük sem szolgál. (*Dogan*, 2001: 104, *Girvin*, 2000) *Körösényi* szerint a vallás szerepének mérséklődése a pártválasztásban két egymást erősítő hatás eredője: egyfelől csökken a vallásosak számaránya, másfelől pedig a templomba járók politikai preferenciáinak kohéziója is csökkent, ami elsődlegesen a katolikusok kevésbé egyértelmű pártválasztásában érhető tetten. (*Körösényi*, 2001: 268) A pártpreferenciák csökkenő vallási meghatározottságának tézisével szemben ugyanakkor jelentős irodalma van a vallási törésvonal fennmaradásának főként a katolikus és a vegyes felekezeti összetételű országokban, amely empirikus bizonyítékok sorát hozza fel a vallási hatás pártválasztást befolyásoló hatásának továbbélése mellett. *Knutsen* a szekularizációs tézis alapján két eltérő hipotézist ismertet a vallásos-szekuláris orientációk hatásának időbeli változására, a *csökkenő korreláció hipotézisét* és a *stabil korreláció hipotézisét*. (*Knutsen*, 1995b: 464-467). Megítélésem szerint ez a két hipotézis nem csupán a pártválasztás, hanem más politikai attitűdök vizsgálata során is megfelelő kiindulási alapot nyújt a vallási változás hatásának vizsgálatához. Az előbbi szerint a modernizációs hatások aláássák az egyén társadalmi kötődéseit, köztük a vallásiakat is, az egyházak – mindenekelőtt a katolikus egyház – pedig egyre kevésbé avatkozik közvetlen módon be a politikába. Összességében a szekularizáció a csökkenő korreláció hipotézise szerint egyre jobban gyengíti a vallási alapú pártok potenciális bázisát, ami végső soron a vallási-szekuláris orientációk választói magatartást befolyásoló hatásának csökkenéséhez vezet. A

³¹ “The influence of religion on voting behaviour has weakened in practically all European democracies because religious belief and practice have declined everywhere.”

stabil korreláció hipotézise ezzel szemben azt sugallja, hogy noha a vallási orientációval rendelkező egyének a szavazók egy kisebb csoportját alkotják, de továbbra is erősen integráltak egy vallási hálózatba, amely segíti megőrizni sajátos szavazói preferenciáikat. Ez azt jelenti, hogy a szekularizáció ugyan csökkenti a vallásosak számarányát, de nem változtatta meg ezek sajátos politikai orientációját, ezáltal pedig a vallásosság és a pártválasztás közötti kapcsolat szorosságát. Idősoros elemzésében a pártválasztás vonatkozásában a stabil korreláció hipotézisére talált több bizonyítékot *Knutsen*.

Egy másik alátámasztást nyújt a vallásosság fennmaradó erős hatására *Norris*, aki harminckét ország 90-es évekbeli választási kutatásait összehasonlítva jutott arra a következtetésre, hogy a vallás továbbra is erősebb magyarázó tényező a választási magatartás esetében, mint bármely más társadalmi vagy gazdasági mutató. (*Norris*, 2003)

3.3. Bal-jobb skála

Az ideológiai mező megosztottságát bizonyos kategóriák alkalmazásával szokás jellemezni. Ezek a kategóriák elsődlegesen a pártok ideológiai pozícióit hívatottak tömören megfogalmazni, azonban az egyén ideológiai jellemzésére is alkalmas, hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek képesek magukat elhelyezni e címkék segítségével, ezen felül az ideológiák közötti konfliktuskérdésekben vallott nézetek alapján be is sorolhatók (és vizsgálható az önbesorolás valamint a normatív kategorizálás viszonya). Az egyik ilyen kategorizálási lehetőség a politikai paletta bal- és jobboldalra osztása. Az elsődlegesen a pártok elhelyezésére alkalmazott kódrendszerben *Körösenyi* (1993, 2000) szerint a baloldali ideológiát a racionalista világkép, a konstruktivista gondolkodás, a társadalom jobbíthatóságába vetett hit, a társadalmi egyenlőség, egyes társadalmi kérdések liberális megoldása, a munkavállalók érdekeinek képviselete jellemzi, míg a jobboldal a konzervatív világkép elemein alapul: nagy hangsúlyt kapnak a tradíciók, szokások, a racionalitás korlátai a vallás javára, rend és tekintélypárti, nem ritkán nacionalista, és az osztálykonfliktusokban a munkaadók érdekeit nézi. Ezek az ideológiai képletek gyakran inkonzisztens módon jelennek meg egy-egy párt ideológiai önértelmezésében, illetőleg az állampolgárok vélemény-együttesében. Bal és jobb

³² “It seems likely that in the new century religion will be less salient in the political realm” (*Girvin*, 2000: 23)

politikai és gazdasági értelmezése sokszor nem egységesen jelenik meg a pártprogramokban, bal és jobboldali politikai értékek keverednek a célkitűzésekben. Emellett olyan politikai mozgalmak is megjelentek (pl. zöldek), melyek nem írhatók le egy ilyen bináris kódrendszerrel, és ugyanezt a problémát vetik fel a kettőnél több pólussal rendelkező politikai rendszerek. Mindez azonban nem akadályozza meg a politikusokat, és a választópolgárokat sem, hogy pártjukat, illetve önmagukat egy jobb-bal skálán elhelyezzék.

Az ideológiai mező egy vagy többdimenziós leírásának létjogosultsága vita tárgya..³³ Anélkül, hogy ebben a vitában állást kívánnék foglalni, egy szempontra szeretném ráirányítani a figyelmet a kérdés kapcsán. Akár egy, akár többdimenziós skálájáról beszélünk a politikai mezőnek, egyes kategóriák, nevezetesen a jobboldali, vagy a konzervatív ideológiák hagyományosan szoros kapcsolatban állnak a vallással, vallásossággal. *Körösi* egy fiktív példájában, ahol azt bizonyítja, hogy a kétdimenziós megközelítés egydimenzióssá redukálható, a két dimenzió egyike éppen a klerikális-antiklerikális dichotómia (*Körösi, 1993: 98-99*), de történtek más próbálkozások is a pártok elhelyezésére egy empirikus alapon kialakított többdimenziós térben. (*Fischer, 1990, Földvári-Rosta, 1999*).

A szekularizációs hipotézisekből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a vallásosság magánüggyé válásával csökken a vallás és az ideológiai önbesorolás közötti kapcsolat, azaz – a csökkenő korrelációs hipotézishez hasonlóan – gyengül a vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció. A vallásosság visszaszorulásával pedig azt vélelmezhetnénk, hogy a – legalábbis a „régi értelemben vett” – jobboldal rekrutációs bázisa megcsappan, teret adva a bal-jobb szemantika új értelmezéseinek. Az empirikus kutatások nem feltétlenül ezt a feltételezést támasztják alá.

A választók politikai-ideológiai térben történő elhelyezésére legalább is két lehetőség nyílik: az egyének önbesorolása, vagy bizonyos indikátorváltozók által generált térben történő elhelyezése, ahol a tér egyes dimenziói jó esetben megfeleltethetők bizonyos ideológiai kategóriáknak. *Inglehart* megkísérelt összefüggést találni a két megközelítés, az általa faktoranalízis segítségével kimutatott gazdasági és nem-gazdasági bal-jobb skála, valamint a bal-jobb önbesorolás között, és azt találta, hogy az „új kérdések” (mint nukleáris energia, abortusz, terrorizmus) megítélésén alapuló nem-gazdasági bal-jobb skála sokkal erősebb kapcsolatban áll az önbesorolással,

³³ A magyar bal-jobb vitáról lásd a Politikatudományi Szemle 1993. 3. és 1994. 3. számának cikkei, pl. *Körösi*, 1993, *Angelusz-Tardos*, 1994, *Tóka*, 1994.

mint a hagyományos gazdasági kérdések megítélése. (Inglehart, 1984: 40-41) Ugyanakkor azt is feltételezte, hogy az új bal-jobb skála mögött egy új, értékalapú törésvonal, a már említett materialista-posztmaterialista értékdicotómia feszül, amely a hagyományos törésvonal-dimenziókat, az osztály és a vallási alapú különbségeket keresztülmetszi és elhalványítja. Empirikus adatelemzés segítségével azonban csak az előbbi törésvonalra nézve találta alátámasztottnak hipotézist, azaz a vallás továbbra is erős politikai törésvonalként van jelen a nyugat-európai politikai palettán, meghatározva mind a hagyományos, mind az új bal-jobb skálát. Ezt ő azzal magyarázza, hogy a posztmaterialista értékrend elsősorban a vallásukat nem gyakorlók közül rekrutálódik, akik hagyományosan nagyobb részt a baloldalon helyezkednek el, míg a posztmaterialista kulturális változás ellenreakciót válthat ki a konzervatív oldalon, erősítve ezzel a vallásosak kötődését a jobboldalhoz. (Inglehart, 1977: 217-222, 1984: 57) Knutsen stabil korrelációs hipotézisére emlékezve ezt az érvelés kiegészíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a vallásosak számbeli arányának változása nem feltétlenül jelenti a kapcsolat minőségének a változását.

3.4. Vélemények vallás és politika viszonyáról

A vallásosság és a politikai attitűdök individuális szintű viszonya nem csupán a vallási és a politikai változók között kimutatható statisztikai összefüggések segítségével vizsgálható. A két terület kapcsolatáról alkotott vélekedések egyfajta tükröt mutatnak arról hogy egy adott társadalomban milyen mértékig elfogadott, vagy elutasított a vallás politikai szerepvállalása vagy befolyásoló hatása, ezzel kapcsolatosan milyen mértékben elváró, elfogadó vagy elutasító a közvélekedés. E témakörben jellemzően az egyházak politikai és közéleti kérdésekben tett állásfoglalásairól, a politikusokkal szemben támasztott erkölcsi és vallási követelményekről, az egyházak közéleti szerepével kapcsolatos elvárásokról alkotott vélekedések kerülnek górcső alá.

A szekularizációs hipotézisek általában abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a modern demokráciák egyik alapvívmánya az egyház és az állam gyakorlati szétválasztása, és ezzel együtt gyakran hallgatólagosan feltételezik ennek a szétválasztásnak a megtörténtét a fejekben is. Gyaníthatóan azonban nem ez az általános helyzet. Heyes a vallási identifikációnak egyes kiválasztott politikai attitűdökre gyakorolt hatását nyolc nyugati országban vizsgálva azt találta, hogy a mind a felekezeti hovatartozásnak, mind pedig a vallási identitásnak szignifikáns

hatása van – a szocio-demográfiai kontrollváltozók bevonása után is – a vallás politikai befolyásáról alkotott véleményekre. (Heyes, 1995) Egyfelől az egyházukba erősen integrált hívők számára a vallás politikai befolyásoló szerepe saját egyházuk politikai érdekérvényesítő képességével lehet azonos, másrészt viszont a társadalom nem vallásos szegmensének, sőt magának a politikának a képviselői is időnként megfogalmazznak olyan elvárásokat, melyek az egyházak – elsődlegesen helyi szintű – közéleti, politikai szerepvállalására vonatkoznak, és amelyek elsősorban azok érték közvetítő, társadalmi integrációt erősítő feladataira hivatkoznak. Ilyen értelemben feltehetőleg ismét – a politikai szerepvállaláshoz hasonlóan – szükséges különbséget tenni a vallás helyi, és össztársadalmi szintű befolyásoló hatásának megítélésében. A szekularizációs tendenciák feltehetőleg mindkét esetben gyengítették az egyházi részvétel társadalmi elfogadottságát, de a mikro-szintű részvétel ettől függetlenül valószínűleg elfogadottabb, inkább elvárt, mint a makro-szintű. A gyengülés megint csak két szempontból vehető szemügyre: a vallásosság eltérő intenzitása, típusai alapján képzett csoportokban egyformán csökkent az elfogadottság, vagy inkább arról volna szó, hogy az egyházilag elkötelezetten vallásosak továbbra is vallás és politika szorosabb kapcsolatát tartják elfogadhatónak, ugyanakkor ezeknek a személyeknek a száma mutat csökkenést, ami végső soron társadalmi szinten hasonló tendenciát eredményez.

A katolikus egyház – erőteljesebben ragaszkodván a társadalom minden területén gyakorolt előjogaihoz és lassabban feladva azokat – hagyományosan élesebb konfliktusban állt a világi erővel, mint a protestánsok. Ebből következik, hogy a hagyományosan katolikus országokban, illetve az erős katolikus befolyással jellemezhető egyes vallási kultúrájú európai államokban a keresztény-világi ellentét sokkal mélyebben meggyökerezett, mint a protestáns országokban. A politika és vallás kapcsolatáról alkotott képet ez olyan módon befolyásolhatja, hogy a katolikus többségű és a egyes felekezeti megoszlású országokban hagyományosan nagyobb a különbség e kérdések megítélésében az egyházasan vallásosak és az ebbe a csoportba nem tartozók között, mint a protestáns többségű államokban. A szekularizáció hatása épp abban mutatkozhat meg, hogy ez a különbség csökkenő tendenciát mutat.

3.5. Társadalmi intézményekbe vetett bizalom

Noha a protestantizmus és a katolicizmus történetileg eltérően ítélte meg az egyház társadalmi helyét és politikai szerepét, és ebből fakadóan a katolikus többségű országokban az egyház politikai jelentőségének csökkenése sokkal inkább konfliktusokkal terhelt folyamat volt, mint a protestáns többségű országokban, jelenleg a tradicionális keresztény egyházak mindegyike elfogadja a fennálló politikai és társadalmi berendezkedést. Ez – a politikai részvételnél már említett érv – nem pusztán a demokrácia, hanem a társadalmi rend egészére vonatkozik. A vallásosak esetében több indok is szól amellett, hogy a társadalmi bizalom átlagosnál magasabb szintjét várjuk az ő esetükben. Az „add meg a császárnak, ami az övé” krisztusi tanítása és a szeretetből fakadó bizalom keresztényi eszménye mellett az egyházasan vallásosak konzervatívabb értékvilága is azt valószínűsíti, hogy a fennálló renddel, és annak intézményeivel szemben a társadalom átlagánál nagyobb arányú bizalmat fognak tanúsítani a vallásosak. Ezt erősíti az egyházba, mint intézménybe vetett bizalom, amely más intézmények irányába is bizalomgeneráló erővel hathat. *Gabriel* a vallásosságnak a kormányzatba vetett hittel mutatott összefüggését vizsgálva hasonló összefüggést talált: míg a vallásosság gyakorlatilag mindenütt, és – a szerző várákozásával ellentétben – a felekezeti összetételtől függetlenül a kormányzat felé irányuló bizalom erősebb szintjével jár együtt, addig az egyházas vallásosságtól mutatott távolsággal párhuzamosan nő a kormánnyal szembeni bizalmatlanság – függetlenül annak pártösszetételére. (*Gabriel*, 1995) Arra a következtetésre jut, hogy a vallás, mint társadalmi integráló erő hanyatlásával a kormányzattal szembeni attitűdökben nagyobb teret nyerhet a bizalmatlanság és a cinizmus. Amennyiben általánosítjuk ezeket a megállapításokat a társadalom más intézményeire is, úgy a szekularizáció hatásaként ezen intézményekbe vetett bizalom általános gyengülését várhatjuk, amely két hatásnak is tulajdonítható: a magasabb társadalmi bizalmat mutató vallásosak számaránya csökkenésének, valamint a vallásosság és a társadalmi bizalom közötti pozitív kapcsolat gyengülésének. Mivel célom a kapcsolatok egyéni szintű feltárása, empirikus vizsgálatomban az utóbbi állítás érvényességét fogom górcső alá venni.

3.6. Intolerancia

A politikai intolerancia kutatása *Stouffer*-nek a szocialistákkal, kommunistákkal és ateistákkal szemben mutatott toleranciával kapcsolatos vizsgálatáig vezethető vissza.

A tolerancia definíciója általában minden esetben tartalmaz olyan elemet, amellyel szemben az egyén ellentétes álláspontot képvisel, ellenzi. *Crick* definíciója szerint a tolerancia „az a mérték, ameddig akceptálunk olyan dolgokat, amelyekkel nem értünk egyet” (*Crick*, 1973: 63) A tolerancia/intolerancia megnyilvánulhat bizonyos gondolatok, viselkedésmódok, és az ezeket képviselő személyek, csoportok irányában.

Noha a kereszténység tanításaiból azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a vallásosak feltehetőleg toleránsabbak a nem, vagy kevésbé vallásos személyeknél, az empirikus toleranciavizsgálatok gyakran vezetnek ellentétes eredményekre. *Nunn* és szerzőtársai pl. amerikai vizsgálatukban azt találták, hogy a vallásosság alapján képzett csoportok közül a vallásilag leginkább elkötelezettek mutatták a legkevesebb politikai toleranciát, és a felekezeti hovatartozás is magyarázóerővel bírt: a protestánsok mutatkoztak a legkevésbé toleránsnak. Természetesen különösen azon csoportokkal szemben erős az intolerancia a vallásosak körében, amelyek a vallás szempontjából ellentétes álláspontot képviselőnek, ellenségesnek tekinthetők. (*Nunn et al*, 1978)

Ugyanakkor a vallásosság direkt hatása gyakran gyengébb, amennyiben más, a vallásosságon keresztül érvényesülő, azzal gyakran együttjáró, de nem szerves részét képező ismérv hatását kiszűrjük. Mindenekelőtt az iskolai végzettség alacsonyabb szintjét és a magasabb életkort kell kiemelni, amelyek felfedezhetők az intolerancia társadalmi okai közt, és *Stouffer* arra is rámutatott, hogy a nők intoleránsabbak a vizsgálati eredmények szerint, mint a férfiak. Ha figyelembe vesszük, hogy ebben a három társadalmi csoportban hagyományosan magasabb a vallásosak részaránya a társadalom többi részéhez viszonyítva, akkor érthetővé válik, hogy a vallásosság hatásának egy jelentős része látszólagos.

A szekularizáció várható hatása ebben az esetben tehát a vallásosság és az intolerancia együttjárásának gyengülésében, a vallásosak magasabb fokú toleranciájában jelentkezik, valamint a szocio-demográfiai hatások erősödésében, azaz a kétváltozós, és az egyéb társadalmi hatások kontrollja mellett mutatott hatások különbségének növekedésében (hiszen a szekularizáció hatása különböző intenzitással jelentkezik a különböző társadalmi csoportokban, és elsődlegesen éppen az említett társadalmi-demográfiai tényezők alapján válnak szét ezek a csoportok).

V. Hipotézisek

A bevezetőben már utaltam arra, hogy dolgozatomban elsősorban a vallási és a politikai attitűdök közötti viszony szorosságát, az ebben mutatkozó különbségeket kívánom feltárni, emellett vizsgálni kívánom, hogy tapasztalni-e változást ebben a viszonyban, beszélhetünk-e egy olyan tendenciáról, amely többé-kevésbé általánosan jelen van a nyugat-európai társadalmakban, és amennyiben igen, az összefüggésbe hozható-e az intézményes keretek között gyakorolt vallásosság visszaszorulásával, vagy más, a szekularizációs tendenciákkal kapcsolatban álló társadalmi tényezőkkel. Ismertettem, milyen értelemben fogok a vallásosságról és a politikai attitűdökről beszélni, és felvázoltam, hogy a szekularizációnak milyen értelmezései lehetnek, és ezek közül melyek hozhatók összefüggésbe a személyes vallásosság csökkenésével, illetve a vallásosságnak az egyéni élet más területeire gyakorolt hatásával, ennek a hatásnak a változásával. A továbbiakban az egyéni vallásosság szekularizációjának a Nyugat-Európai folyamatára vonatkozóan mutattam be empirikus adatokat, majd végül röviden áttekintettem azokat a vallásosság és az egyes politikai attitűdök közötti kapcsolattípusokat, amelyekkel kapcsolatosan az alábbi hipotéziseket megfogalmazom, és empirikusan tesztelni kívánom.

Az egyes attitűdökre vonatkozó adatok összehasonlítása során nem az eltérések magyarázatát szándékozom keresni elsődlegesen, hanem hogy létezik-e egy közös nevező ezekben kapcsolatokban, és azok változásában. A változásokról alkotható feltételes állítások megfogalmazásánál mindenekelőtt a *Knutsen* által a pártválasztás esetében megfogalmazott két alternatív általános hipotézishez fordultam, melyeket megítélésem szerint kiterjeszthetjük a vallásosság és a politikai magatartás, attitűdök kapcsolatának egyéb dimenzióira is.

A hipotézisek:

1. A vallási hatás hipotézise

A negyedik fejezetben az egyes attitűdökkel kapcsolatosan kifejtettek alapján feltételezem, hogy az egyéni vallásosság hatása empirikus adatelemzési módszerekkel kimutatható a pártválasztáson túl más politikai attitűdökre is. Várakozásom szerint a vallásosság hatása nem csupán a vizsgált időszak kezdetén, hanem annak végén is az

attitűdök és az esetek többségében kimutatható lesz, tehát – legalábbis ilyen tekintetben – semmiképpen nem nevezhetjük teljes mértékben szekularizáltak a vizsgálatba bevont nyugat-európai társadalmakat.

Annak ellenére, hogy elemzésemben a vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatában felfedezhető közös mozzanatokra helyezem a hangsúlyt, nem várom, hogy az attitűdökre ugyanolyan mértékben gyakoroljon hatást a vallási elkötelezettség vagy annak hiánya, és még azt sem feltételezem, hogy ezekben a kapcsolatokban azonos mértékben érvényesüljön a szekularizációs hatás, vagy hogy ez a hatás minden helyen és időben kimutatható legyen. Feltételezem, hogy a vallási hatás erősebben jelentkezik azon attitűd esetében, amely explicite magában foglalja a vallás és politika közötti viszonyt, vagyis az e viszonyról alkotott vélemények attitűd-egyettesénél. Emellett egy társadalom mindenkorai politikai-ideológiai megosztottságát önmagába sűrítő bal-jobb skála esetében szintén erősebb vallási hatást feltételezek, ezzel szemben az intolerancia esetében azt gondolom, a vallásossággal mutatott esetleges kapcsolata feltehetőleg más társadalmi tényezőkkel történő együttjárására vezethető vissza, így e hatások kiszűrése után feltehetőleg kevés és gyenge kapcsolatot fogunk találni.

Nem csupán az attitűdök típusai, hanem a vallásosság konceptualizálása és operacionalizálása is befolyásolja a kapcsolat szorosságát. Amint arra már a vallás és vallásosság fogalmának tisztázása során is utaltam, a vallási mező hármas osztottsága több elemzés eredményeképpen is empirikus alátámasztást nyert (*Lambert, 1994, Földvári – Rosta, 1998*). A lamberti „hitvalló kereszténység”, a „kulturális kereszténység” és a „világi humanizmus” kategóriák közül az első kettő közötti eltérésre kívánok rávilágítani ezzel a hipotézissel. Amíg feltételezésem szerint a „hitvalló kereszténység”, vagy az „egyházias mag” kategóriája továbbra is egy többé-kevésbé egységes, de a társadalom más csoportjaitól eltérő normarendszerrel, és a politikával kapcsolatos attitűdegyüttessel rendelkezik, amely a vallási változásoknak is ellenállhat, addig a „kulturális kereszténység”, vagy *Tomka Miklós* megnevezésével élve a „maga módján vallásosság” (*Tomka, 1998*) mind vallási, mind szociális szempontból sokkal heterogénebb csoportot alkot, melynek a politikai attitűdökkel mutatott kapcsolatát gyengíthette a vallás általános háttérbeszorulása, hiszen épp ez az a csoport, amely számára a vallás már nem mint egységes hagyomány, hit- és normarendszer jelenik meg, hanem sokkal inkább mint egy széttöredező vallási és kulturális tradíció egyes önként-önkéntesen kiválogatott

elemei. A visszaszoruló intézményes vallásosság, és az ez által közvetített politikai nézetek, normák éppen e kevésbé integrált csoport számára kerülhetnek egyre nagyobb távolságba az idők során. Mindezek hatására megítélésem szerint az egyházas vallásosság erősebb összefüggést fog mutatni a politikai attitűdökkel, mint a „kulturkereszténység”, amely sokkal lazábban kapcsolódik egy (vagy több) vallásos normarendszerhez, és ebből következően kevésbé tekinti magára nézve érvényesnek az ebből a norma és értékrendből fakadó politikai gondolkodás- és magatartásmintákat.

A szekularizációs tézis egyik implikációja szerint a vallásosság a társadalmi modernizáció által kevésbé érintett csoportokra jellemzőbb, ezért a nem, kor, lakóhely településtípusa, és a munkavégzés olyan magyarázó változók, melyek összefüggést mutatnak a vallásosság-vallástalanság szintjével. Feltételezésem szerint azonban – függetlenül attól, hogy ez az állítás mennyiben igaz, és hogy e tekintetben milyen eltérések mutatkoznak az általam vizsgált országok között – a vallásosság politikai attitűdökre gyakorolt hatása nem pusztán életkori vagy regionális jelenség, éppen ezért azt várom, hogy a felsorolt változók hatásának kontrollja mellett is kimutatható lesz a vallásosság hatása.³⁴ Ugyanakkor azt gondolom, eltérő mértékű lesz a különbség a kétváltozós és a parciális kapcsolatok között attól függően, hogy ezek a társadalmi hatások mennyiben érvényesülnek a különböző társadalmakban, és hogy melyik politikai attitűdöt vizsgáljuk. Az intolerancia esetében várom a legerősebb eltérést, mivel – ahogy erre már utaltam a negyedik fejezet intoleranciáról szóló alpontjában – feltételezésem szerint az itt mutatkozó összefüggés az, amely a legkevésbé fakad a vallásosság egyházi-vallási tradíciókon és tanokon alapuló hatásából, és a leginkább hordozza a kiszűrni kívánt tényezők közvetett hatását.

2. Változó versus stabil hatás hipotézise

A vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolat szorosságának változásával kapcsolatosan alapvetően két hipotézis fogalmazható meg. Ez a két lehetséges változás szoros összefüggésben áll azzal, hogy a szekularizációnak a szekularizációnak a második fejezetben bemutatott lehetséges értelmezései közül

³⁴ Ez természetesen azt is jelentheti, hogy a vallásosságban mutatkozó változás, az elvallástalanodás valójában nem mutat empirikusan igazolható összefüggést ezekkel a változókkal. Ezzel a kérdéssel nem foglalkoztam dolgozatomban, de megemlítem, hogy magyarországi adatok alapján Hegedűs Rita

melyiket fogadjuk el valósnak. Az első lehetséges út szerint az egyházak csökkenő iránymutatása az élet más (nem hitéleti) területein mutatott viselkedésekre, az egyre határozottabb egyházi „középre húzás” és elhatárolódás a baloldal elleni megnyilvánulásoktól a papság részéről, sőt a katolikus klérusnak bizonyos baloldali ügyek iránt mutatott szimpátiája a 70-es, 80-as években (*Berger*, 1982), párosulva a szekularizációval, a hívek ebből fakadó egyre gyengébb közösségi integráltságával és társadalmi kötődésével, mind azt eredményezi, hogy csökken a vallásosság hatása – egyebek mellett – a politikai attitűdökre is. A *csökkenő korreláció tézise* (*Knutsen*, 1995b) szerint tehát a vallásosság egyre kisebb magyarázó erővel bír a politikai attitűdökben mutatkozó eltérések magyarázatánál.

A másik tézis szerint az egyháziasan vallásosak számarányának csökkenése nem feltétlenül jelenti a politikai attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolat gyengülését (*stabil korreláció hipotézise*). A szekularizáció *Casanova* második értelmezése szerint a vallás eltűnését eredményezi hosszú távon, és ezt az álláspontot olvashatjuk ki pl. *Berger* korábbi írásaiból is. A vallási változás ebben az esetben olyan módon értelmezhető, hogy egyre kisebb azok száma, akiknek személyes vallásossága közel áll az egyházak által közvetített komplex hit- és magatartásrendszerhez, ugyanakkor ehhez a vallásilag erősen integrált csoporthoz tartozás továbbra is erősen befolyásolja a politikai attitűdöket, és változatlan magyarázó erővel bír az eltérések magyarázata során.

Ha a két hipotézis relációját nem is vizsgáljuk, annyi mindenesetre elmondható, hogy bármelyik is érvényesüljön, mindkettőből következik, hogy a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolat erősödését nem várom. Noha *Knutsen* egymást kizáró hipotézisekként kezelte e két állítást, és logikailag is ez tűnik indokoltnak, mégis úgy vélem, hogy ez nem szükségszerű. Megítélésem szerint *feltételezhető, hogy egyazon kapcsolattípus esetében a stabil és a csökkenő korreláció együttesen is jelentkezhet*. Ugyanis a kapcsolat gyengülése elsődlegesen azokat a csoportokat érinti, amelyek egyházuktól kisebb-nagyobb távolságot tartanak, a vallás amúgy sem jelent egy koherens, az élet minden területét átfogó rendszert, hanem legfeljebb a vallásosság egyes elemeivel jellemezhető, míg másokkal nem. Ugyanakkor ha a vallásosságot a „hitvalló kereszténység”-hez tartozás vagy nem tartozás dichotómiáján keresztül szemléljük, akkor feltételezhető, hogy a kapcsolat

nem találta egyértelműen bizonyíthatónak a modernizációs hatást a vallási változásra nézve, ezzel szemben más, kohorsz-jellegű hatások jelenétét kimutatta. (*Hegedűs*, 1998, 2001)

gyengülése lassabb ütemű, esetleg nem is tapasztalható, mivel az erős egyházi-közösségi integráltság hatása továbbra is érvényesül a politikai attitűdök tekintetében e csoport esetében. Mindebből nem csupán a két fajta hatás együttes jelenléte olvasható ki, hanem az is, hogy vallásosság azon típusa, amely erős közösségi integráltsággal, és egyházilag közvetített normarenddel nem, vagy csak igen korlátozottan jellemezhető, amely nem kötődik erőteljesen az egyházakhoz, több esetben mutathat csökkenő intenzitású kapcsolatot a politikai attitűdökkel, mint az egyházas vallásosság.

3. *A kontextuális hatás hipotézise*

A második hipotézis a vallásosság és az egyes politikai attitűdök viszonyában bekövetkező lehetséges változásra világított rá, visszavezetve ezeket a változásokat a szekularizációs elmélet eltérő lehetséges következményeire. Ugyanakkor ez a hipotézis nem vizsgálja, hogy a viszony időbeli dinamikája valóban összefüggést mutat-e a szekularizációval. A harmadik hipotézis épp ezt az ok-okozati viszonyt tematizálja, amikor azt fogalmazza meg, hogy a vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatának erősségében mutatkozó eltérések bizonyos társadalmi szintű különbségekkel legalábbis részben magyarázhatók. Mindenekelőtt a vallásosság társadalmi szintjét tekintem a legfontosabb ilyen magyarázó változónak, hiszen ebben fejeződik ki mérhető formában a szekularizációnak az egyéni vallásosságra gyakorolt hatása. Tehát a hipotézis e pontja összeköti a két terület egyéni szintű viszonyrendszerének változását annak feltételezett okával, a vallási változással, a szekularizáció, mint az (egyházas) vallás hanyatlásával. Feltételezhető, hogy nem csupán az egyén szintjén találunk összefüggést a vallásosság és a politikai attitűdök között, hanem a társadalmi kontextus hatása is kimutatható olyan módon, hogy ahol a vallásosság alacsonyabb társadalmi szintje a jellemző, ott a kapcsolat is gyengébb intenzitást fog mutatni. Ez az állítás nem mond ellent az előző pontban megfogalmazott stabil korreláció hipotézisének, hiszen ez a sztochasztikus kapcsolat nem feltétlenül egy adott országon belül különböző időpontok között érvényesülő változást jelent, hanem a vallásosság-szekularizáltság eltérő szintjeivel jellemezhető országok közötti eltérést – az idő dimenziójától függetlenül. Ezt elsősorban a szekularizáció teljes hatására értem, de úgy vélem, lesz olyan kapcsolattípus, amely a

felekezeti és a társadalmi-fejlettségbeli eltérésekből fakadó különbségek hatásának kiszűrése után is szignifikáns szekularizációs hatást fog mutatni.

A hatás iránya minden bizonnyal pozitív, tehát a magasabb arányú társadalmi vallásossággal jellemezhető országokban feltehetőleg szorosabb lesz a kapcsolat a vallásosság és a politikai attitűdök közt, tehát erősebb lesz ezekben az országokban a vallásosság hatása.

A szekularizációs hatás és a vallásosság eltérő konceptualizálási típusai közötti összefüggést úgy ragadhatjuk meg, hogy a szekularizáció a politikai attitűdöknek a vallási típusok közül a hitvalló kereszténységgel és a kultúrkereszténységgel mutatott összefüggésére gyakorol feltehetőleg erősebb hatást, a vallástalanságéra nem, vagy jóval kisebb mértékben. Ez az állítás arra vonatkozik, hogy az egyházas vallásosság visszaszorulása döntően azokat érinti, akik egyáltalán jellemezhetőek többé-kevésbé ezzel a tulajdonsággal. Mindkét említett vallási kategória esetében a változás forrása a vallás által közvetített társadalmi-politikai normák és értékek hatásának gyengülése az egyéni attitűdökre, ami feltehetőleg összefüggésbe hozható magának a vallási intézménynek, az egyháznak az ilyen irányú, a társadalmi elvárásokhoz egyre inkább igazodó magatartásával is. Ez a gyengülő hatás a „világi humanisták”, a „vallástalanok” kategóriájába tartozó egyéneknél nem, vagy csak nagyon áttételesen jelentkezhet, hiszen az ő esetükben feltételezhetően korábban sem volt számottevő. Amennyiben mégis tapasztalni, úgy az a vallásosság hatásának irányával ellentétes kapcsolat gyengülését jelenti, azaz végső soron a vallásosak és nem vallásosak közötti különbség csökkenéséről van ebben az esetben is szó.

A szekularizáltság szintjének hatása mellett feltételezhetjük, hogy a vallási változás dinamikájának hatása is kimutatható a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyában. Ez az állítás az előzőekben megfogalmazottakkal szemben azt mondja ki, hogy nem csupán az évszázados szekularizációs folyamatok eredményeként fennálló vallásosság-beli eltérések, hanem az elmúlt húsz esztendő során az egyes országokban a vallásosságban bekövetkezett változások is kimutatható hatást gyakoroltak a vallásosság és a politikai attitűdök közti viszonyra. Ez a hatás ugyanakkor feltételezhetően gyengébb, és könnyen lehet, hogy ellentétes irányú, mint a magáé a szekularizáltság szintjében mutatkozó különbségé, mivel a kontextuális változás a húsz év során ott lehetett erősebb, ahol magasabb volt a vallásosság társadalmi jelenléte a periódus kezdetén, míg ahol eleve erős volt a

szekularizációs hatás, ott a vallásosság számarányában annak kezdeti alacsony szintje miatt már nem következhetett be erőteljes csökkenés.

A vallásosság társadalmi szintjén, és annak változásán túl két másik olyan tényezőt vontam vizsgálat alá, melyek szintén befolyásolhatják a vizsgált kapcsolatok erősségében mutatkozó eltéréseket. Az egyik a felekezeti összetétel. Az elméleti áttekintés során már láthattuk, hogy a társadalom felekezeti összetétele mind a politikai attitűdökre, mind a vallásosságra hatással van.. Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy a vallásosságnak az attitűdökre gyakorolt hatásában is jelen lesz a felekezeti effektus, mégpedig olyan módon, hogy a protestáns többségű országokban valószínűleg gyengébb lesz a kapcsolat, mint a hagyományosan erősebb vallási alapú politikai szembenállással jellemezhető katolikus államokban. A protestantizmusnak a kapcsolat szorosságára gyakorolt negatív hatása közvetlenül, illetve közvetve, a szekularizáltság szintjére és a gazdasági fejlettségre gyakorolt effektusán keresztül is érvényesülhet. Természetesen fontos kérdés, hogy melyik típusú következmény az erősebb: a katolikus, vegyes és protestáns többségű országok közti eltérésekből fakadó, vagy a vallásosság szintjéből következő, amelyre azonban erős hatást gyakorol a felekezeti összetétel.

A másik kontextuális változó a gazdasági fejlődés hatására végbemenő társadalmi modernizáció, amely egyes szekularizációs elméletek szerint nagyban okozója az egyházas vallásosságban mutatkozó hanyatlási jeleknek. Ebből következik, hogy a gazdasági fejlettség a vallásosság szintjén keresztül feltételezhetően szintén hatást gyakorol a politikai attitűdökre. Emellett feltételezésem szerint lehetséges olyan összefüggés is a politikai és a vallási attitűdök között, amely szorosabb kapcsolatot mutat közvetlenül a társadalmi modernizációval, mint a vallásosság szintjével, és az abban mutatkozó változással. Erre a jelenségre magyarázatul szolgálhat az Inglehart-féle posztmaterialista értékorientáció elterjedése, amely szintén összefüggésben áll a társadalmi modernizációval, emellett pedig hatást gyakorol bizonyos politikai attitűdökre, így az általam is vizsgálni kívánt politikai involváltságra. Ebben az esetben a fejlettség szintjének közvetlen hatása feltehetőleg erősebbnek fog mutatkozni, mint a vallásosságon keresztül gyakorolt közvetett hatása.

VI. A vizsgált fogalmak és kapcsolatok operacionalizálása

A fent megfogalmazott hipotézisek érvényességét az Európai Értékrendvizsgálat három hullámából származó adatok segítségével kívánom tesztelni. Az 1981-ben, 1990-ben és 1999-ben végrehajtott felméréssorozat célja elsődlegesen azoknak a közös európai értékeknek a feltárása, melyeken európai társadalmi és politikai intézmények alapulnak. Az 1981-es első vizsgálat során az alábbi kutatási kérdéseket fogalmazták meg:

- Osztoznak-e az európaiak közös értékeken?
- Változnak-e az európaiak értékei, és amennyiben igen, milyen irányban?
- Jelen vannak-e továbbra is a keresztény értékek az európai kultúrában?
- Létezik-e egy koherens értelmezési rendszer, amely a kereszténység helyébe lép?
- Milyen implikációi vannak mindezeknek az Európai Közösségre nézve?

Az első alkalommal az Európai Közösség országaiban végrehajtott vizsgálatához később más országok is csatlakoztak, és a későbbi hullámok már globális összehasonlítást is lehetővé tesznek. A felmérések minden alkalommal személyes megkérdezésen alapuló kérdőíves interjúk formájában zajlottak, az esetek többségében közvéleménykutatásra specializálódott intézmények bevonásával³⁵. Mivel hipotéziseinket Nyugat-Európára nézve fogalmaztuk meg, ellenőrzésükhöz annak a tizenegy nyugat-európai országnak az adatait fogjuk használni, amelyek a felmérés mindhárom hullámában részt vettek. Ezek: Franciaország, Nagy-Britannia, (Nyugat)-Németország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Hollandia, Svédország, Dánia, Írország, valamint önálló mintával szerepel Észak-Írország is. A kérdőív a húsz esztendő folyamán erőteljes változáson ment át, ami nem könnyíti meg az összehasonlíthatóságot. Ennek változtatásnak tartalmi és módszertani okai is vannak. Egyfelől bekerültek új témakörök, amelyek az első vizsgálatban még nem szerepeltek (és ki is maradtak kérdések), másfelől változott egyes kérdések megfogalmazása. Főként ez utóbbi változtatás állítja próba elé az időbeli

³⁵ Az EVS-ről bővbb információ szerezhető a kutatás honlapján, a <http://www.europeanvalues.nl/> cím alatt.

összehasonlító elemzést végrehajtani szándékoztak.³⁶ Az adatelemzésnél szinte kizárólag csak azokat a kérdéseket használtuk fel, amelyek mindhárom felmérésben szerepeltek, emellett bevontuk olyan változót is, amelyet csak a legutolsó vizsgálat során tettek fel, ebben az esetben azonban lemondtam az időbeli összehasonlítás lehetőségéről. Az alábbiakban ismertetem, mely változókat, és képzett indexeket használtam független és függő változóként elemzésemben.

1. Vallásosság

A vallásosság, mint a politikai attitűdökkel összefüggésben vizsgált függő változó operacionalizálására két utat választottam. Egyfelől a Glock és Stark-féle vallási dimenziók közül három bevonásával egy vallási intenzitásskálát képeztem, amely jól kirajzolódik mindegyik ország esetében a három változó mögöttes faktoraként. A három ismerv a templomba járás, szertartáslátogatás gyakorisága (vallásgyakorlat dimenziója), egyes hittételekben való hitek száma (vallásos hit dimenziója), és Isten személyes fontossága a megkérdezett életében (vallásos következmény-dimenzió)³⁷. A főkomponenselemzés mindegyik országban és mindegyik alkalommal egyetlen főkomponens jelenlétét mutatta ki, amely országonként és időpontonként változóan a modell teljes szórásának 64-80%-át magyarázza, és erős korrelációt mutat mindhárom bevont változóval. Az azonos manifeszt változók és a roppant stabil és erős pozitív kapcsolatok alapján feltételezhetjük, hogy a főkomponens minden alkalommal ugyanazt a látens mögöttes faktort méri, amelyet vallási intenzitásnak neveztünk, és amely – a bevont változók alapján – főként az egyházas vallásossággal történő azonosulást méri. Az index értékét az egyes személyek esetében a faktorpontszámok adják.

³⁶ Az egyes problémákra a későbbiekben térünk ki.

³⁷ A kérdések pontos szövegét a függelék tartalmazza.

VI.1. Táblázat: A vallásosság egyes dimenzióinak korrelációja a vallási intenzitás indexével

	1981			1990			1999		
	gyakorlat	hit	következmény	gyakorlat	hit	következmény	gyakorlat	hit	következmény
Franciaország	0,83	0,90	0,89	0,83	0,88	0,90	0,80	0,85	0,90
Nagy-Britannia	0,76	0,85	0,87	0,79	0,85	0,89	0,83	0,83	0,90
Ny-Németország	0,83	0,89	0,88	0,85	0,89	0,90	0,85	0,85	0,90
Olaszország	0,83	0,85	0,87	0,87	0,88	0,89	0,81	0,83	0,85
Spanyolország	0,84	0,87	0,85	0,84	0,88	0,87	0,84	0,86	0,88
Hollandia	0,86	0,90	0,92	0,85	0,89	0,93	0,83	0,88	0,91
Belgium	0,82	0,85	0,87	0,83	0,88	0,90	0,81	0,85	0,89
Dánia	0,77	0,88	0,89	0,72	0,85	0,89	0,73	0,85	0,89
Svédország	0,81	0,88	0,90	0,80	0,88	0,88	0,76	0,87	0,88
É-Írország	0,83	0,84	0,87	0,78	0,80	0,86	0,85	0,82	0,90
Írország	0,82	0,85	0,88	0,77	0,82	0,84	0,77	0,79	0,84

A vallásosság lamberti típusait is megkíséreltem reprodukálni, mégpedig olyan módon, hogy a koherens „hitvalló keresztények” típusát, egyfajta „egyházias magot” és a konzekvensen vallástalanokat (Lambert „világi humanista” csoportját) elkülönítettem, a két típus közötti csoport pedig a vallási szempontból roppant tarka képet mutató „kultúrkeresztények” kategóriáját képezi. Ezzel a szétválasztással elsődlegesen az volt a célom, hogy teszteljem a vallási intenzitásskálán kapott összefüggéseket az egyes típusok vonatkozásában is. A rendelkezésre álló változók alapján a „hitvalló keresztények” kategóriájába azokat soroltam, akik magukat valamely felekezethez tartozónak nevezik, vallásosnak mondják magukat, hisznek Istenben, legalább havonta járnak templomba és szoktak imádkozni vagy meditálni. A „világi humanisták”, vagy más néven – az alkotó változók tartalmát figyelembe véve – a vallástalanok csoportjába azok tartoznak, akik nem tartják magukat vallásosnak, nem hisznek Istenben, legfeljebb egyszer egy évben mennek templomba és nem szoktak imádkozni, meditálni³⁸. Az egyes csoportok részarányának változását mutatja országonként a 6.2. tábla.

³⁸ A felekezethez tartozást azért hagyom ki a vallástalanok csoportjának meghatározásakor, mert sokan úgy értelmezik ezt a kérdést, hogy „milyen vallásban keresztelték meg, jegyezték be”, azaz a felekezethez tartozás hiányának feltétele ebben az esetben indokolatlanul szűkítené a csoportot, míg az egyházas mag esetében ez a kritérium általában nem jelent ilyen korlátozó feltételt.

VI.2. Táblázat: A vallásosság típusainak részaránya országoként (%)

	1981			1990			1999		
	egyházias	kultúr.k.	világi	egyházias	kultúr.k.	világi	egyházias	kultúr.k.	világi
Franciaország	15	64	22	14	61	25	10	64	26
Nagy-Britannia	16	73	11	17	68	15	15	70	14
Ny-Németország	28	65	8	26	67	7	26	52	22
Olaszország	44	51	5	47	49	5	47	50	3
Spanyolország	41	55	4	35	56	9	30	61	9
Hollandia	30	57	13	27	56	16	22	63	15
Belgium	29	65	6	25	58	18	23	63	14
Dánia	11	75	14	9	73	18	10	75	15
Svédország	8	67	25	7	60	33	7	67	26
É-Írország	47	51	2	48	50	2	47	49	4
Írország	56	41	2	63	37	1	50	48	2

A táblázatból kiolvasható, hogy az esetek többségében a vallásos mag részaránya enyhe csökkenést mutat ez alatt a húsz esztendő alatt, míg a másik két típus stagnál, vagy növekszik.

2. Politikai attitűdök

2.1. Politikai involváltság

A politikai attitűdök mérésére több indexet képeztünk, melyek közül az első a politikai involváltságot reprezentálja. Az involváltság fogalma alatt összefoglalólag a politika iránti érdeklődés és részvétel különböző megnyilvánulási formáit értem. Ennek mérhető alakba formásához három olyan változó állt rendelkezésre, amelyek mindhárom kutatási hullámban lekérdezésre kerültek. A politikai témákról beszélgetés barátokkal, a politikai akciókban történő részvétel illetve a részvétel készségének mértéke és a párttagság az involváltság eltérő típusait jelentik, azonban erősen korrelálnak egymással, és ebből következően a vallásosság indexéhez hasonlóan kimutatható egyetlen mögöttes faktor, amely szintén erős pozitív összefüggést mutat mindegyik bevont manifeszt változóval. Az ilyen módon előállított politikai részvétel index magyarázóereje közepesen erősnek mondható, a teljes szórás 41-55%-át magyarázhatjuk eme egyetlen faktor segítségével. A faktorpontok korrelációját a modellbe bevont változókkal mutatja a 6.3. tábla.

VI.3. Táblázat: A politikai involváltság egyes típusainak korrelációja az involváltság indexével

	1981			1990			1999		
	beszélget	akciók	párttag	beszélget	akciók	párttag	beszélget	akciók	párttag
Franciaország	0,80	0,76	0,57	0,76	0,74	0,54	0,77	0,69	0,56
Nagy-Britannia	0,74	0,72	0,54	0,78	0,63	0,60	0,72	0,67	0,55
Ny-Németország	0,77	0,72	0,64	0,75	0,65	0,63	0,74	0,63	0,57
Olaszország	0,83	0,75	0,63	0,80	0,70	0,63	0,81	0,71	0,58
Spanyolország	0,79	0,79	0,54	0,75	0,74	0,56	0,75	0,71	0,56
Hollandia	0,78	0,71	0,56	0,81	0,66	0,47	0,79	0,58	0,66
Belgium	0,81	0,76	0,44	0,79	0,69	0,50	0,80	0,66	0,59
Dánia	0,77	0,69	0,52	0,78	0,69	0,57	0,80	0,54	0,57
Svédország	0,77	0,63	0,57	0,78	0,53	0,61	0,78	0,58	0,54
É-Írország	0,82	0,80	0,32	0,79	0,75	0,47	0,70	0,72	0,49
Írország	0,79	0,68	0,59	0,73	0,65	0,60	0,76	0,49	0,64

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

A párttagság a másik két változónál valamivel gyengébb összefüggést mutat, ami azzal magyarázható, hogy országonként általában a megkérdezettek legalább 90%-a nem tagja pártnak (ugyanakkor a párttagság prediktív erővel bír a másik két változóra nézve).

2.2. Bal-jobb skála

A kétpólusú ideológiai paletta operacionalizálására általában két lehetőség nyílik:

- (1) Az egyéni önbesorolás. Itt – hasonlóan a vallási önbesoroláshoz – a legnagyobb problémát a besorolás tartalmi értelmezése okozza: milyen szempontok alapján helyezi magát el az egyén a 10-fokú skálán? A másik problémát az jelenti, hogy az emberek szívesen helyezik magukat középre, kerülve a valamely oldal felé történő elköteleződést.
- (2) Kiválasztott változók többváltozós elemzése alapján empirikus evidenciát keresünk arra nézve, hogy létezik-e egy olyan mögöttes faktor, amely korrelál az indikátorokkal, vagy azok többségével. Amennyiben léteik ilyen komponens, úgy azt tekinthetjük az egyes indikátorokba történő egyéni besorolást magyarázó látens változónak.

A megkérdezettek önbesorolásán alapuló bal-jobb attitűdskála alkalmazására mód nyílik, mivel az erre vonatkozó kérdést mindhárom kutatás kérdőíve tartalmazta. A megkérdezetteknek egy 1-től 10-ig terjedő differenciálskálán kellett elhelyezniük magukat, melynek két végpontja a szélső bal (1) és szélső jobb (10).

A második megközelítésre találunk példát *Knuttsen-nél (1995)*, aki az általam is használni kívánt EVS adatbázisa és egyéb nemzeti kutatások alapján tett kísérletet: az általa bal-jobb materializmusnak nevezett értékorientáció létét faktoranalízis segítségével tizenhárom nyugat-európai országban mutatta ki. Az általa bevont változók *(1) a gazdasági egyenlőség, (2) a nacionalizmus, (3) az egyéni/állami felelősség, (4) a társadalmi egyenlőség, (5) az üzleti irányítás, (6) a jólét társadalmi megoszlása, és (7) az egyéni szabadság/gazdasági jólét tárgyában alkotott egyéni vélemények* voltak, melyek első mögöttes faktorát nevezte Knuttsen bal-jobb materializmusnak. Sajnos a bal-jobb skála ilyen típusú reprodukciója számomra nem vezetett eredményre, mivel a knuttseni materialista bal-jobb skála faktorindex az azt alkotó változók hiánya miatt nem hozható létre más években.³⁹

2.3. Politika és vallás viszonyáról alkotott vélemények

A két terület kapcsolatának vizsgálata során a kapcsolat normatív megítélése fontos elemzési szempont. Sajnos erre vonatkozó kérdések csak az 1999-es vizsgálatban voltak, így az időbeli összehasonlításról le kellett mondanom, azonban a kérdés fontossága miatt ennek az egy időpontnak az adatai is a kapcsolat egy lényeges szeletére mutathatnak rá. Az 1999-es felmérésben négy olyan állítás szerepelt, amelyek vallás és politika viszonyának, a vallás és az egyház politikára gyakorolt hatásának az elfogadottságát vagy elutasítottságát tesztelik különböző szempontokból. A vélemény-indexet a négy változó egyszerű összeadásából képeztük. Mivel az eredeti változók értéke 1 és 5 között mozog az elutasítás vagy elfogadás mértéke alapján, ilyen módon az összegváltozó 4 és 20 között vehet fel értékeket, és minél magasabb az index értéke, annál erősebb a vallás politikára gyakorolt hatásával kapcsolatosan az elfogadás.

2.4. Társadalmi intézményekbe vetett bizalom

Az Európai Értékrendvizsgálat kérdőíve nyolc társadalmi intézménnyel kapcsolatosan vizsgálta a megkérdezett személy bizalmát-bizalmatlanságát. Ezek

³⁹ Az 1990-es kérdések révén az arra a kutatásra reprodukált materialista bal-jobb faktor nem mutatott szignifikáns összefüggést a vallásossággal. Ez nem meglepő eredmény, Inglehart hasonló következtetésre jutott, amikor az általa „gazdasági” és „nem-gazdasági” bal-jobb skálának nevezett értéktörzseket vizsgálva azt találta, hogy a knuttseni materialista bal-jobb skálához hasonló kérdésekből konstruált „nem gazdasági” bal-jobb skála nem korrelál sem a hagyományos bal-jobb önbesorolással, sem pedig a vallásossággal, ezzel szemben a posztmaterializmussal igen (*Inglehart, 1984*).

közül hetet vontam be az intézményi bizalom indexének megalkotásakor. Az egyházba vetett bizalmat nem tartottam indokoltnak szerepeltetni, mert épp a vallásosság hatását kívánom vizsgálni, de ilyen módon a független változó a függőváltozó egy elemeként is megjelenne, azaz torzítná az eredményt, felerősítve a vallásosság hatását. A hét bevont társadalmi intézmény, melynek bizalmi szintjét vizsgálták: fegyveres erők, oktatási rendszer, sajtó, szakszervezetek, rendőrség, országgyűlés és a közigazgatás. Ezekből képeztem az intézményi bizalom 0-tól 7-ig terjedő indexét olyan módon, hogy minden személy pontértéke megegyezik azon intézmények számával, amelyekkel szemben „nagyon” vagy „meglehetősen” nagy bizalommal viseltetik.

2.5. Intolerancia

A társadalmi intolerancia szintjének mérésére egyes társadalmi csoportok szomszédként történő elfogadása vagy elutasítása szolgál az EVS kérdőívében. Noha a felsorolt csoportok listája változott a három hullám során, nyolc csoport mindegyik alkalommal szerepelt a megkérdezettek között. A nyolc kategória: büntetett előéletűek, más fajhoz tartozó emberek, szélsőbaloldaliak, erősen iszákosak, szélsőjobboldaliak, nagycsaládosok, érzelmileg bizonytalanok, valamint a bevándorlók és külföldi munkások csoportja. Az intolerancia indexét egyszerűen személyenként az elutasított csoportok számával operacionalizáltam, így módon egy 0-tól 8-ig terjedő indexet alkotva, ahol a legalacsonyabb érték az intolerancia hiányát, a legmagasabb pedig intenzív meglétét mutatja.

3. A vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszony

A vallásosság és a politikai attitűdök fenti módokon operacionalizált változói között két és többváltozós összefüggéseket keresünk. Mivel mindegyik változót tekinthetjük legalább intervallum mérési szintűnek, a változók közötti kapcsolat szorossága a korrelációs együttható segítségével számszerűsíthető, a kapcsolat időbeli változása pedig a korrelációs együttható változásaként értelmezhető. Természetesen mind a kapcsolat erősségének, mind változásának vizsgálatakor csak a statisztikailag szignifikánsnak tekinthető összefüggésekkel foglalkozom⁴⁰. Ez a kritérium

⁴⁰ A korrelációs együtthatók változásának vizsgálatához az általam használt SPSS programcsomag nem kínál szignifikancia-tesztet, ezért ebben az esetben a Statistica nevű szoftver ilyen funkcióját alkalmaztam. A korrelációs koefficiens változásának szignifikancia-tesztje (amely a Fischer-féle z-

különösen a szekularizáció hatásának vizsgálatakor nyer nagy szerepet, mivel ebben az esetben legfeljebb 33 megfigyelésünk van (11 ország, 3 időpont), és a kis mintán egy erősebbnek tűnő korreláció sem mindig szignifikáns.

Az első lépésben arra vagyok kíváncsi, hogy vallási intenzitásskála és a vallási típusokhoz tartozás mutat-e összefüggést a politikai attitűdökkel, és milyen módon változik ez az összefüggés. E célból a Pearson-féle kétváltozós korrelációs együttható értékét elemzem kapcsolat-típusonként és országonként.

A második lépésben azt vizsgálom, hogy egyes szocio-demográfiai háttérváltozók milyen módon befolyásolják e kapcsolatok alakulását, a kapcsolat nem vezethető-e vissza ezeknek a tényezőknek a vallásosságon keresztül érvényesülő hatására. Három kontrollváltozót tudtam bevezetni mindhárom kutatás esetében: a nemet, a kort és az iskolai végzettséget⁴¹. A három faktor segítségével újra vizsgálom a kapcsolatok erősségét, jelen esetben azonban már parciális korrelációs együtthatókat számolva. Amennyiben a parciális korrelációs koefficiens szignifikáns kapcsolatot jelez, úgy feltételezhető, hogy – legalábbis a három szocio-demográfiai háttérváltozó esetében – nem a vallásosságon keresztül érvényesülő látszatkorrelációról van szó. A parciális korrelációk esetében sem csupán azok erősségét, hanem időbeli változásukat is vizsgáltam.

A fentiekhez hasonlóképpen járok el a szekularizáltság hatásának vizsgálatakor, tehát kétváltozós korrelációs együtthatók segítségével vizsgálom, hogy hatással van-e a vallásosság vagy elvallástalanodottság szintje egy adott országban és időpontban a vallás és politikai attitűdök közötti viszony erősségére – akár kétváltozós, akár parciális korreláció útján mérve ezt a viszonyt. Ebben az esetben tehát a két mennyiség közül – amelyek kapcsolatát vizsgáljuk – az egyik maga is egy korrelációs együttható, a másik pedig a szekularizáltság valamely – fent vázolt – mérőszáma.

Utolsó lépésként pedig azt kívánom vizsgálni, hogy más hatások, így a vallásosság változásának dinamikája (a szekularizáltság változása), valamint a protestantizmus jelenléte milyen módon befolyásolja a vallásosság és politikai attitűdök közötti viszonyt. Ennek érdekében egyfelől elemzem a kétváltozós kapcsolatokat, másrészt

transzformáción alapul) a két minta nagyságától és a korrelációs együtthatók nagyságától is függ, ezért fordulhat elő, hogy azonos különbség az egyik helyen szignifikáns, máshol pedig ez nem mondható el. A minták nagysága általában 9000 és 2300 fő közötti, ez alól Észak-Írország képez kivételt, ahonnan az első két vizsgálatban 312 illetve 304 fő került a mintába.

pedig a független változók hatásait külön-külön kimutató lineáris regressziós modellek segítségével vizsgálom, miként módosulnak a kétváltozós összefüggések, mely hatások maradnak továbbra is szignifikánsak.

4. Szekularizáció

A vallásosság vagy vallástalanság társadalmi mértékének operacionalizálására több lehetőség adódik, de akármelyiket is választjuk, mindegyik esetben az egyéni vallásosság mutatóinak valamely társadalmi szintű aggregátumáról beszélhetünk. Talán a leginkább kézenfekvő a már említett vallásos mag arányának változását vizsgálni, ami az egyházas vallásosság visszaszorulásának dinamikáját vázolja. Hasonló módon a vallási intenzitás indexének másik két alkotóelemét is segítségül hívhatjuk, és egy társadalom általános vallásosságának csökkenését az egyének által vallott hitek átlagos száma, vagy Isten személyes fontosságának társadalmi átlagértéke alapján is operacionalizálhatjuk. Ugyanakkor lehetőség nyílik arra is, hogy a vallásossághoz hasonlóan – ahol a változók egyén-szintű összefüggéseinek mögöttes faktora képezte a vallásosság indexét – a szekularizáltság esetében is egy látens változót keressünk, amely magyarázhatja az elvallástalanodás mutatói közötti összefüggéseket. A korrelációs együtthatók igen erős kapcsolatot mutattak ki az elvallástalanodás különböző mutatói között, így nem meglepő, hogy főkomponenselemzés is egyetlen nagy magyarázóerővel bíró – a teljes szórás 96%-át magyarázó – faktor jelenlétét mutatta ki, amely mindegyik bevont változóval erős pozitív korrelációt mutat. Ezt a faktort a társadalmi vallásosság indexének neveztem, amelynek csökkenő értékei a szekularizáció erősödéséről tanúskodhatnak.(6.4. tábla)⁴²

⁴¹ A lakóhely településtípusa és a munkahelyi aktivitás nem volt teljesen összehasonlítható a három vizsgálat során, ezért ezek kontrollváltozóként történő bevonásáról le kellett mondanunk.

⁴² Az igen erős korrelációk, és a szórás megmagyarázott részének nagy aránya a kis mintaelemszámnak is köszönhető.

VI.4. Táblázat: A társadalmi vallásosság faktorának összefüggése a faktorelemzésbe bevont változókkal, Pearson-féle korrelációs együtthatók

	faktor
vallásos mag aránya	0,98
Isten személyes fontosságának átlagértéke	0,99
hitek átlagos száma	0,97

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

A szekularizáció szintjének változását mind az egyes éveket jellemző adatok különbségén, mind pedig az arányán keresztül tesztelem. Előbbi a magasabb kiinduló állapot esetén fog valószínűbben pozitív értékeket produkálni, mivel az eleve alacsonyabb vallási mutató nem tud abszolút értékben jelentősen tovább csökkenni, utóbbi viszont az eleve elvallástalanodottabb országok esetében felerősíti a változást, hiszen az alacsony viszonyítási alaphoz képest egy kis mértékű csökkenés is nagyarányúnak mutatkozik.

5. Felekezeti összetétel

A lakosság felekezeti összetételének hatását a protestánsok társadalmi arányán keresztül fogom operacionalizálni, ezáltal számszerűsítve a protestantizmus társadalmi szintű jelenlétét. Egyetlen olyan ország van, amelynél megítélésem szerint nem tükrözi kellőképpen ez a változó a felekezeti összetételből fakadó szekularizációs hatást: Hollandiában meglepően alacsony a protestánsok részaránya, mivel itt – épp az erőteljes elvallástalanodás hatására – eleve kevesen sorolják magukat valamilyen felekezethez tartozónak. Problémát okozott ezen felül az is, hogy a három vizsgálat során nem azonos kérdés szerepelt a válaszadó felekezetére vonatkozóan. Míg 1981-ben egyetlen kérdésben kérdeztek rá arra, hogy a válaszadó milyen vallású, addig a másik két alkalommal ezt megelőzően megkérdezték, hogy tartozik-e valamilyen felekezethez, és csak azoktól kérdezték meg, hogy melyikhez, akik igennel válaszoltak. Feltételezhetően a kérdésfeltevés változása önmagában is csökkentőleg hathatott a vallásosak arányára, hiszen míg a második kérdésben szorosabb kapcsolatot feltételez a felekezethez tartozás, addig az elsőben könnyebben azonosítható a kérdés a születéskori keresztség, vagy bejegyzés vallásával. Mind Hollandia, mind pedig az eltérő kérdésfeltevés problémája végső soron a valamilyen felekezethez tartozók körének eltérő értelmezésére vezethető

vissza. Véleményem szerint ez legalább részben orvosolható azáltal, ha a protestánsok arányánál nem a teljes felnőtt lakosság számához, hanem a magukat valamilyen felekezethez sorolókéhoz viszonyítok. Ez a leszűkítés azért tehető meg, mert nem a protestáns felekezetekhez tartozásnak az abszolút mértéke, sokkal inkább kulturális háttérváltozó funkciója, az adott felekezet többihez viszonyított társadalmi jelenléte az, ami elemzésem szempontjából jelentőséggel bír. Nem önmagában a protestánsok arányát kívánom bevonni az elemzésekbe magyarázóváltozóként, hanem a felekezeti összetételt kívánom reprezentálni általa. Az operacionalizálás ilyen módjánál figyelembe kell venni, hogy abból a hallgatólagos feltételezésből indulok ki, miszerint a különböző felekezetekbe tartozók nagyjából azonos arányban „esnek ki” a kétlépcsős kérdésfeltevésnél.

VI.5. Táblázat: A protestánsok aránya a magukat valamilyen felekezethez sorolókhöz viszonyítva (%)

	1981	1990	1999
Franciaország	1	2	2
Nagy-Britannia	74	69	67
Ny-Németország	53	49	48
Olaszország	0	1	0
Spanyolország	0	0	1
Hollandia	30	23	22
Belgium	2	1	1
Dánia	96	97	97
Svédország	95	93	92
É-Írország	29	30	18
Írország	2	2	2

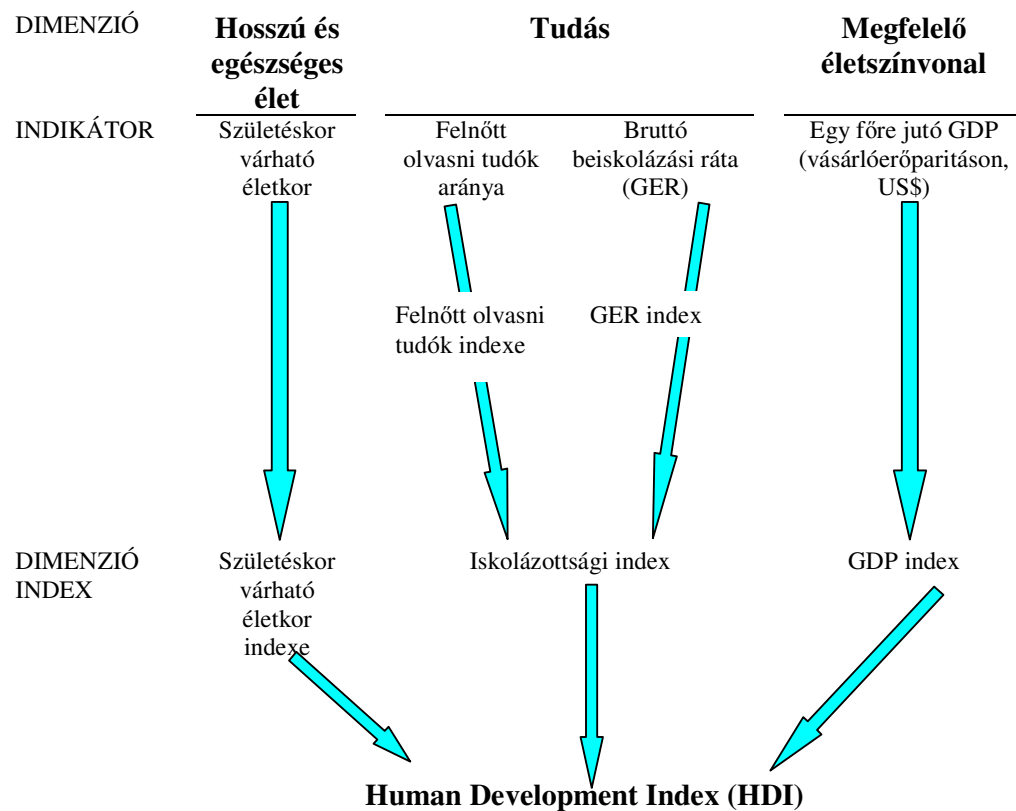
forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

6. Modernizáció

A társadalmi modernizáció operacionalizálása mindig nehéz feladat elé állítja az empirikus szociológiával foglalkozókat. A modernizáció konceptualizációja is több dimenzióra terjedhet ki, amely területek egyenként is sokféle indikátorral számszerűsíthetők. Közép-európai vallási vizsgálatukban *Tomka* és *Zulehner* négy dimenzió hatását vizsgálják: a gazdasági struktúra fejlettségét, a demográfiai fejlődést, az oktatási-képzettségi szint fejlettségét, valamint a kommunikációs és kulturális cikkek fogyasztását, és ezek mindegyikével külön-külön vizsgálják a vallásosság összefüggéseit. (*Tomka–Zulehner, 2000*) Mivel dolgozatomnak nem központi kérdése a modernizáció hatásának kimutatása, úgy vélem, célom

megvalósításához elegendő egy vagy két általános, széles körben elterjedt indikátor alkalmazása, amelyek szoros összefüggésben állnak a fejlődés különböző aspektusaival. Az egyik ilyen mérőszám az ENSZ által kifejlesztett és alkalmazott Human Development Indexet választottam, amely egy standard 0 és 1 közötti skálával osztályozza az országok fejlettségi szintjét, három fő dimenziót egyesítve önmagában: a demográfiai, az intellektuális és a gazdasági aspektusokat. A HDI összetételét mutatja a 6.1. ábra.⁴³

VI.1. ábra: A Human Development Index (HDI) alkotóelemei

forrás: Human Development Report 2001: 239

A HDI kiszámításának módja változott az évek során, és a legutóbbi adatokat is tartalmazó Human Development Report-ok (HDR) 1975-ig visszamenőleg 5 évenként mutatják az indexek értékét országonként, így az összehasonlíthatóság érdekében az EVS1981 adatai mellé a HDI 1980-as értékeit rendelem.

⁴³ A HDI kiszámításának pontos módjához lásd: Human Development Report 2001: 240.

A HDI mellett ennek egyik összetevőjét, a gazdasági fejlettséget mutató egy főre jutó GDP-t is független változóként bevonom, aminek két oka van. Az egyik az, hogy egyes szekularizációs hipotézisek erősen hangsúlyozzák a szekularizációban mutatkozó különbségek magyarázatában a gazdasági faktor szerepét, mint a racionális gondolkodás gyökerét, és az „elvarázstalanodás” hajtóerejét. A másik indok pedig az, hogy a GDP-ben jobban tetten érhetők az országok közötti fejlettségbeli eltérések, míg a HDI kiszámítási módjánál fogva meglehetősen kis eltéréseket mutat ezek között a legfejlettebb nyugat-európai országok között. Az egy főre jutó GDP-nél az OECD adatait használom, amelyek 1995-ös árfolyamon, dollárban vannak kifejezve. Néhány módszertani probléma felmerült, amelyek valamelyest rontják elemzésem érvényességét, de megítélésem szerint nem befolyásolják olyan mértékben az adatokat, ami azok teljes elvetését indokolná: Észak-Írországra nézve nem találtam adatot egyik indikátorra sem, így az ezeket az adatokat tartalmazó elemzésekben Észak-Írország nem szerepel. Ugyanakkor Nagy-Britannia esetében az adatok a teljes Egyesült Királyságra vonatkoznak, Nyugat-Németország esetében pedig 1990-ben és 1999-ben már az egyesült Németországra.

VI.6. Táblázat: Az egy főre jutó GDP és a HDI értéke

	1981		1990		1999	
	GDP	HDI	GDP	HDI	GDP	HDI
Franciaország	21077	0,846	25326	0,896	28324	0,924
Nagy-Britannia	14087	0,847	18154	0,877	21447	0,923
Ny-Németország	22593	0,859	27992	0,885	31834	0,921
Olaszország	14686	0,854	18161	0,884	20316	0,909
Spanyolország	10742	0,851	13953	0,883	17085	0,908
Hollandia	20938	0,876	25031	0,904	30465	0,931
Belgium	21232	0,857	25649	0,892	29826	0,935
Dánia	26753	0,879	31819	0,893	37605	0,921
Svédország	23099	0,871	27953	0,893	31509	0,936
Írország	11119	0,832	15084	0,871	25699	0,916

forrás: Human Development Report 2001, OECD

VII. Az adatok elemzése

Az adatok elemzése során az általam legfontosabbnak tartott táblázatokat és ábrákat a szövegbe illesztve közlöm, a többi hivatkozott tábla pedig a függelékben kap helyet. A korrelációs együttthatókat tartalmazó táblázatokban csak a szignifikáns összefüggések és változások szerepelnek

1. A vallásosság és a politikai attitűdök közötti korreláció és ezek változása

Az elemzés e részében az első hat hipotézisben megfogalmazott állításokat verifikálom, így mindenekelőtt a kapcsolatok szignifikáns volta, szorossága, iránya, a változások mértéke és a vallásosság eltérő operacionalizálási módjaiból fakadó különbségek képezik érdeklődésem tárgyát. Az első lépésben a kétváltozós kapcsolatokat veszem szemügyre Pearson-féle és parciális korrelációs együttthatókkal. Noha a szekularizációs elméletből nem következik szükségszerűen a változók közötti kapcsolat lineáris volta, azonban semmi nem indokolja, hogy ennél a robusztusnak mondható mutatónál bonyolultabb összefüggéseket kíséreljek meg modellezni, annál is inkább, mert a változók terében ábrázolt ponthalmazok (scatterplot) sem indokolták azt.

A függelék F1-F5 táblázatai tartalmazzák a vallásosság faktorának összefüggéseit a politikai attitűdök egyes típusaival országonként és a kutatás időpontja szerint. A korrelációs együttthatókból kiolvasható, hogy a kapcsolatok többségükben *szignifikánsak*, de legfeljebb *közepes erősségűek*. Mindkét eredmény megfelel várakozásaimnak, mivel egyfelől bizonyítéku szolgál első hipotézisemre, miszerint létezik összefüggés a két terület között az egyéni attitűdök szintjén, másrészt meglepő eredmény lett volna, ha a vallásosság hatása erősen meghatározó volna a politikai attitűdökre nézve olyan társadalmakban, melyekben a különböző mércék az egyházas vallásosság visszaszorulásáról tanúskodnak.

Nem meglepő az az eredmény sem, sőt az első hipotézisben szintén szerepel, hogy a vallásosság hatása azon a politikai attitűdön jelentkezik a legerőteljesebben, amely maga is kapcsolatban áll a vallással: a vallásosságnak a politikára gyakorolt hatásaira vonatkozó vélekedések indexéről van szó (F3). Ez a változó a vizsgált évben, 1999-ben 0,34-0,63 közötti – tehát pozitív – korrelációt mutat a vallási faktoral, és

mindenesetben szignifikánsnak mutatkozik. Emellett két másik összefüggés esetében mondható el, hogy gyakorlatilag mindenütt és minden időben szignifikáns: a bal-jobb skálára (F2) és a társadalmi intézményekbe vetett bizalomra (F5) gyakorolt vallási hatásoknál. Előbbi esetében egyetlen alkalommal (1990, Észak-Írország) nem mutatható ki összefüggés, egyébként azonban az ideológiai önbesorolás esetében a 33 megfigyelés közül 12 esetben volt 0,3-nál erősebb a korreláció, ami (mivel a bal-jobb skálán a magasabb értékek állnak a jobboldalhoz közelebb) a vallásosság erősödésével a jobboldali önbesorolást valószínűsíti. A társadalmi bizalom esetében 0,1-0,3 közötti értékek a jellemzőek, ami szintén pozitív kapcsolatról árulkodik.

A politikai involváltság indexe a vizsgált időszak kezdetén mindegyik országban szignifikáns, de legfeljebb $r=-0,25$ erősségű összefüggést mutat a vallásossággal, ezzel szemben a periódus végén már csak az országok felében mutatható ki a negatív összefüggés (F1). A legkevesebb és leggyengébb kapcsolatot pedig az intolerancia mutatja a vallási indexszel, a korrelációs együttható legmagasabb értéke sem éri el a 0,2-t, és a vizsgált időszak végére már csupán négy országban tapasztalni összefüggést a vallásossággal (F4).

Míg a korrelációs együtthatók az esetek többségében létező kapcsolatra mutattak rá, addig ezek változásáról már nem beszélhetünk ilyen egyértelműen. Az azonban általában megállapítható, hogy ahol változást tapasztalni, ott ez a változás többnyire a kapcsolat szorosságának csökkenését jelenti.⁴⁴ Négy attitűd kapcsolatát tudjuk időbeli összehasonlításban is vizsgálni,⁴⁵ közülük kettő esetében történt az országok többségében szignifikáns változás. A bal-jobb attitűdskála és a vallásosság közötti kapcsolat gyengült a legtöbb helyen, és a korreláció erősségének csökkenése egy kivétellel meghaladja a 0,1-t (F2). A politikai involváltság esetében a változás valamivel kisebb, de ez annak is köszönhető, hogy a vizsgált két évtized kezdetén eleve gyengébb volt az összefüggés szorossága, mint a bal-jobb skála és a vallásosság között (F1).

Azt gondolhatnánk, hogy a változás ott jellemzőbb, ahol a kezdeti kapcsolat erősebb volt, vagyis ahol „volt honnan” gyengülni. Erre cáfol rá a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti összefüggés, amely 1981-ben és 1999-ben mind a 11 vizsgált országban szignifikáns és általában erősebb is 1981-ben, mint az

⁴⁴ A csökkenő korreláció jelentheti a korrelációs együttható növekedését is, amennyiben a kapcsolat iránya negatív. (A csökkenő korreláció az együttható abszolút értékére vonatkozik).

involváltság esetében, változást mégis csupán három esetben tapasztaltunk, ezek közül kettő *a kapcsolat szorosságának erősödéséről tanúskodik.* (F5) Ezzel szemben a társadalmi intoleranciát vizsgálva feltételezhetjük, hogy azért ilyen kevés a szignifikáns változás, mert ahol volt is kimutatható összefüggés 1981-ben, annak mértéke ott is többnyire gyenge volt, így már egy kis mértékű csökkenés is azt eredményezi, hogy a kapcsolatot többé nem tarthatjuk nagy biztonsággal valósnak.

A változások elemzése azt mutatja, hogy *a második hipotézisben megfogalmazott mindkét változási út megfigyelhető a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyában.*

A gyengülő korreláció hipotézise a bal-jobb skálára és a politikai involváltságra tűnik érvényesebbnek, a stabil korreláció pedig a társadalmi intézményi bizalomra és az intoleranciára. Ez a megállapítás természetesen egyes országokat külön-külön vizsgálva módosulhat⁴⁶, de mivel célomul a közös nyugat-európai tendenciák feltárása, a nagyobb részt érvényesülő tendenciák kimutatását tűztem, nem vizsgálom az egyes országokat egyedileg.

2. A vallásosság egyházas típusa és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása

A „stabil versus csökkenő korreláció” hipotézise felveti annak lehetőségét, hogy ez a bizonyos stabil és csökkenő korreláció nem csupán különböző attitűdök esetében lehet egy adott időpontban egy adott országban igaz, hanem egyazon attitűd esetében is fennállhat ez, amennyiben a vallásosságot eltérő módon operacionalizáljuk. Feltételezésem szerint ha a vallásosságot típusokra bontjuk, és e típusok viszonyát vizsgáljuk a politikai attitűdökkel, akkor eltérő eredményre juthatunk, mint ha a vallási intenzitásváltozót használjuk független változóként. Ennek a feltételezésnek egy szigorúbb megfogalmazása úgy hangzik, hogy a vallásosság egyházas típusa kisebb mértékben mutat csökkenő korrelációt a politikai attitűdökkel, mint a vallási intenzitásskala.

Az F6-F10 táblázatban bemutatott eredmények nagyban alátámasztják e feltételezéseket, sőt részben felül is múlják várakozásainkat. Három fontos megállapítást tehetünk a kapcsolatok elemzése alapján:

⁴⁵ A vallás és politika kapcsolatáról alkotott véleményekre vonatkozó kérdések – mint említettem – csak az 1999-es vizsgálatban szerepeltek.

⁴⁶ Nagy-Britanniában pl. egyik kapcsolat sem mutat változást, ezzel szemben Spanyolország mindegyik esetben változó korrelációt mutat.

(1) *valamivel gyengébbek, és ritkábbak a szignifikáns összefüggések az egyházas mag esetében, mintha a vallási intenzitásskálával való összefüggés esetében.* Különösen igaz a szignifikáns kapcsolatok számának csökkenése a politikai involváltsággal kapcsolatos összefüggés esetében (F6), míg az intoleranciára gyakorolt hatás az esetek többségében szintén nem kimutatható (F10). Ezzel szemben a politika és vallás viszonyáról alkotott vélemények (F8), valamint a bal-jobb skála esetében (F7) a korrelációs együtthatók többsége továbbra is valós kapcsolatot mutat.

(2) Amennyiben tapasztalni összefüggést az egyházas vallásosság és a politikai attitűdök között, úgy *ez azonos irányú, mint a vallási intenzitásskála esetében.* Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben is csupán a politikai involváltság faktora mutat negatív kapcsolatot a vallásossággal, a másik négy összefüggés esetében egyetlen helyen és időpontban sem tapasztaltam negatív irányú összefüggést.

(3) A korrelációs együtthatók változása egyik attitűd esetében sem mutat az országok többségében szignifikáns csökkenést. Míg a vallási intenzitásskála esetében két változó esetében is *a csökkenő korreláció volt többnyire jellemző*, addig a vallásos maghoz tartozás esetében csupán a bal-jobb skáláról mondható el, hogy egynél több (négy) országban gyengülő kapcsolatot mutat! Ezzel szemben a politikai involváltság és az egyházas maghoz tartozás produkálta a legtöbb azonos irányú szignifikáns változást: *öt országban is nőtt a vallási és a politikai változó közötti kapcsolat szorossága!* Ezen öt ország mindegyikében csökkenő korreláció volt jellemző a másik vallási változó esetében, az öt legnagyobb mértékű csökkenést mutató országról van szó⁴⁷. Az is figyelemre méltó tény, hogy a négy változó mindegyike nagyobb számú szignifikáns összefüggést mutat a vizsgált periódus végén, mint annak kezdetén. Ezek az adatok elegendő bizonyítékot szolgáltatnak annak a feltételezésnek az alátámasztásához, hogy *egyazon politikai attitűd esetében eltérő változásokról beszélhetünk a vallásosság eltérő definíciói alapján.* Ezt a megállapítást azonban ki kell egészítenünk oly módon, hogy ez nem az egyházas vallásosság nagyobb mértékű attitűdkoherenciájából fakad, mivel a korrelációs koefficiensek abszolút értékben gyengébb kapcsolatról tesznek tanúbizonyságot, mintha a vallásosságot egy árnyaltabb skálával közelítjük.

⁴⁷ Nyugat-Németország, Spanyolország, Dánia, Észak-Írország, Írország.

3. A „kulturkereszténység” és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása

A lamberti hármas tipológia középső kategóriája, a „kulturkereszténység” egy roppant tág kategória, amely annyiban különbözik a „hitvalló kereszténységtől”, vagy az „egyházias magtól”, hogy nem minden kritérium alapján mutatkozik koherens módon vallásosnak, ugyanakkor a vallástalanok csoportjába sem sorolhatók, hiszen hasonlóan nem koherens az elutasítás sem az ő esetükben. Erről a roppant heterogén csoportról az mondható el, hogy többnyire *ritkábban, gyengébb, és többnyire ellentétes irányú kapcsolatot mutat a politikai attitűdökkel, mint akár az egyházas mag, akár a vallástalan csoport.* (F11-15) Emellett szembetűnő, hogy a korábbi elemzésekkel ellentétben itt egy adott kapcsolattípus nem mindig azonos irányú a helytől és időtől függően. Ez leginkább a politikai involváltság esetében figyelhető meg (F11), ahol közel egyforma arányban figyelhetünk meg pozitív és negatív irányú összefüggéseket. A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény esetében csupán egy ellenpélda van a kapcsolat irányának egységességével szemben, ugyanakkor a vallásosság más típusaival mindenütt szignifikáns összefüggést mutató változó itt két esetben is a kapcsolat hiányát mutatja. (F13) Az intolerancia pedig gyakorlatilag nem mutat szignifikáns kapcsolatot a kulturkereszténységgel.

A kapcsolat változásáról hasonló mondható el, mint magáról a kapcsolatról: valószínűleg a szignifikáns kapcsolatok eleve alacsony számából fakad, hogy a változások igen ritkán mutathatók ki. A leggyakoribb a politikai involváltság esetében (négy országnál – F11), itt mindegyik kapcsolat gyengülést mutat, ami megint csak ellentétes a vallásos magnál tapasztalt erősödéssel – ugyanakkor összhangban áll a vallási faktor mutatta összefüggéssel.

VII.1. Táblázat: A szignifikáns kapcsolatok aránya (%)

	involváltság	bal-jobb	vallás-politika vélemény	bizalom	intolerancia	összesen
vallási faktor	79	97	100	100	58	87
hitvalló	39	94	100	88	45	73
kulturkeresztény	42	58	82	67	24	55
vallástalan	52	88	91	82	27	68
vallási faktor, parc.	33	94	100	97	30	71
hitvalló, parc.	45	76	100	82	24	65
kulturkeresztény, parc.	36	55	91	64	12	52
vallástalan, parc.	45	79	91	73	18	61
összesen	46	80	94	82	30	66

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

4. „Vallástalanság” és a politikai attitűdök közötti korreláció, valamint ezek változása

A vallási típusok közül a harmadik a „hitvalló kereszténységhez” hasonlóan meglehetősen egységes, ebben az esetben a vallásosság minden nemű formájának elutasításában. E csoportnak a társadalmon belüli részaránya általában nem, vagy nem jelentősen haladja meg az első kategóriáét, és azt várhatnánk, hogy a vallásossággal kapcsolatos markáns álláspontjuk a más irányú attitűdökre is hatást gyakorol. Ebben a várakozásomban általában nem kellett csalatkoznom, közel azonos számban találni szignifikáns kapcsolatot, és a kapcsolatok erőssége is hasonló, mint az egyházas mag esetében, ugyanakkor a kapcsolatok egységesen ellenétes irányúak, mint a hitvalló kereszténységnél. (F16-20) A politikai involváltság dimenziójával ez a típus mutatja a legtöbb szignifikáns összefüggést, az esetek több mint felében növeli a politikai érdeklődés és részvétel valószínűségét az ehhez a csoporthoz tartozás. Csupán az intolerancia attitűdjénél találni olyan alacsony számú összefüggést, mint a kultúrkeresztényeknél. A legerősebb negatív kapcsolatot itt is a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény (F18) és a bal-jobb skála produkálta (F17), a leggyakoribb változás (csökkenés) a korrelációban viszont a politikai involváltság esetében mutatkozik. A változások többsége e típus esetében is a kapcsolat gyengüléséről árulkodik, ugyanakkor kivételeket itt is találni: A társadalmi bizalom és a vallástalanság közötti negatív kapcsolat szignifikáns erősödését tapasztalni két országban, míg gyengülésről csak egy esetben számolhatok be.

VII.2. Táblázat: A korrelációk szignifikáns változásainak aránya (%)

	involváltság	bal-jobb	bizalom	intolerancia
vallási faktor	64	73	27	18
hitvalló	45	45	9	9
kultúrkeresztény	36	27	18	9
vallástalan	45	36	27	9
vallási faktor, parc.	27	45	27	27
hitvalló, parc.	18	55	18	9
kultúrkeresztény, parc.	27	36	27	9
vallástalan, parc.	36	64	27	0

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

5. A parciális korrelációk

A szekularizációs hipotézisek gyakran kiemelik a szekularizáció összefüggését olyan társadalmi-demográfiai faktorokkal, amelyek a társadalmi modernizációval is összefüggést mutatnak. Ez empirikus megközelítésben többnyire annyit tesz, hogy egyes, a fő modernizációs áramlatoktól kevésbé érintett csoportok körében (még) erősebb a vallásosság jelenléte. A szekularizáció politikai attitűdökre gyakorolt hatásával kapcsolatosan azonban más operacionalizálási lehetőség is adódik. Amennyiben a vallásosság és a politikai attitűdök közötti szorosabb kapcsolat csupán ezekre a csoportokra volna jellemző, úgy azt várhatnánk, hogy e faktorok hatásának kiszűrésével a kapcsolat is megszűnik, vagy legalább is gyengül.

A felhasznált adatbázis három ilyen társadalmi faktor kiszűrését tette lehetővé: a nemét, a korét és az iskolai végzettségét. A három változó kontrollálásával számított parciális korrelációs együtthatókat mutatják az F21-F40 táblázatok.

A parciális korrelációk elemzése alapján a következő megállapításokat tehetjük:

(1) A parciális korrelációs együtthatók általában *valamivel gyengébb, és valamivel kevesebb esetben szignifikáns kapcsolatot mutatnak*, mint a kétváltozós korrelációk. Ugyanakkor az eltérés csak ritkán mondható jelentősnek, a 0,1-es korrelációs értéket meghaladónak. A legnagyobb különbséget az összefüggések számában az involváltság esetében tapasztaljuk, ahol a kontrollváltozók bevonásával a vallásosság faktorról mutatott szignifikáns kapcsolatok aránya kevesebb mint a felére csökken. Ebben az esetben tehát joggal feltételezzük, hogy *a vallásosság és a politikai érdeklődés, részvétel közötti negatív irányú összefüggés sok esetben eredendően a vallásosak társadalmi helyzetéből fakad*, és a vallással mutatott összefüggés látszat-jellegű. Ugyanakkor az egyházas vallásossággal összefüggésben már valamivel több a szignifikáns kapcsolat, bár több igen gyenge összefüggést mutató koefficiens az elfogadás-elvetés határán mozog. Az intolerancia esetében szintén csökken a szignifikáns összefüggések amúgy sem túlságosan magas aránya, különösen a vallásosság faktor és a hitvalló kereszténység esetében. Ugyanakkor a kétváltozós kapcsolatokban nagyjából szignifikáns kapcsolatokat mutató változók (a bal-jobb skála, a társadalmi bizalom és a vallás és politika viszonyáról alkotott kép) a parciális korrelációk esetében is többségében valós összefüggésekről árulkodnak.

(2) *A parciális korrelációk mintázata a kétváltozós korrelációkét követi*, tehát az adott országban, helyen erősebb összefüggések a parciális kapcsolatok esetében is ezt hasonlóan viselkednek. Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben a kapcsolatok

szorosságának enyhe csökkenéséről beszélhetünk a kontrollváltozók bevonása hatására, akkor ez a csökkenés nagyjából egyenletesen mindenütt tapasztalható, tehát a különbségek szórása csekély.

(3) *A korrelációk változása ritkább a parciális korrelációk esetében, mint a kétváltozós kapcsolatoknál.* Ez mindenekelőtt abból fakad, hogy eleve kevesebb a szignifikáns összefüggés, így azok gyengülése már nem minden esetben nevezhető szignifikánsnak. Az intolerancia esetében előfordul, hogy egyetlen ország esetében sem változott szignifikáns módon a vallásossággal mutatott parciális korreláció.

(4) *Az összefüggések intenzitásának változása – a kétváltozós koefficienséhez hasonlóan – többnyire a kapcsolat gyengülését jelenti.* Természetesen ez alól a szabály alól is találni kivételt, így a vallásosság skála és a társadalmi bizalom közötti parciális kapcsolat változása abban a három esetben, amikor szignifikáns, erősödést mutat, és ugyanez a helyzet az egyházas vallásossággal mutatott összefüggés esetében is. Ezzel szemben a bal-jobb skála esetében tapasztaltuk a leggyakoribb változást a vallásossággal mutatott parciális korrelációban, és két eset kivételével⁴⁸ a vallásosság mindegyik változójával mutatott összefüggése csökkenő. A politikai involváltságnak a vallásosság faktorra illetve az egyházas vallásossággal mutatott kapcsolatában bekövetkező változások ellentétes iránya itt nem tapasztalható, tehát – ha egyáltalán mutatkozik változás, akkor – az utóbbi változó esetében ugyanúgy a kapcsolat gyengüléséről beszélhetünk, mint az előbbinél.

6. A korrelációk viszonya egymással

Miután áttekintettük az egyes attitűdöknek a vallásossággal mutatott kétváltozós összefüggéseit, és mielőtt magyarázatokat keresnénk ezen kapcsolatok alakulására, arra a kérdésre kell választ adnom, hogy mutatkozik-e valamiféle mintázat az egyes kapcsolatok országonként eltérő intenzitásában. Mekkora biztonsággal állíthatjuk, hogy amennyiben a vallásosságnak az egyik attitűdtípussal mutatott kapcsolata gyengébb, akkor hasonlóan gyengébb kapcsolatot várhatunk más attitűd esetében is. Ennek meghatározásához maguknak a kétváltozós korrelációs együtthatók abszolút értékei közötti kapcsolatok szorosságát kell szemügyre vennünk, azaz a megfigyelési

⁴⁸ Az egyházas vallásosság és a bal-jobb önbesorolás közötti parciális korreláció változása Írországból és Észak-Írországból.

egységeink itt már nem az egyének, hanem az egyes országokban, egyes időpontokban mért korrelációk erőssége.⁴⁹ (F41-42)

A kétváltozós kapcsolatok korrelációs mátrixa alapján feltételezhetjük, hogy a kapcsolatok struktúrája nem pusztán a véletlennek köszönhető. Az összefüggések minden esetben pozitívak, tehát amennyiben a vallásosság erősebb kapcsolatot mutat egy adott politikai attitűddel, úgy valószínűleg egy másik attitűddel mutatott korrelációja is erősebb lesz, amennyiben a két kapcsolat közötti korreláció szignifikáns. Különösen a bal-jobb skála és a társadalmi intézmények felé irányuló bizalom esetére igaz, hogy – amennyiben azonos módon tesszük mérhetővé a vallásosságot – nagyobb részt szignifikáns kapcsolatban áll más kapcsolatok erősségével. Azonban azt is látni kell, hogy ezeknek az összefüggéseknek egy jelentős hányada megszűnik szignifikánsnak lenni, amint kiszűrünk bizonyos társadalmi hatásokat a modellből. Az említett két kapcsolattípuson túl a vallásosság és intolerancia közötti összefüggés erősségére is igaz, hogy a parciális korrelációs együtthatók között jóval kevesebb szignifikáns kapcsolatot találni, mint az egyszerű kétváltozós korrelációk esetében. Ugyanakkor a politikai involváltság és a vallásosság közötti viszony esetében – amely amúgy ritkábban mutat összefüggést más kapcsolatokkal – csak kisebb mértékben csökken a szignifikáns korrelációk aránya a parciális koefficiensek esetében, tehát itt feltételezhetjük, hogy a meglévő kapcsolatok nagyjából valóban a vallásossággal mutatott összefüggések hatásának tudható be (vagy esetleg más, nem vizsgált külső hatások érvényesülnek). A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények itt is kevesebb összefüggésről tanúskodnak, ami két okra vezethető vissza: egy explicite a vallással kapcsolatos attitűd esetében a vallási szempontok jóval erősebben érvényesülhetnek, mint más politikai attitűdöknél. Emellett a kisebb mintából fakadóan a kapcsolat erőssége csupán magasabb szinten mutatkozik szignifikánsnak.

A függelék F41. és F42. táblázatát tanulmányozva azt is észrevehetjük, hogy a vallásosság faktora és az egyes attitűdök kapcsolatának szorossága általában erős összefüggésben áll azon korrelációk erősségével, amelyeket ugyanezek az attitűdök a vallásosság egyes típusaival mutatnak. Ugyanakkor a kapcsolatokat a vallásosság típusaiként vizsgálva az állapítható meg, hogy a vallástalanság esetében tapasztalni a legritkábban szignifikáns kapcsolatokat, főként ha a vallástalanság és valamely

⁴⁹ Mivel a kapcsolat erőssége, nem pedig annak iránya érdekel, a korrelációs együtthatók abszolút értékei közötti összefüggéseket vizsgáljuk.

attitűd kapcsolatának erősségét egy másik vallási típus és valamely más attitűd közötti kapcsolat erősségéhez viszonyítjuk.

VII.3. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést a vallásosság különböző operacionalizálású változói és politikai attitűdök közötti korreláció a többi hasonló változóval? (%)

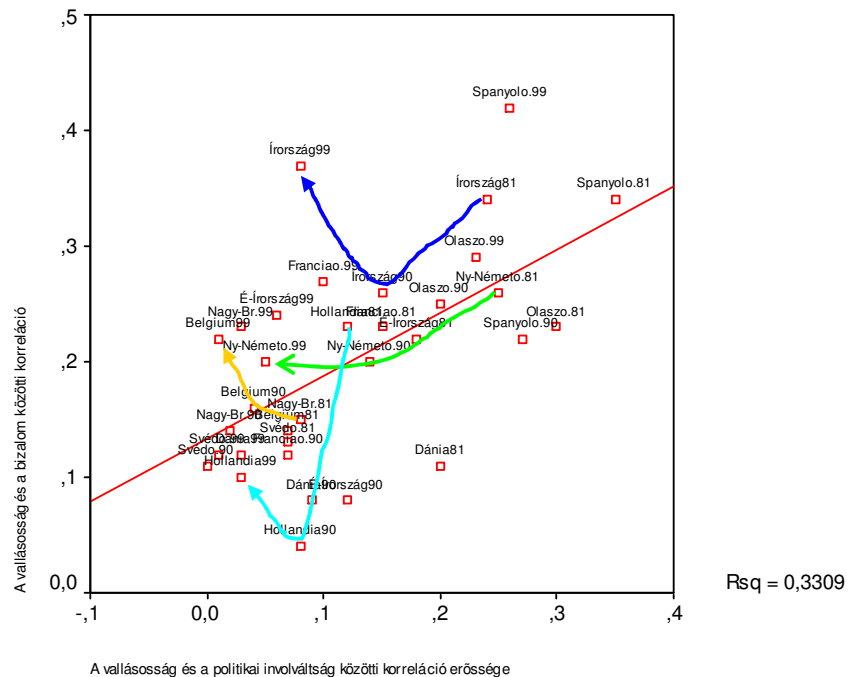
	ugyanazon kapcsolattípusokkal		összes kapcsolat		összesen
	két-változós	parciális	két-változós	parciális	
A vallásosság és a politikai involváltság közötti kapcsolat	38	25	40	13	26
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti kapcsolat	69	25	47	10	29
A vallásosság és a bizalom közötti kapcsolat	63	19	39	13	26
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság kapcsolata	13	0	10	3	6
A vallásosság és az intolerancia közötti kapcsolat	44	6	29	4	16
összesen	45	15	33	9	21

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

A korrelációk között (eltérő politikai attitűdök esetében) az egyik legerősebb összefüggés a társadalmi bizalommal és a politikai involváltsággal kapcsolatosan mutatkozik. Eszerint amennyiben a vallásosság az egyik attitűddel szorosabb kapcsolatot mutat, akkor valószínűleg ugyanez várható a másik esetében. Mivel az előbbi változóval pozitív kapcsolatot mutat a vallásosság (F4), utóbbival pedig negatívát (F1), azt mondhatjuk, hogy amennyiben a vallásosság erősítőleg hat a társadalmi bizalomra, úgy valószínűleg ugyanott gyengíteni fogja a politikai érdeklődés és részvétel iránti érdeklődést is.

Az alábbi 7.1. ábra nem csupán az egyes országokat ábrázolja a két kapcsolat síkjában, hanem a regressziós egyenest is megmutatja, amelyhez a pontthalmaz a legjobban illeszkedik. A kirajzolódó struktúrában az egyes országok által bejárt út az esetek többségében – Nyugat-Németországgal ellentétben – nem mutat sem párhuzamot, sem konvergenciát ezzel az egyenessel, tehát a korrelációk igen, de azok változásai nem illeszkednek jól a modellbe. Ez elsődlegesen annak köszönhető, hogy az Y tengely mentén gyakori a pozitív irányú elmozdulás, azaz a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti korreláció erősödése, míg a politikai involváltsággal kapcsolatosan inkább a gyengülés a jellemző.

VII.1. ábra: A vallásosság faktorának a társadalmi bizalommal és a politikai involváltsággal mutatott korrelációja közötti összefüggés (az országok és a regressziós egyenes)⁵⁰

A kapcsolattípusok mögötti struktúra felfedezése érdekében főkomponenselemzést is végeztem. Mivel a vallás és politika viszonyának megítélésével mutatott korrelációk minden esetben csupán egy megfigyelésre álltak rendelkezésemre, a vallásosság faktorával mutatott összefüggések szorosságát függő változóknak tekintve a főkomponenselemzést öt, illetve négy kapcsolattípussal is végrehajtottam. Előbbi esetben (a hiányzó eseteket páronként kizárva) két főkomponens sajátértéke nagyobb egynél, melyek együttesen a teljes szórás 73%-át magyarázzák, ebből az első főkomponens magyarázó ereje 50%-os. A rotált faktorok faktorsúlyai is alátámasztják azt a feltételezést, hogy egyrészt erős kapcsolat van az egyes attitűdöknek a vallásossággal mutatott kapcsolataik között, mivel az első faktoron az ötből négy bevont változó 0,6-nál erősebb töltést kap, másfelől az is igazolódik, hogy a vallás és politika viszonyáról alkotott kép nem illeszkedik ebbe a struktúrába, önálló faktorra került, amellyel semelyik másik változó nem mutat szignifikáns összefüggést. A négy változóra, de az összes megfigyelésre elvégzett főkomponens

⁵⁰ A nyílak itt, és a későbbi ábrák esetében is néhány kiválasztott országra nézve mutatják a kérdéses összefüggés időbeli változását.

elemzés is ezt az eredményt igazolta: az egyetlen nagy magyarázóerővel bíró főkomponens (a teljes szórás 62%-át magyarázza) mind a négy változó esetében 0,7-nél erősebb faktorsúlyt kap.

VII.4. Táblázat: A faktorsúlyok mátrixa a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatok erősségére (%)

	1. főkomponens	2. főkomponens
A vallásosság és a politikai aktivitás közötti korreláció erőssége	0,84	
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció	0,81	
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció	0,68	
Vallásosság és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság korrelációja		0,95
Vallásosság és intolerancia közötti korreláció	0,80	

forrás: EVS 1981, 1990, 1999

7. A vallásosság társadalmi szintjének hatása

Az eddigiekben arra kerestem bizonyítékot, hogy amennyiben beszélhetünk a szekularizáció nyugat-európai érvényesüléséről, úgy ez mennyiben ragadható meg a vallásosság különböző operacionalizálású kategóriái és a politikai attitűdök egyes típusai közti viszonyain keresztül, és ezek a kapcsolatok milyen összefüggésben állnak egymással. A szekularizációs tézisek alapján azt vártam, hogy nagyobbbrészt szignifikáns, de csökkenő erejű kapcsolatokat fogok tapasztalni a vizsgált országokban, és eredményeim többnyire alátámasztották várakozásaimat, bár a csökkenő helyett a stagnáló összefüggések domináltak. A következő kérdés úgy szól, hogy a vallásosság és a politikai attitűdök között mutatkozó empirikus összefüggések valójában kapcsolatban állnak-e a vallásosságban bekövetkezett változással, azaz a szekularizációval. Vajon valóban gyengébb-e az összefüggés ott, ahol alacsonyabb a vallásosság társadalmi jelenléte? Mely változók esetében mutatható ki szignifikáns összefüggés az egyházas vallásosság visszaszorulása valamint a vallás és politika közötti kapcsolat erőssége között? A vallásosság milyen formájával mutatott összefüggésre gyakorol hatást a szekularizáció? Kimutatható-e a vallási változás dinamikájának hatása? Más tényezők szerepet játszanak-e a kapcsolat erősségében?

Ezekre a kérdésekre fogom keresni a választ dolgozatom adatelemzéssel foglalkozó részének második felében. A vizsgálati egységek ezentúl nem az egyéni szintű adatok, hanem az egyes országoknak a különböző vizsgálati időpontokban mutatott értékei lesznek. A függőváltozók szerepét a kapcsolat szorosságát mutató, az előző alfejezetekben ismertetett korrelációs együtthatók abszolút értékei fogják betölteni, ezek összefüggéseit fogom kutatni társadalmi kontextuális változókkal. Az abszolút érték alkalmazásával eltekintünk a korrelációk irányától, ilyen módon az együtthatók erősödése minden esetben a két változó közötti kapcsolat szorosabbá válását mutatja, nem egy negatív irányú kapcsolat erősségének esetleges gyengülését. A független változók pedig a szekularizációnak a VI.4. fejezetben ismertetett indexei, e mutatók változása, valamint a későbbiekben a protestantizmus (protestánsok részaránya) és a gazdasági fejlettség (GDP).

7.1. A szekularizáció hatása a korrelációkra

A legelső lépésben a vallásosság és a politikai attitűdök között különböző országokban, különböző helyeken mért kétváltozós Pearson-féle korrelációs együtthatók abszolút értékeinek a társadalmi vallásosság mérőszámaival mutatott összefüggését vizsgálom. A függelék 43. táblája tartalmazza a vallásosság társadalmi szintje különböző mérőszámainak összefüggését az egyéni vallásosság és politikai attitűdök közötti viszonytal⁵¹. A táblázat tanúsága szerint az öt bevont politikai attitűd közül mindössze kettő mutat szignifikáns kapcsolatot a vallásosság társadalmi szintjével, a politikai involváltság és a társadalmi intézményekbe vetett hit. Mindkét esetben közepes erősségű a kapcsolat, előbbi 0,37-0,53, utóbbi 0,47-0,55 közötti korrelációkat mutat a társadalmi vallásosság mutatójától függően. A korreláció iránya a várakozásnak megfelelően pozitív, tehát a vallásosság erőteljesebb társadalmi jelenléte a vallásosság és politikai attitűdök közötti viszony erősödése irányába hat. Ezzel szemben *sem a bal-jobb skála, sem a társadalmi intolerancia, sem pedig a vallás és politika viszonyáról vallott vélekedések*⁵² vallásossággal

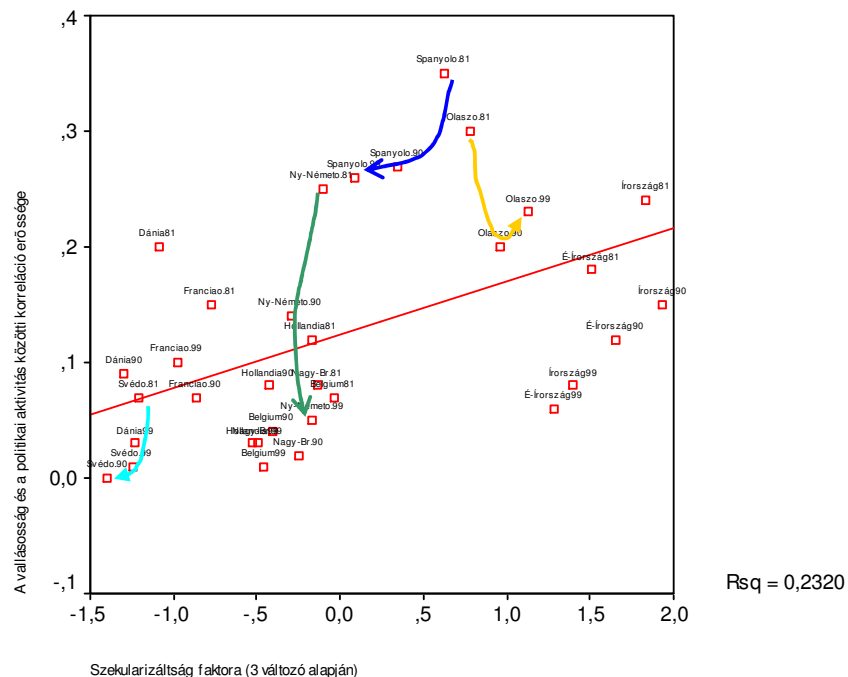
⁵¹ Mivel a megfigyelési egységeink az egyes országok, ezért egy-egy elemzés során legfeljebb 33 elemű a mintám. Az alacsony mintaelemszám miatt a korrelációs együttható magasabb értékei mellett fog szignifikáns kapcsolatot mutatni. Természetesen nem zárható ki, hogy a megfigyelések nagyobb száma mellett növekedne a szignifikáns kapcsolatok száma, ugyanakkor a kapcsolatok erősségében felfedezhető mintázat feltehetőleg nem változna jelentős mértékben.

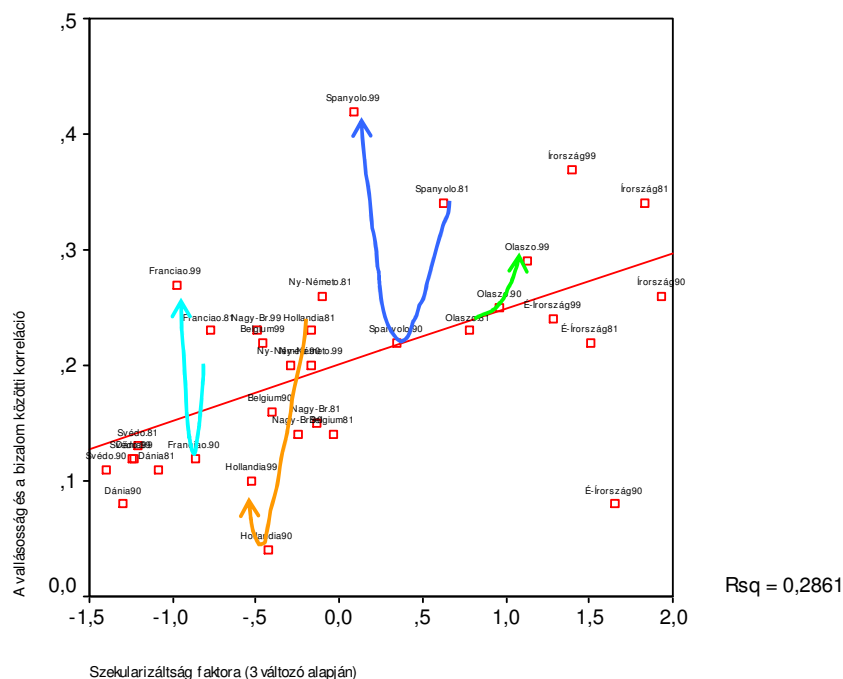
⁵² Mivel e változóra csak az 1999-es adatok állnak rendelkezésre, a megfigyelések száma ebben az esetben 11-re csökken.

mutatott összefüggése esetében nem tudtam statisztikai eszközökkel kimutatni a vallásosság társadalmi szintjének hatását.

A 7.2. és 7.3. ábra mutatja a vizsgálati egységeknek az elhelyezkedését e két változó síkjában, és a regressziós egyenest is tartalmazza e két változó modelljére nézve. Az ábrákról könnyen leolvasható, hogy noha a pontok struktúrája mindkét esetben többé-kevésbé jól kirajzolódik, és az r^2 értékei azt mutatják, hogy a társadalmi vallásosság meglehetősen jó magyarázóerővel bír az attitűdök közötti kapcsolat szorosságára, azonban az egyes országok által mutatott változások többnyire nem követik a regressziós egyenest. A korrelációban bekövetkező változás általában nagyobb, mint a szekularizációs hatás, azaz az adott társadalomnak különböző vallásossági mérőszámok alapján mutatott vallási változása. A társadalmi bizalom esetében ráadásul gyakran törés mutatkozik a változás irányában: 1990 sok helyütt mély pont volt az intézményi bizalommal kapcsolatosan, azután 1999-ben mindkét korábbi mérés eredményeinél magasabb adatot kapunk (egyes kiválasztott országok korrelációban és szekularizációban tapasztalt változását a nyilakkal szemléltettem).

VII.2. ábra: A társadalmi vallásosság szintje(faktor) valamint a politikai involváltság és a vallásosság (faktor) viszonya közti kapcsolat (az országok és a regressziós egyenes)

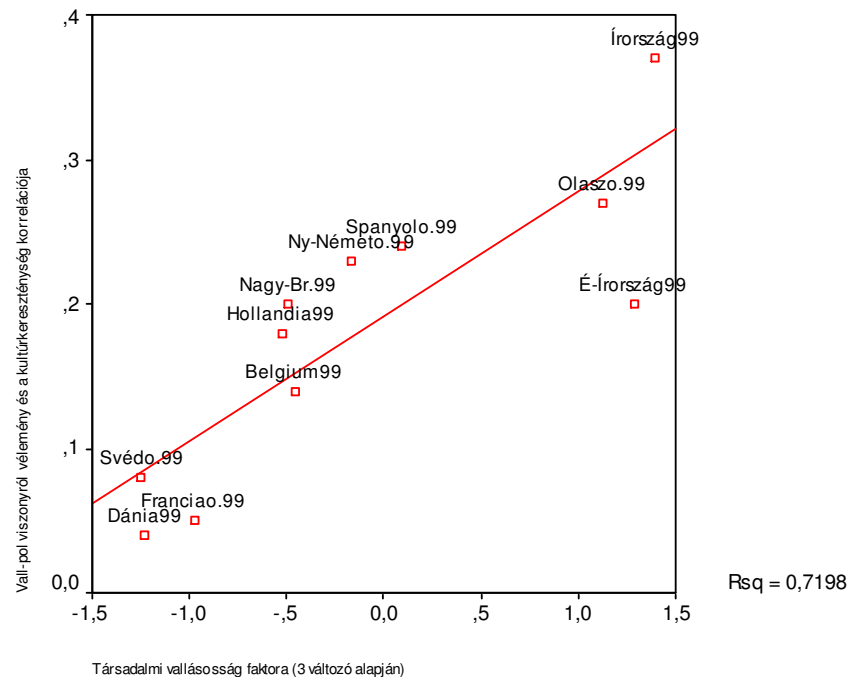

A szekularizációs hatást nem csupán a vallási faktorváltozó kapcsolataira

A „kulturális érzékenység” esetében ezt a vértelmezést fogalmazzam meg a harmadik

várákosásban némileg elbizonytalanított a VII.3. fejezetben ismertetett tény, hogy ez a kategória mutatta a legkevesebb és leggyengébb kapcsolatokat a politikai attitűdökkel. Ezzel szemben a szekularizáció hatása itt jelentkezik a legerőteljesebben: a vizsgált öt attitűd közül négy esetében találni szignifikáns hatást, ezek közül három attitűd és a kultúrkereszténység kapcsolata a társadalmi vallásosság szintjének mind a négy mutatójával legalább közepes erősségű viszonyban áll egymással. (F47). A politikai involváltság az egyetlen, amely esetében nem találni egyetlen szignifikáns összefüggést sem. A korrelációs együttthatók továbbra is minden esetben pozitívak, azaz a társadalom vallásosságának magasabb szintje a kultúrkereszténység és a másik négy politikai attitűd közötti kapcsolat szorosabb voltát valószínűsíti. Igaz ez mind a társadalmi intézményekre irányuló bizalomra, mind az intoleranciára, mind a vallás és politika közötti kapcsolatról alkotott véleményre, és két esetben a bal-jobb önbesorolásra is. A kétváltozós korrelációk elemzésénél, a VII.3. fejezetben láttuk, hogy e négy változó mindegyikénél a kapcsolatok ellentétes irányt mutatnak a politikai attitűdökkel, mint a vallásos maghoz tartozás. Tehát a szekularizáció olyan módon fejt ki hatását a „kultúrkeresztény” vallási kategória esetében, hogy az erősen szekularizált társadalmakban gyengébb a kapcsolat e típus és a politikai attitűdök között, ahol pedig a vallásosság erősebben jelen van, ott nagyobb a valószínűsége az egyházas vallásosság által képviselt állásponttal szembeni állásfoglalásnak, így a baloldaliságnak, az egyház politikai befolyásának elítélésének, a társadalmi intézményekkel szembeni gyanakvásnak és a tolerancia magasabb szintjének. Úgy is fogalmazhatók, hogy ahol az egyházas vallásosság visszaszorulása kevésbé érvényesül, azokban az országokban a vallásosságnak a politikai attitűdökre gyakorolt hatásában a hitvalló kereszténység és a kultúrkereszténység között élesebb választóvonal húzódik, mint az erősebb elvallástalanodást mutató országokban.

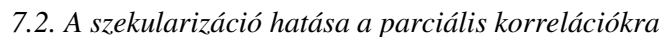
VII.4. ábra: A társadalmi vallásosság szintje (faktor) valamint a vallás politikai szerepvállalásával kapcsolatos attitűd és a kultúrkeresztény vallásosság viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)

A kérdés az, hogy az országok ilyen elrendeződése, mint amely a 7.4. ábrán is látható, mennyiben magyarázható a protestantizmussal, azaz mennyiben mondhatjuk, hogy a vallásosság társadalmi szintje és a politikai attitűdökkel mutatott viszonya visszavezethető a protestantizmusnak illetve a katolicizmusnak a világi területekkel szemben támasztott eltérő igényeire, valamint a protestantizmus és az egyházas vallásosság visszaszorulása közötti kapcsolatra. Az ábrán mindenesetre jól látszik, hogy a katolikus többségű, vagy nagy katolikus tömbbel rendelkező országok jellemezhetők egyszerre a vallásosság magasabb szintjével és szorosabb kapcsolattal. A „vallástalanság” kategóriájával mutatott összefüggésekre gyakorolt szekularizációs hatások táblázata hiányzik a függelékből, aminek egyszerű oka az, hogy egyetlen szignifikáns kapcsolatot sem találtam. Ezt a nem túlságosan meglepő eredmény úgy értelmezhető, hogy a vallástalanságnak a politikai attitűdökkel mutatott összefüggésére a vallásosság társadalmi szintje nem gyakorol egyértelmű hatást.

A 7.5. ábra a másik igen erős összefüggést mutató kapcsolattípus alapján ábrázolja a vizsgált országokat az egyes felmérések időpontjában. Nem csupán a véletlenszerűen kiválasztott négy ország mutatta változáson látható jól, hogy az országok itt is – hasonlóan a vallásosság faktorának a 7.3. ábrán mutatott összefüggéséhez –

VII.5. ábra: A társadalmi vallásosság szintje (faktor) valamint a társadalmi intézményekkel szembeni bizalom és a kultúrkeresztény vallásosság viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)

101

szekularizációnak a szintjével. Mindazonáltal csupán két esetben tűnik jelentősnek a különbség a kétváltozós kapcsolatokhoz viszonyítva: a vallásosság faktorának parciális korrelációja a társadalmi bizalommal valamint a kultúrkeresztény vallásossághoz az intoleranciával már nem mutat szignifikáns összefüggést, szemben a kétváltozós kapcsolatokkal. Ezekben az esetekben tehát a társadalmi hatásoktól „lecsupaszított” vallási hatás a szekularizáció mértékétől függetlenül érvényesül (társadalmi bizalom) vagy éppenséggel nem érvényesül (intolerancia) az egyes országokban. Ugyanakkor az ateizmus parciális korrelációja a politikai involváltsággal szignifikáns összefüggést mutat a vallásosságot mérő mutatóval, ellentétben a kétváltozós korrelációval.

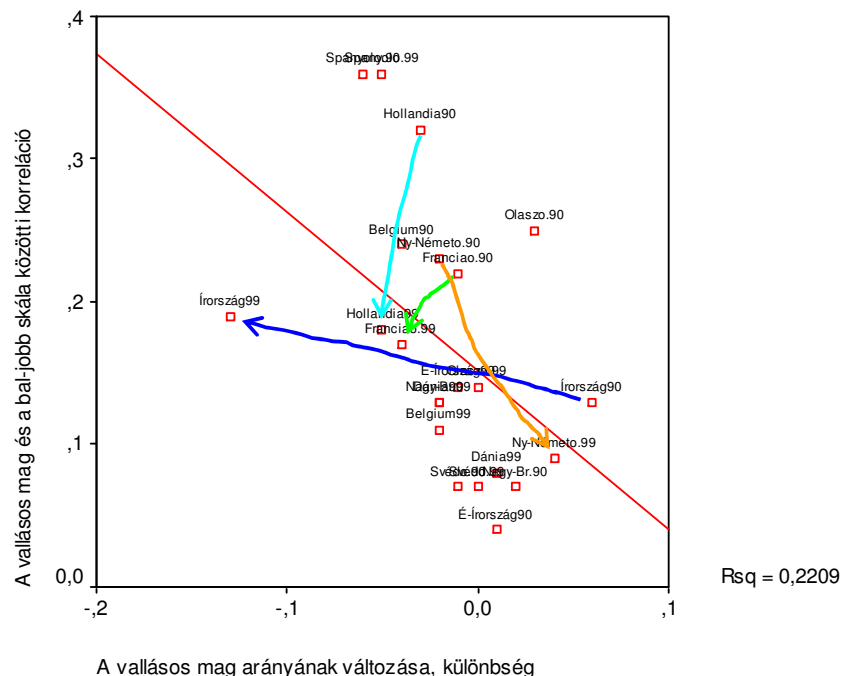
7.3.A szekularizáció dinamikájának hatása

Hipotéziseim egyikében azt feltételeztem, hogy nem csupán a vallásosság-vallástalanság társadalmi szintje gyakorol hatást a vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszonyra, hanem a változás mértéke is befolyásolja a periódus végén mért összefüggéseket. Arra gondoltam, hogy a vallásosságban bekövetkező erőteljesebb csökkenés a korreláció gyengülésében is meg fog mutatkozni, tehát egy pozitív irányú kapcsolatot vártam a vallásosság csökkenésének dinamikája és a korrelációk viszonyában, más szóval a kisebb arányú gyengülés nagyobb korrelációval jár együtt. Természetesen, ahogyan azt az operacionalizálásról szóló fejezetben is kiemeltük, nem mindegy, hogy a változásokat két érték közötti különbségként értelmezzük, vagy annak arányát nézzük, tehát a kiinduló helyzet százalékában mérjük a változást.

Az elemzés azután bebizonyította, hogy jelen esetben mégis mindegy, milyen módon operacionalizáljuk a különbséget, az összes kétváltozós kapcsolat közül csupán a bal-jobb skála és a hitvalló kereszténység kategóriájának kapcsolata mutatott szignifikáns összefüggést a vallásosság változásával, ez viszont mind a különbséggel, mind pedig az aránnyal ($r = -0,47$ ill. $-0,43$). Az együttthatók negatív értéket mutatnak, azaz épp a váratlanul ellentétesek: *az erősebb csökkenést mutató országokban várhatóan erősebb a két terület közötti együttjárás kapcsolata*. Feltételezésem szerint ez annak köszönhető, hogy a változások dinamikája helyett tulajdonképpen ebben az összefüggésben is a vallásos mag arányának hatása jelenik meg: ott tapasztalni nagyobb csökkenést, ahol eleve magasabb a vallásos mag aránya, amely viszont épp a bal-jobb skálával szoros kapcsolatban áll.

Az egyes országok által mutatott változások igen eltérő mintákat követhetnek, a 7.6. ábrán kiemelt három változás mindegyike eltérő aszerint, hogy az egyes dimenziók alapján növekedés vagy csökkenés tapasztalható-e. Ezzel együtt viszonylag ritka az Y tengely mentén felfelé történő elmozdulás, azaz a korrelációk többnyire csökkenő tendenciát mutatnak az egyes országokban. A X tengelyen feltüntetett változó esetében a változás a vallásosságban bekövetkező társadalmi változás ütemének dinamikáját jelenti, azaz hogy a csökkenés (vagy növekedés) lassuló vagy gyorsuló ütemű-e. Erre vonatkozóan nem fogalmaztam meg hipotézist, de feltehetően még kevésbé valószínű a szignifikáns összefüggés, ha már maga a változás is csak gyéren mutat kapcsolatot a korrelációkkal.

VII.6. ábra: A vallásos mag arányának változása, valamint a bal-jobb önbesorolás és a hitvalló kereszténység viszonya közti korreláció (az országok és a regressziós egyenes)⁵³

8. A felekezeti összetétel hatása

Vallás és politika nyugat-európai viszonyának egyik alapvető dimenziója a felekezeti megoszlás és a különböző felekezetek eltérő viszonyulása a világi területekhez. A

⁵³ Az elemzésbe értelemszerűen csak 22 vizsgálati egységet tudtunk bevonni, miután a változások megfigyelésére két időszak állt rendelkezésre. A változások dimenziója esetében a periódus vége egyezik meg az országok mellett feltüntetett évszámokkal.

protestantizmus e tekintetben hagyományosan jóval megengedőbbnek mutatkozott, a protestáns egyházak hagyományosan kisebb világi hatalmi igénnyel léptek fel, és sokkal kevesebb politikai konfliktus forrását jelentette a protestáns többségű országokban a vallás. Ebből a fentebb már ismertetett összefüggésből következik, hogy a protestantizmus kevésbé közvetít sajátos politikai eszméket és viselkedési mintákat, gyengébb kapcsolatot mutat a politikai attitűdökkel, mint a katolicizmus.

Elemzésemben két kérdésre keresek választ a felekezeti összetétel hatását illetően:

(1) Kimutatható-e – és ha igen, mely változók esetében – az a negatív irányú összefüggés, mely szerint a protestánsok társadalmi részarányának emelkedése csökkentőleg hat a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatokra? (2) És vajon melyik hatás érvényesül erőteljesebben a két, egymással is szoros kapcsolatot mutató hatás közül: a vallásosak, vagy a protestáns felekezetekhez tartozók társadalmi jelenléte? Az előbbi kérdésre a kétváltozós kapcsolatok vizsgálata révén keresek választ, a második kérdésre viszont csak több magyarázóváltozó együttes bevonása révén kísérlelhetek meg választ adni.

A vallásosság változói és az egyes politikai attitűdök közötti kapcsolatok többségére szignifikáns hatást gyakorol a társadalom felekezeti összetétele. Ez a legfontosabb megállapítás olvasható ki a Pearson-féle korrelációs együtthatókat bemutató F50-F53 táblázatokból. Egyetlen attitűdöt találtam, amelynek a vallásossággal mutatott kapcsolatára nincs kimutatható hatással a felekezeti kompozíció: a vallásosság és politika viszonyáról alkotott képre.⁵⁴ A vallásosság faktorával tapasztalható minden más kapcsolatra gyakorolt felekezeti hatás szignifikáns, közepesen erős és minden esetben negatív. A legerősebb összefüggés a bal-jobb skálával és a társadalmi intézmények felé irányuló bizalommal kapcsolatosan mutatható ki.

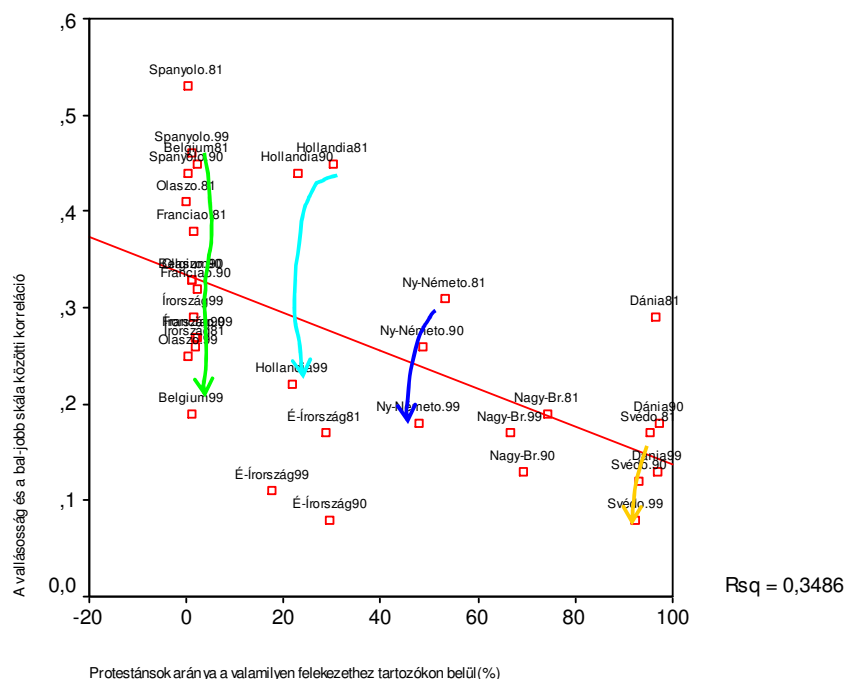
Az egyes országok 20 éves változásait tekintve az mondható el, hogy a protestánsok relatíve stabil részaránya miatt változás többnyire csak a második dimenziónál, korrelációs együtthatóknál tapasztalható. Kivételt képez ez alól Svédország, és valamelyest Hollandia is, ahol a protestáns vallásokhoz tartozók részaránya is jelentősen csökkent. (7.8. ábra)

A negatív irányú kapcsolat a vallásosság típusaival mutatott összefüggésekre is igaz, tehát a protestánsok nagyobb aránya nem csupán a vallásos mag jobboldaliságának és társadalom többi részénél nagyobb társadalmi bizalmának a valószínűségét

⁵⁴ E változó esetében mindig szem előtt kell tartani, hogy mivel csak 1999-ben kérdezték le, az elemzési egységek száma legfeljebb 11.

csökkenti (F51), hanem ugyanezen változók esetében a kultúrkeresztények ellentétes attitűdjeinek valószínűségét is (F52), és ugyanilyen hatással van a vallástalanok baloldaliságának és „toleránsabbságának” a valószínűségére is.

VII.7. ábra: A protestánsok arányának összefüggése a bal-jobb önbesorolás és a vallásosság faktora közti korrelációval (az országok és a regressziós egyenes)

A felekezeti összetétel a vallásosság mindegyik mércéje esetében, és ennek eredményeként összességében is több szignifikáns összefüggést mutat, mint maga a vallásosság társadalmi szintje. A többváltozós regressziós elemzés izgalmas kérdése lesz, hogy vajon a két effektus közül melyik fog dominálni az egyes attitűdök esetében.

Két olyan összefüggéstípus van, amelyre mind a vallásosság, mind pedig a protestánsok aránya mérhető hatást gyakorol: a vallásosságnak a politikai involváltsággal és a bal-jobb önbesorolással mutatott kapcsolata. Utóbbival minden esetben kimutatható az összefüggést gyengítő kapcsolat, függetlenül attól, hogyan operacionalizáljuk a vallásosságot, és hogy az eredeti összefüggés pozitív vagy negatív-e.

A vallásosság társadalmi szintjéhez hasonlóan a felekezeti összetétel is hasonló erősségű, vagy valamivel gyengébb hatást gyakorol a parciális korrelációkra, mint a kétváltozós kapcsolatokra. Egyetlen olyan politikai attitűdöt találni, amely a parciális

esetben már nem mutat összefüggést: az intolerancia kapcsolata sem a vallásosság faktorával, sem a hitvalló kereszténységgel esem pedig az ateizmussal nem szignifikáns. Ezekben az esetekben tehát az amúgy is gyenge kapcsolatok mintázatában a szocio-demográfiai hatások kiszűrése után már nem tudtam kimutatni a felekezeti összetétel hatását.

9. A modernizáció hatása

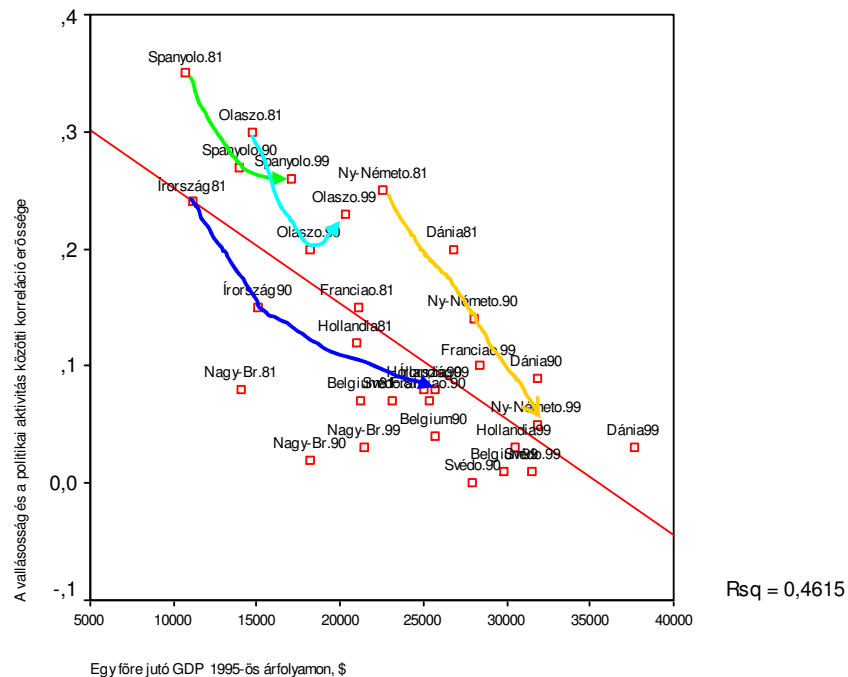
A modernizáció hatásainak operacionalizálására két mérőszámot választottam: a Human Development Index-et (HDI), valamint a gazdasági fejlettség mércéjeként a HDI egyik összetevőjéül is szolgáló, egy lakosra jutó bruttó hazai összterméket (GDP). A HDI az öt kapcsolattípus közül kettővel mutat szignifikáns összefüggést: a vallásosság és a politikai involváltság, valamint a vallásosság és a bal-jobb önbesorolás közötti kapcsolat esetében. Ezt az összefüggést a két attitűdnek a kultúrvallásossággal és az ateizmussal mutatott kapcsolata esetében is tapasztalni, azonban a vallásos maggal mutatott kapcsolatokkal nem mutat szignifikáns együttjárást a HDI, azaz az egyházas vallásosság hatása ezekkel az attitűdökkel független a humán fejlődés indexétől. A kapcsolat iránya itt is minden esetben negatív, tehát a gazdasági fejlődés növekedésével csökken a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kétváltozós kapcsolat szorossága.

A HDI-vel szemben, amely meglehetősen csekély különbségeket mutat adott időpontban a vizsgált országok között, a vele erős korrelációban ($r=0,71$) álló GDP/fő mutató erősebb szóródást mutat, jobban hangsúlyozza az országok közötti gazdasági eltéréseket, és több összefüggést is ad a vizsgált kapcsolatokkal. A HDI által mutatott említett két összefüggés mellett a vallásosság és a bizalom közötti kapcsolatot is befolyásolja a gazdasági fejlettség szintje, és ez az összefüggés nem csupán a vallásosság faktorával kapcsolatosan jelentkezik, hanem a hitvalló kereszténység és a vallástalanság kategóriái esetében is.

A parciális korrelációkkal itt is gyengébb a kapcsolat, és ez különösen a HDI esetében áll: a szignifikáns összefüggések közül mindössze a vallásosságnak valamint az ateizmusnak a politikai involváltsággal mutatott összefüggésére gyakorolt hatás marad kimutatható. A kiválasztott társadalmi hatások kiszűrése után tehát pusztán a vallásosságnak a politikai tényezőkre gyakorolt befolyására a társadalmi fejlettség nem gyakorol szignifikáns hatást. A GDP esetében más a

helyzet, a gazdasági fejlettség a vallásosság faktor parciális együtthatóival is minden olyan esetben összefüggést mutat, ahol ez igaz volt a kétváltozós kapcsolatokra. Ugyanakkor a vallásos maggal mutatott összefüggések ebben az esetben is megszűnnek szignifikánsak lenni, és a másik két típus esetében is egy-egy összefüggésről ugyanezt mondhatjuk el.

VII.8. ábra: A gazdasági fejlettség összefüggése a politikai involváltság és a vallásosság faktora közti korrelációval (az országok és a regressziós egyenes)

A legerősebb kapcsolatot a GDP és a politikai involváltság között fedeztem fel, és a 7.8. ábrán jól látható, hogy nem csupán az országok kétdimenziós pozícióit ábrázoló pontthalmaz mutat szabályos elrendeződést, hanem az országok többsége is a regressziós egyenessel többé-kevésbé megegyező irányban mozdul el, vagyis a periódus során mindegyik országban végbement gazdasági fejlődés többnyire valóban együttjárt a politikai érdeklődés, részvétel és a vallásosság közötti összefüggés gyengülésével. A vizsgált periódus két végpontja közötti változásra igaz ez az állítás azon országok esetében is (Olaszország, Nagy-Britannia, Svédország), ahol az 1990-es eredmény után az 1999-es adatok inkább kisebb mint nagyobb emelkedést hoztak.

A társadalmi vagy a gazdasági fejlődés dinamikájával igen ritkán mutatható ki szignifikáns összefüggés. Egyetlen olyan összefüggést sem találtam, amellyel mind a

GDP, mind a HDI változása összefüggésben állna, függetlenül attól, hogy a változást annak nominális mértékével, vagy százalékos arányával mérjük, valamint a vallásosság faktora sem mutat egyik esetben sem szignifikáns összefüggést a változással. A HDI változása kizárólag a vallástalan kategóriához tartozás és a intolerancia közötti viszonytal mutat összefüggést, a közepesen erős pozitív kapcsolat azt mutatja, hogy ahol erősebben nőtt a HDI értéke az elmúlt húsz év során, ott valószínűleg erősebb lesz a negatív összefüggés a vallási és a politikai attitűd között. A GDP változásának mértéke pedig – egy-egy egyedülálló összefüggéstől eltekintve – csupán a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténységhez vagy a vallástalanok csoportjához tartozás közötti kapcsolattal mutat szignifikáns összefüggést, utóbbira a parciális változók esetében is. Az érdekesség az, hogy noha azt láttuk, hogy a kapcsolat iránya mindkét kapcsolattípus esetében azonosan negatív irányú, azaz bármelyik kategóriába tartozás csökkentette a vallás politikai befolyásának elfogadási valószínűségét, a gazdasági fejlődés üteme mégis eltérően hat ennek a negatív irányú kapcsolatnak az erősségére: a kultúrkereszténység esetében a nagyobb növekedési ütem erősíti ezt a tendenciát, míg a vallástalanok esetében éppenséggel gyengíti azt.

10. A társadalmi-kontextuális hatások többváltozós elemzése

Az előző fejezetekben egyes társadalmi hatások erősségét vizsgáltam kétváltozós kapcsolatokon keresztül a vallásosság és politikai attitűdök közötti viszonyra. Arra kerestem a választ, hogy a kapcsolat erőssége összefüggésben áll-e az egyházas vallásosság szintjével, a felekezeti összetétellel és a társadalmi modernizáció szintjével. A vallásosságot nem csupán a vallásosság faktorával, hanem az egyes vallási típusokhoz tartozással is operacionalizáltam, és a társadalmi szintű változóknak a hatását mind a kétváltozós, mind a parciális korrelációk esetében vizsgáltam. Ilyen módon minden összefüggésre nézve legfeljebb nyolc szignifikáns kapcsolatom lehet. Bár nem tartom azonos súlyúnak a vallási faktort hatását a típusokéval (hiszen előbbi intenzitásskála egyes szakaszai gyakorlatilag felölelik az egyes típusokat), mégis érdemes áttekinteni, hogy a nyolc lehetséges kapcsolat közül hány mutatkozott szignifikánsnak az egyes esetekben.

VII.5. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést (Pearson-féle R) a vallásosság és politikai attitűdök közötti korreláció a társadalmi kontextuális változókkal? (%)

	társadalmi vallásosság	felekezeti összetétel	HDI	GDP	összesen
A vallásosság és a politikai involváltság közötti kapcsolat	50	63	63	63	59
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti kapcsolat	0	100	38	88	56
A vallásosság és a bizalom közötti kapcsolat	63	75	0	50	47
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság kapcsolata	25	0	0	0	6
A vallásosság és az intolerancia közötti kapcsolat	25	38	0	0	16
összesen	33	55	20	40	37

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

A 7.5. táblázat tanúsága szerint a felekezeti összetétel mutatta a leggyakoribb kapcsolatot a vallásosság és a politikai attitűdök közti korrelációval, és a gazdasági fejlettség szintje is gyakrabban állt kapcsolatban az összefüggésekkel, mint a társadalom vallásosságának (vagy „elvallástalanodottságának”) mértéke. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a magyarázó változók is könnyen kapcsolatban állhatnak egymással, így lehetséges, hogy a fenti összefüggések egy része látszatkorreláció, amely egy másik változó hatását hordozza. A négy társadalmi háttérváltozó közül három valóban szoros kapcsolatot mutat, csupán a HDI és a két vallási változó közötti összefüggés nem szignifikáns (bár a HDI és a társadalmi vallásosság közötti korreláció esetében ennek nem sok híja, 7.6. tábla), ezzel szemben a GDP nagysága mindhárommal szoros viszonyban áll.

VII.6. Táblázat: A társadalmi kontextuális változók Pearson-féle korrelációs együtthatóinak mátrixa

	társadalmi vallásosság	felekezeti összetétel	HDI	GDP
társadalmi vallásosság	1,00			
felekezeti összetétel	-0,59**	1,00		
HDI			1,00	
GDP	-0,68**	0,46*	0,71**	1,00

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

Az öt vizsgált összefüggéstípus közül csupán egy akad – a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények és a vallásosság közötti – amely egynél több hatással nem mutatott korrelációt, így tehát jogos a kérdés, hogy – továbbra is lineáris kapcsolatokat feltételezve – melyik hatás mutatható ki akkor is, ha több háttérváltozót együttesen vonunk be, illetve hogy a vallásosság-elvallástalanodottság szintje milyen mértékben fejti ki hatását a többi változó mellett?

E kérdések ellenőrzését három lépésben kívánom megoldani: két lépcsőben regresszióelemzést fogok végrehajtani, ahol először a két vallási változó hatását igyekszem elkülöníteni, másodjára pedig a fejlettség mutatóját is bevonom a modellbe. Végül egy útmodellt állítok fel, ahol a független változók közötti összefüggéseket, ezáltal a közvetlen és a közvetett hatásokat is figyelembe veszem. Mivel a független változóim közepesen erős korrelációt mutatnak egymással, fennáll a multikollinearitás veszélye, mely a regressziós modellek instabilitását eredményezheti. Ezért első lépésben stepwise módszerrel hajtom végre a regressziós elemzést, amely megmutatja, hogy – amennyiben egynél több változó hatása mutatkozik szignifikánsnak – az újabb és újabb magyarázó változók milyen módon változtatják meg a modell magyarázó erejét és a béta együtthatókat. (Kolosi-Rudas, 1988) Ezáltal lehetőségem nyílik arra, hogy az egyes szignifikáns kapcsolatok esetében megmondjam, mennyivel járultak hozzá azok a függő változó szórásának magyarázatához. Az útelemzés segítségével pedig főként arra keresem a választ, hogy az egyházas vallásosság alacsony szintje milyen módon befolyásolja közvetlenül a vallásosság és a politikai attitűdök közti kapcsolatokat, és melyek azok az összefüggések, amelyek más változók hatásának köszönhetők.

10.1. A vallási regressziós modell

Milyen mértékben magyarázható meg a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolat alakulása vallási változók segítségével? A szekularizáltság, vagy a felekezeti összetétel hatása az erősebb? Hogyan módosítja a kétváltozós korrelációkat a másik független változó bevonása? Ezekre a kérdésekre keresem a választ a minden egyes kapcsolattípus esetében végrehajtott lineáris regressziós elemzéssel, ahol két magyarázó változónk a korábban már megismert társadalmi vallásosság faktora, valamint a protestánsok aránya a magukat valamilyen felekezetűnek vallók körében. (F65. tábla)

A kétváltozós kapcsolatok elemzése során azt tapasztaltam, hogy két olyan összefüggéstípus lelhető fel, amelyek erősségével mind a vallásosság társadalmi szintje, mind a felekezeti megoszlás több esetben összefüggést mutatott: a politikai involváltságnak, valamint a társadalmi intézményekbe vetett bizalomnak a vallásosság faktorával, illetve a vallásosság típusaival mutatott kapcsolata. A kétváltozós regresszió az előbbi esetben a vallásosság felé billenti a mérleget: a vallásosság faktora, vagy a vallásos mag mind a kétváltozós, mind a parciális kapcsolat esetében szignifikáns bétát produkál a vallásosság szintjével, ellenben a felekezeti megoszlással csak egy esetben mutatható ki összefüggés. A vallásosság szintjének összefüggése – ahogy várható volt – pozitív, tehát a vallásosság magasabb szintje a vallásosság és a politikai involváltság közötti erősebb (negatív) kapcsolattal jár együtt. A modellek magyarázóereje meglehetősen gyenge, az R^2 0,13 és 0,27 között mozog.

A társadalmi bizalom esetében kevésbé egyértelmű a helyzet. A vallásosság faktorával mutatott kétváltozós, illetve parciális korreláció esetén a felekezeti megoszlás hatása szignifikáns, a vallásos maghoz tartozással kapcsolatosan a kétváltozós kapcsolatra a vallásosság szintje, a parciálisra viszont a felekezeti megoszlás hatása szignifikáns, míg a kultúrkereszténység esetében a vallásosság szintje tűnik meghatározónak. A vallásosság társadalmi szintje itt is pozitív hatást gyakorol, a protestánsoké pedig negatívát, azaz – akárcsak a kétváltozós kapcsolatok esetében – a protestánsok alacsonyabb arányával a vallásosság és a társadalmi bizalom közötti erősebb kapcsolat együttjárása a valószínű. A függő változó szórásából megmagyarázott rész 30-34% között mozog, ez alól csak a bizalom és a kultúrkereszténység közötti korrelációra gyakorolt szekularizációs hatás kivétel (45%)

A társadalmi vallásosság faktora gyakorlatilag nem mutatott hatást a bal-jobb önbesorolásra, ha Pearson-féle vagy parciális korrelációk révén operacionalizáltam az összefüggést, miközben a protestánsok aránya az összes lehetséges módon korrelált ezzel a változóval. Ez utóbbi igaz a két független változóval operáló lineáris regresszióra is, ugyanakkor az esetek többségében, így a vallásosság faktoral mutatott mindkét korrelációval szintén szignifikáns kapcsolatot mutat a társadalmi vallásosság is. Ez azt jelenti, hogy a kétváltozós kapcsolatokban oly erősnek mutakozó felekezeti hatás egy része tulajdonképpen a felekezeti összetétellel közepesen erős korrelációt mutató társadalmi vallásossági szint hatása. A

megmagyarázott szórás 0,23 és 0,59 között mozog, de a felekezeti összetétel magyarázó ereje továbbra is jóval nagyobb.

A fennmaradó két attitűdkapcsolat közül egy van, amelyikre szignifikáns modell adható a két változó segítségével: az intolerancia és a vallásosság kapcsolatának szórását 15-22%-ban magyarázza a felekezeti megoszlás (kivéve a kultúrkeresztény vallásosságot, amelynek ezen attitűddel mutatott kapcsolatára a vallásosság társadalmi szintje gyakorol szignifikáns hatást). Ezzel szemben a parciális kapcsolatokra nincs hatással egyik változó sem, noha a vallásosság faktorával mutatott parciális korrelációval még szignifikáns összefüggésben állt a felekezeti összetétel.

10.2. A fejlettségi-vallási regressziós modell

A második lépésben a társadalmat vallási szempontból jellemző két változó mellé a fejlettséget jelző mutatószámot is bevontam. Mivel a HDI-nek alkotórésze a GDP-ből számított index, és a két változó erősen korrelál egymással, nem tartottam szerencsésnek mindkettő együttes alkalmazását. A háromváltozós magyarázóstruktúrákból általában a GDP bevonása esetén kaptam nagyobb magyarázóerejű modelleket, ezért az F65. táblázatban ezeket közölöm.

A kétváltozós kapcsolatok esetében a vallásosságnak a politikai involváltsággal mutatott kapcsolatával volt a legszorosabb a GDP összefüggése, a leggyakrabban viszont a bal-jobb önbesorolással volt szignifikáns a korrelációja. Emellett a vallásosság faktorával és a vallástalansággal operacionalizált kapcsolatok esetén a társadalmi bizalomra szintűgy szignifikáns összefüggést kaptam. (F58-64). A regressziós elemzés a legelső esetben mutat továbbra is létező hatást, azaz a három változó közül a gazdasági fejlettség az, amelyik a politikai involváltság és a vallásosság kapcsolatára hatást gyakorolni látszik. Ennél az összefüggéstípusnál a GDP bevonásával a kétszeresére növekszik a modell magyarázó ereje ahhoz képest, ha csak a két vallási változót tekintem független változónak. Ezen felül a vallásosság szintje által mutatott hatás a GDP bevonása mellett már nem mutat szignifikáns effektust, tehát könnyen lehet, hogy a társadalmi vallásosság kapcsolatot erősítő hatásán keresztül tulajdonképpen a társadalom fejlettségi szintje alapján mutatkozó eltérések érvényesültek csupán, de a változó önálló hatása már nem rendelkezik elég erős magyarázó erővel. Ezzel szemben az egyházas vallásosság hatása továbbra is, mind a parciális, mind a nem parciális esetben szignifikáns, sőt a GDP-nek a

modellbe történt beépítésével is erősödött (bár utóbbi hatása viszont nem szignifikáns), amiből arra következtethetünk, hogy itt a fejlettségnek a vallásosságon keresztül kifejtett hatása eredetileg gyengítette annak magyarázó erejét.

A GDP-nek a bal-jobb skálával mutatott korrelációja a többváltozós regressziós modellben szinte teljesen eltűnik, amiből az olvasható ki, hogy a GDP korrelációján keresztül feltehetőleg – a háromváltozós modellben erős magyarázóerővel bíró – felekezeti hatás érvényesült. Kivétel ez alól a vallástalan kategóriához tartozás és a bal-jobb önbesorolás közötti összefüggés, amelyek közti negatív korrelációkat (azaz a vallástalanok baloldalra soroldásának tendenciáját) általában gyengíti a gazdasági fejlettség. Ettől függetlenül azonban a három függetlenváltozós modell az esetek többségében nagyobb magyarázó erőről tanúskodik, mint a GDP nélküli.

A másik három attitűd és a vallásosság közötti kapcsolatok erősségére – a vallástalanság és a bizalom korrelációja kivételével – nem gyakorol szignifikáns hatást a GDP. Ez a vallásosság faktora és a bizalom közötti parciális és nem parciális kapcsolat esetében szorul magyarázatra, ugyanis itt szignifikáns volt a két változó közötti korreláció. A nem parciális esetben a regressziós modellben a vallásosság szintjének hatása emelkedik ki, gyengítve közben mind a GDP, mind pedig a vallási magyarázó modellben még szignifikánsnak mondható felekezeti összetétel hatását. Itt feltehetőleg a vallásosság szintjében tapasztalható eltérések magyarázzák leginkább a vallásosság faktora és a társadalmi bizalom közti összefüggéseket, és a másik két változó önálló hatása látszólagos és gyenge. A parciális korrelációk viszont a felekezeti megoszlással adnak nem csupán a véletlennek köszönhető összefüggést, ami arra utal, hogy a társadalmi hatásoktól megtisztított kapcsolatokra nézve a felekezeti hatás az erősebb.

A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények esetében egyetlen összefüggés volt szignifikáns, akár a két, akár a három magyarázóváltozós modellt tekintjük, azonban a kultúrkereszténységnek ezen attitűddel tanúsított összefüggésére gyakorolt szekularizációs hatás az összes közül a legnagyobb magyarázóerővel bír, amit csak erősít a GDP bevonása. (Ezen attitűd esetében újfent meg kell jegyeznünk, hogy a kis számú megfigyelési egységnek köszönhetően az összefüggések – legyen szó korrelációs, vagy béta együtthatókról – csak igen szoros kapcsolat mellett szignifikánsak.)

Az intolerancia esetében a háromváltozós modellben is megfigyelhető, hogy a magyarázó változók csak a nem parciális összefüggésekre gyakorolnak szignifikáns

hatást, és ezek erőssége egy esetben tér el jelentősen a vallási regressziós modelltől: a GDP bevonásával a vallástalanság és az intolerancia viszonyára a vallásosság társadalmi szintje is szignifikáns hatást gyakorol, azaz feltételezhető, hogy a társadalmi fejlettség ellenkező irányban hatott erre a kapcsolat típusra, mint a vallásosság szintje, és a két változó közötti korreláció miatt a vallási modellben a gazdasági fejlettség hatása gyengítette a vallásosságét.

A regressziós modellek egyes kapcsolattípusok esetében megerősítették a kétváltozós kapcsolatok esetében mutatkozó összefüggések létezését, más esetekben viszont egymással korrelációban álló magyarázó változók egymáson keresztül érvényesülő hatására mutattak rá. Csökkent a kimutatható szignifikáns összefüggések aránya a korrelációkhoz képest, mivel az egymással is korreláló független változók egy modellben szerepelve nem mind tanúsítanak valós kapcsolatot. A társadalmi vallásosság továbbra is a társadalmi bizalommal mutat leggyakrabban összefüggést, emellett a bal-jobb skála esetében több esetben is szignifikáns volt a hatása, amit a korrelációk esetében nem mondhattunk el. A felekezeti hatás csak a bal-jobb skála esetében tartotta magát, a társadalmi bizalomra gyakorolt hatása (csakúgy, mint a GDP-é) többnyire látszólagosnak tűnik csupán, és ugyanez igaz a politikai involváltságra is, ahol ezzel szemben a társadalmi fejlettség hatása töretlen.

VII.7. Táblázat: Az esetek hány százalékában mutatott szignifikáns összefüggést (béta-együttható) a vallásosság s politikai attitűdök közötti korreláció a társadalmi kontextuális változókkal? (%)

	társadalmi vallásosság	felekezeti összetétel	GDP	összesen
A vallásosság és a politikai involváltság közötti kapcsolat	25	0	63	29
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti kapcsolat	25	100	25	50
A vallásosság és a bizalom közötti kapcsolat	63	13	13	29
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság kapcsolata	25	0	0	8
A vallásosság és az intolerancia közötti kapcsolat	25	38	0	21
összesen	33	30	20	28

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, OECD

11. Útelemzés

Az egyes kontextuális magyarázóváltozók magyarázóerejének elkülönítése után az utolsó lépésben kísérletet teszek arra, hogy útmodellek segítségével feltérképezzem a

három társadalmi szintű változónak és a vallásosságnak az egyes politikai attitűdökkel mutatott kapcsolatait közötti kauzális viszonyokat. A modellek két részből állnak: a független változók közötti kapcsolatstruktúrákból, valamint ezeknek a függő változókra, jelen esetben a korrelációkra gyakorolt hatásából. Ilyen módon elkülöníthetjük a direkt és a közvetett hatásokat, melyek összegéből adódik egy független változó teljes hatása.

Amennyiben azt feltételezzük, hogy egy társadalom szekularizáltságának mértékére mind a társadalmi modernizáció, mind a felekezeti összetétel hatást gyakorol, akkor a független változók között is ok-okozati kapcsolatot feltételezhetünk, ahol a vallásosság társadalmi szintjét magyarázza a protestánsok aránya és a társadalmi fejlettség mutatója. A magyarázó változók közötti kapcsolat számszerűsítése tehát egy regressziós elemzés eredménye, ahol a függő és a független változók közötti kapcsolat szorosságát a standard béta együtthatók adják meg, a független változók közötti kapcsolat pedig azok kétváltozós Pearson-féle korrelációs együtthatója. Noha tisztában vagyok vele, hogy nem teljes mértékben egyirányú kapcsolatokról beszélek, hiszen a vallásosság társadalmi szintje is hatást gyakorolhat a másik két független változóra, mégis úgy vélem, a szekularizációs elméleteknek az a logika felel meg, amelyben azt feltételezzük, hogy a vallásosság szintjének a másik két változóval mutatott együttjárása döntő részben ezekre az ok-okozati kapcsolatokra vezethető vissza.

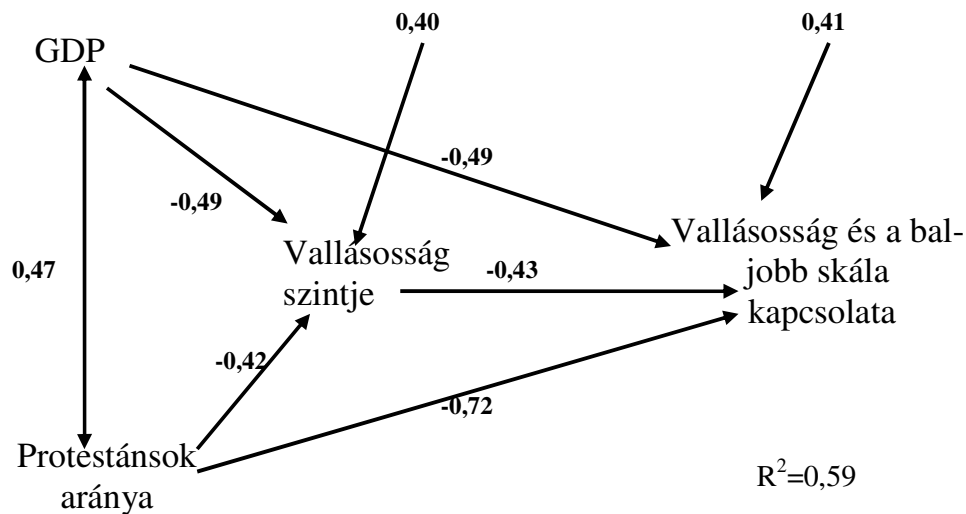
A modellben tehát a vallásosság társadalmi szintje függő és független változóként is szerepel, ilyen módon alkalmam nyílik arra, hogy az e változó által gyakorolt hatásból kiszűrjem azokat az effektusokat, amelyek pusztán más magyarázó változókkal mutatott korrelációjából fakadnak. A három független változó direkt hatásait a második regressziós modell adja meg az ebben szereplő béta együtthatók által. Az útelelemzéshez a lineáris regresszió enter típusát használom, hiszen jelen esetben nem arra vagyok kíváncsi, hogy milyen sorrendben vonódnak be az egyes változók, és melyek azok, amelyeket már nem tudok bevonni, hanem hogy az összes változóval alkotott modellben milyen közvetett és közvetlen kapcsolatok rajzolódnak ki. Ezek a struktúrák nem feltétlenül egyeznek meg a stepwise módszerrel elvégzett analízis eredményével, az eltérésekre külön ki fogok térni. A társadalmi fejlettséget ebben az esetben is a GDP révén operacionalizáltuk, mivel ez esetben általában nagyobb a modellek magyarázó ereje, mintha a HDI-t vontam volna be. Az útmodellek ábráin szaggatott nyilakkal jelöltem a nem szignifikáns kapcsolatokat. A

függelékben csak azok az ábrák szerepelnek, ahol a modellek szignifikáns magyarázó erővel bírnak.

A legtöbb kauzális modellt a vallásosság faktorának a politikai attitűdökkel mutatott összefüggésére tudtam felállítani: a vallás és politika viszonyáról alkotott kép kivételével mindegyik esetben legalább egy változó, és maga a modell is legfeljebb 5%-os szignifikancia-szinten elfogadható volt. A legelső szembetűnő eredmény az, hogy a kapcsolatok struktúrája minden esetben más: nincs a négy közül kettő, amelyekben ugyanazok a kapcsolatok lettek volna szignifikánsak. Egyetlen esetben, a bal-jobb skála magyarázatánál mutatható ki mindhárom független változó hatása, a másik három esetben pedig csupán egy – mindig más – változó effektusa érvényesül. A szekularizáció, mint elvallástalanodás közvetlen hatása két esetben nyer bizonyítást: a vallásosságnak a bal-jobb önbesorolásra és a társadalmi intézményekbe vetett bizalomra gyakorolt hatásánál. Utóbbi esetben a kétváltozós korreláció is szignifikáns összefüggésről árulkodott, előbbi hatását azonban csak a két vallási hatást vizsgáló regressziós modellben vehettük észre. (A háromváltozós stepwise-regressziónál már nem). *Talán egész dolgozatom egyik legfontosabb megállapítása, hogy a két közvetlen hatás nem azonos irányú.* Noha a vallásosság a kétváltozós kapcsolatokban minden esetben pozitív összefüggéseket mutatott, tehát a vallásosság társadalmi szintjével párhuzamosan növekedett a vallásosság és a politikai attitűdök közti kapcsolat szorossága, és ugyanezt tapasztaljuk a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom kapcsolatára gyakorolt közvetlen hatás esetében is, *a bal-jobb skála vallásossággal tanúsított korrelációjára ezzel szemben gyengítőleg hat a vallásosság társadalmi szintje!* Ez annyit tesz, hogy *a társadalmi fejlettség és különösen a felekezeti összetétel hatását kontrollálva a vallásosság erőteljesebb társadalmi jelenléte csökkenti annak valószínűségét, hogy a vallásosabbak inkább jobbra sorolják be magukat az ideológiai skálán.* Hogy ez a közvetlen hatás miért nem így mutatkozik meg a kétváltozós kapcsolatban is, arra az szolgáltat magyarázatot, hogy a vallásosság szintje közepesen erős negatív kapcsolatban áll mind a protestánsok arányával, mind pedig a gazdasági fejlettséggel, azaz – ahogyan azt már korábban láttuk – a GDP magasabb értéke és a protestánsok magasabb aránya feltehetőleg csökkentőleg hat a vallásosság társadalmi jelenlétére. Ezek a magyarázó változók szintén negatív kapcsolatot mutatnak a bal-jobb skála és a vallásosság közötti kapcsolat erősségével, amiből az következik, hogy a kétszeres negatív kapcsolat által a közvetett kapcsolatok pozitívak lesznek, azaz a vallásosság

szintje, valamint a vallásosság és bal-jobb skála közötti kétváltozós kapcsolatban a GDP-nek és a protestánsok arányának köszönhető közvetett hatás kompenzálja a negatív közvetlen hatást, ami végső soron egy nullához közeli, nem szignifikáns korrelációban manifesztálódik. Ez a negatív irányú kapcsolat a hitvalló kereszténységgel és a vallástalansággal mutatott összefüggés esetében még erősebben jelentkezik.⁵⁵

VII.9. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére

A többi útegyüttható esetében nem találkozunk ilyen váratlan eredménnyel, azaz a gazdasági fejlettség és a protestánsok aránya mindenütt negatív közvetlen hatást mutat, amit a bal-jobb skála modelljében csak erősít a két változó közötti pozitív korreláción keresztül érvényesülő közvetlen hatás, és csak kis mértékben gyengít a vallásosság szintjén keresztül mutatkozó enyhe pozitív közvetett effektus. A másik

⁵⁵ Noha nem tartozik célkitűzéseim közé a szekularizációnak magukra a politikai attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálni, ennél a meglepő eredménynél kivételt tettem. A jobboldaliaknak a társadalmon belüli arányára nézve szignifikáns pozitív hatást mutat a vallásosok társadalmi aránya (a szekularizáció inverz indexe) mind a kétváltozós korreláció, mind a gazdasági fejlettség és a felekezeti összetétel hatását kiszűrő parciális korreláció és lineáris regresszió. Ez alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy olyan módon jelentkezik a szekularizáció hatása a vallásosság és a bal-jobb skála közti kapcsolat erősítésére, hogy a kevésbé szekularizáltabb társadalmi környezet a jobboldaliság általánosan magasabb arányával jár együtt, vagyis ezekben az országokban a vallásosok és a kevésbé vallásosok közötti kisebb eltérés az utóbbiak erősebb jobboldali- vagy gyengébb baloldali –

három modell esetében – mivel csak egy független változó hatása szignifikáns – a független változók vagy csak közvetlen, vagy csak közvetett módon hatnak a függőváltozóra. A vallásosságnak a politikai involváltsággal tanúsított kapcsolatának szorosságára gyakorolt szekularizációs hatás is jórészt közvetett, tehát noha a kétváltozós korreláció szignifikáns hatást mutatott ki a vallásosság társadalmi szintjénél, az útelemzésből az látszik, hogy az ezt az összefüggést alkotó két közvetett és egy közvetlen hatás közül csak a GDP-n keresztül mutatkozó indirekt kapcsolat (tehát hogy a GDP alacsonyabb szintje a vallásosság magasabb szintjét valószínűsíti, ugyanakkor a vallás és politikai involváltság közötti – általában negatív – kapcsolat nagyobb erősségét is) szignifikáns, ezt egészíti ki két nem szignifikáns összefüggés olyan módon, hogy a három hatásnak a korrelációs koefficiensben megjelenő eredője már egy szignifikáns totális hatásról árulkodik. Hasonló mondható el az intoleranciának a vallásossággal mutatott korrelációja esetében is, azzal a különbséggel, hogy az összeadódó gyenge hatások összege itt már nem produkál szignifikáns korrelációt.

A vallásosság egyes típusainak a politikai attitűdökkel tanúsított összefüggéseire gyakorolt szekularizációs hatások kevesebb esetben alkotnak szignifikáns magyarázó erővel bíró modelleket, mint ahogy a vallásosság faktoránál láttuk. A vallásos mag a politikai involváltság kivételével a másik három esetben reprodukálja ugyanazt a struktúrát, amit a vallásosság faktora esetében az előbbiekben láttunk (az előbbi esetben nem szignifikáns a modell, pedig ez az egyetlen olyan vallásossági változó, amelynek hatása a stepwise módszer esetében a GDP-vel szemben szignifikáns volt). A modelleknek a függő változó szórását magyarázó ereje valamivel gyengébb, mint az előző esetben, ezzel szemben a vallásosság közvetlen hatása – mivel leszűkül az egyházasan vallásosak illetve ide nem tartozók dichotómiájára – felerősödik. Különösen a vallásosság és a bizalom korrelációjára gyakorolt hatása jelentős, de a bal-jobb skálára gyakorolt vallási hatást is nagyobb mértékben magyarázza közvetlen módon a társadalmi vallásosság aránya.

A politikai attitűdöknek a vallásosság kultúrkeresztény típusával mutatott összefüggésére konstruált regressziós modell szintén három esetben szignifikáns. Ezek közül a társadalmi intézményekbe vetett bizalom, valamint a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények esetében igen erős a vallásosság szintjének

önbesorolására vezethető vissza, míg az erősebben szekularizált társadalmi közegben a vallástól nagyobb távolságra lévők körében erősebbek a baloldali tendenciák.

közvetlen hatása, ezekben a modellekben a másik két független változó hatása csak ezen a változón keresztül érvényesül közvetett módon. A modell magyarázó ereje különösen az utóbbi esetben jelentős, de ezt a roppant erős összefüggést már a korrelációknál és a stepwise regresszióknál is felfedezhettük. A bal-jobb attitűdskálának a kultúrkereszténységgel mutatott kapcsolata erősségére ugyanakkor nincs közvetlen hatással a vallásosság társadalmi szintje, ebben az esetben csak a felekezeti hatás érvényesül. Az intoleranciának és a politikai involváltságnak a kultúrkeresztény vallásossággal mutatott kapcsolatára nincs szignifikáns hatása a vallásosság szintjének.

A vallástalan kategória mindössze két esetben ad szignifikáns modelleket: a bal-jobb attitűdskálával és az intoleranciával mutatott összefüggésére gyakorolnak hatást az általam kiválasztott társadalmi-kontextuális változók. Az előbbinél újra reprodukálható az a regressziós útmodell, ahol minden független változó közvetlen hatása szignifikáns, és – mint említettem – a vallásosság társadalmi szintjének közvetlen hatása újból igen erősen negatív. Az utóbbi modellnél pedig csak a felekezeti megoszlás – igen erős – közvetlen hatása mutatható ki, amely mellett a stepwise modellben még szignifikáns szekularizációs hatás itt már nem érvényesül.

A parciális korrelációkkal hasonló modellek épülnek fel az útelemzés segítségével, mint a kétváltozós esetben, ami azt mutatja, hogy a társadalmi hatások makroszinten akkor is érvényesülnek a kapcsolatok erősségében, ha a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyából kiszűrjük egyes szocio-demográfiai változók hatását. Leegyszerűsítve ez annyit tesz, hogy pl. a vallásosságnak a bal-jobb skálával mutatott parciális összefüggésére (nevezetesen hogy az azonos nemű, életkorú és végzettségű egyének közül a vallásosabbak valószínűleg inkább sorolják magukat a jobboldalra) szintén gyengítőleg hat a vallásosság társadalmi szintje, azaz ahol magasabb a vallásosak aránya, ott feltehetőleg kevésbé lesz érvényes ez a szabályszerűség. Egy jelentős eltérést találni azonban a parciális és a nem parciális kapcsolatokra felállított modellek között: míg az utóbbi esetben az intoleranciának a vallásosság három eltérő operacionalizálású változójával mutatott kapcsolatára is tudtam útmodellt adni, addig az előbbi esetben ez egy kapcsolattípusra sem igaz. Tehát az amúgy sem gyakran szignifikáns összefüggés szóródását nem tudtam visszavezetni a szekularizációs útmodellre.

12. A korrelációk és a kontextuális változók együttes vizsgálata

A két- és többváltozós elemzés során megfigyelhető volt, hogy a szekularizáció társadalmi-kontextuális változói miként hatnak a vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszonyokra, melyek irányát, erősségét és változását az azt megelőző fejezetekben tárgyaltuk. Az elemzés utolsó lépésében egybe kell vetni ezeket a hatásokat, hogy megismerhessük, mely kapcsolattípusokat milyen módon befolyásolja közvetlenül a vallásosság szintjében mutatkozó eltérések, illetve más társadalmi hatások. A két és többváltozós kapcsolatok irányának összefüggéseit az F66-67. táblázatokban foglaltuk össze, melyek áttekintésével eleget tehetünk ennek a célkitűzésnek.

Az öt társadalmi attitűd közül négy az esetek többségében szignifikáns összefüggést mutat a vallásossággal, akár egy faktor segítségével operacionalizáljuk azt, akár típusokat különböztetünk meg. A lamberti „hitvalló kereszténység”, vagy egyházas, vallásos mag kategóriája általában azonos irányt mutat az attitűdökre gyakorolt hatásában, mint maga a vallásosság faktora, míg a másik két típus esetében ellenkezőek a kapcsolatok irányai.

A szekularizáltságot inverz módon megtestesítő „társadalmi vallásosság szintje” változó, valamint ennek két mögöttes magyarázó tényezője, a társadalmi modernizáció mércéjéül szolgáló bruttó hazai össztermék (GDP), valamint a felekezeti összetételt reprezentáló protestánsok aránya a politikai attitűdök típusától függően gyakorolnak hatást annak a vallásossággal mutatott kapcsolatára. Ahol kimutatható a hatásuk, ott a GDP és a protestánsok aránya kivétel nélkül minden esetben negatívan hat a vallásosság és a politikai attitűd közötti korreláció intenzitására, azaz a magasabb fejlettség és a protestáns túlsúly a két attitűdcsoporthoz közti kapcsolat gyengülését valószínűsíti. Ugyanakkor ezek a hatások gyakran nem közvetlenül, hanem más változón, adott esetben éppen a vallásosság társadalmi szintjén keresztül érvényesülnek, ami abban mutatkozik meg, hogy a teljes hatás szignifikáns kapcsolatot takar, a közvetlen hatásról viszont már nem mondható el ugyanez. A vallásosságnak a társadalmi intézményekbe vetett bizalommal mutatott összefüggései esetében figyelhető meg a legjobban ez a tendencia, ahol a korrelációk tekintetében mind a GDP, mind a protestánsok aránya szignifikáns (negatív) hatást mutat, direkt hatásuk azonban egy esetben sem szignifikáns.

A vallásosság társadalmi szintje – ha egyáltalán gyakorol valamilyen hatást, akkor – többnyire erősíti az attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolatokat, de ez csak az

előbb említett vallásosság és társadalmi bizalom közötti kapcsolat esetében jelenik meg a közvetlen hatásokban is. ezzel szemben a bal-jobb skála esetében épp a várttal ellentétes az eredmény: a direkt hatás esetében – úgy tűnik – a szekularizáltabb társadalmi helyzet jár együtt a vallásosság és a bal-jobb skála közötti szorosabb kapcsolattal.

A szekularizációs hatások leginkább a vallásosság és a társadalmi intézmények felé irányuló bizalom, valamint a vallásosság és a bal-jobb skála viszonyára gyakorolnak hatást, mégpedig oly módon, hogy a magasabb társadalmi fejlettség és a protestánsok magasabb aránya kevésbé valószínűsíti, hogy a vallásosság nagyobb intenzitásával, vagy a vallásos maghoz tartozással a társadalmi bizalom magasabb szintje illetve a jobboldaliság jár együtt, míg a kultúrkeresztény vallásossággal, vagy a vallásosság hiányával pedig a valamivel magasabb szintű társadalmi bizalmatlanság és a baloldaliság. Ezzel szemben a vallásosság társadalmilag erőteljesebb jelenléte erősíti a vallásosak nagyobb mértékű bizalmáról szóló tézist, azonban – a látszat ellenére – nem teszi valószínűbbé, hogy jobboldalinak vallják magukat, épp ellenkezőleg.

A politikai érdeklődéssel és részvétellel negatív összefüggést mutat a vallásosság, és ez a negatív irányú kapcsolat a vallásosság magasabb társadalmi szintje mellett valószínűleg erősebb lesz, azonban az útelemzés eredménye szerint ez nem a szekularizáltság közvetlen hatásaként, hanem a társadalmi fejlettségnek a vallásosság szintjén keresztül érvényesülő tendenciájaként értelmezhető.

A vallás és politika viszonyáról alkotott kép valamint a vallásosság közötti viszonyt gyakorlatilag nem magyarázzák a társadalmi körülmények általam bevont változói. Ez alól csak egyetlen kivételt találtam: a kultúrkeresztények esetében gyakorlatilag függvényszerűen erősíti a vallásosság társadalmi szintje a negatív kapcsolatot, azaz ahol nagyobb mértékű a vallásosság társadalmi jelenléte, ott ez a „köztes” csoport feltehetőleg elutasítóbb lesz a vallás politikai befolyásával szemben, mint ahol alacsonyabb a vallás szerepe (és éppen ezért feltehetőleg az egyház(ak) társadalmi-politikai befolyása is).

A vallásosság faktora sok helyen gyenge pozitív kapcsolatban áll az intoleranciával, ami annyit tesz a vallásosság az intolerancia valamivel magasabb szintjét valószínűsíti ezekben az esetekben. Azonban a parciális korrelációk megmutatják, itt – csakúgy, mint sok helyütt a politikai involváltság esetében is – ez a tendencia megszűnik, ha bizonyos társadalmi-demográfiai tendenciákat kontrollálunk, tehát a vallásossággal mutatott kapcsolat látszólagos, feltehetőleg ezeknek a tényezőknek

(nem, kor és iskolai végzettség) az eredménye: a vallásosság azokban a demográfiai csoportokban a jellemzőbb, amelyek az intolerancia magasabb szintjét tapasztalni – ez azonban a parciális korrelációk tanúsága szerint csak igen ritkán jelent tényleges összefüggést a két változó között. Hasonló módon szűnik meg szignifikáns kapcsolatot mutatni a GDP egyes kapcsolatok erősségével, így a bizalomnak a vallásos maggal és a vallástalansággal mutatott kapcsolatával. Ezzel szemben a vallásosság társadalmi szintje továbbra is erősíti azt a tendenciát, hogy a vallásosak körében erősebb az intézmények iránti bizalom – függetlenül az életkortól, iskolai végzettségtől, nemtől. A másik jelentős különbség, hogy az intolerancia esetében mind a parciális kapcsolatok, mind – természetesen – a magyarázó modellek szignifikáns volta megszűnik, a társadalmi bizalom esetében viszont a vallásosság közvetlen és teljes hatása két típus esetében is kimutatható, és ugyanez igaz a felekezeti összetétel teljes hatására is.

VIII. Az eredmények értelmezése

Az eredmények részletes elemzése során már tettem utalásokat az egyes hipotézisek érvényességére vonatkozóan, az alábbiakban pedig a három fő hipotézis egyes állításait kívánom szembesíteni a vonatkozó eredményekkel.

1. A vallási hatás

Az első hipotézisemben mindenekelőtt azt feltételeztem, hogy a politikai attitűdök általában, többségükben összefüggést mutatnak a vallásossággal. A kiválasztott változók országonkénti és különböző időpontokban vizsgált korrelációi alapján *az öt bevont attitűd közül háromról, a bal-jobb attitűdskáláról, a vallás és politika viszonyára vonatkozó vélekedésekről és a társadalmi intézményekkel szemben mutatott bizalomról nagy biztonsággal állítható, hogy Nyugat-Európa-szerte érvényes ez a hipotézis*, és ez az állítás igaz, ha a vallásosságot különböző vallási dimenziók mögöttes faktoraként értelmezzük (vallásosság skála), és akkor is, ha több kritériumnak egységes módon történő megfeleléséként definiáljuk (egyházias vallásosság). A politikai érdeklődés, részvétel, azaz a politikai involváltság esetében csak a vallásosság faktorával kapcsolatosan mondhatjuk el ugyanezt (a vizsgált kapcsolatok közel 80%-a mutat valós összefüggést), azonban a parciális korrelációk, vagyis egyes társadalmi kontrollváltozóknak a modellbe történt bevonása után már csak minden harmadik összefüggés mutatkozik szignifikánsnak a vallásosság ilyen módon operacionalizált változójával, míg a lamberti értelemben vett hitvalló kereszténységgel az esetek többségében nem mutatható ki összefüggés. A társadalmi intolerancia egyedül a vallásosság faktorával mutat az esetek több mint felében szignifikáns együttjárást, azonban ez inkább a vizsgált közel két évtized kezdetére igaz, míg az ezredfordulóra a bevont országoknak mintegy harmadában maradt gyenge negatív kapcsolat az intolerancia és a vallásosság között.

A várakozásoknak megfelelően nem azonos erősséggel hat a vallásosság az egyes attitűdtípusokra, és az egyes országok között is erős eltérés mutatkozik a vallási hatásban. A hipotézisben megfogalmazottakkal egybecsengően *a vallás politikai befolyásáról alkotott véleményeknek a vallásossággal mutatott korrelációi a legerősebbek* (0,34-0,63 közöttiek), a társadalmi intézmények felé irányuló bizalom és a bal-jobb skála valamivel gyengébb, de többnyire szignifikáns összefüggésről

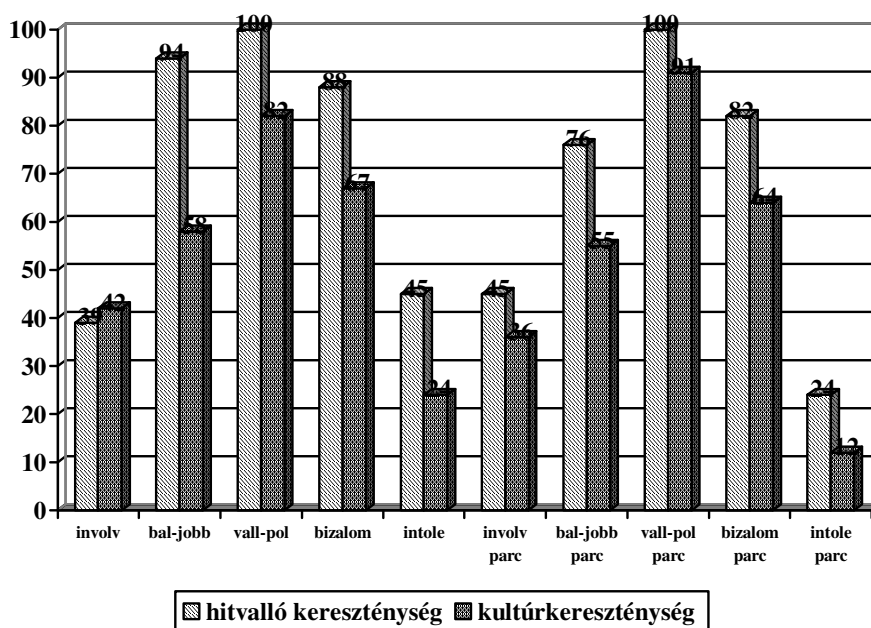
tanúskodik, a politikai involváltság, és különösen az intolerancia ellenben az idő múlásával egyre ritkábban produkál szignifikáns kapcsolatot a vallásossággal.

A differenciálódás általában nem terjed ki a kapcsolat irányában mutatkozó eltérésre, azaz meglehetősen ritka az uralkodó trenddel ellentétes irányú viszony a vallásosság és a politikai attitűdök között (a vallásosság faktora esetében nem is tapasztaltam ilyet, ellenben szórványosan előfordul a parciális korrelációk esetében). Azonban az egy időpontban egyazon kapcsolattípusra különböző országokban kapott eredmények között többnyire jelentősebb eltérést tapasztalni, mint amekkora változást ugyanaz az ország ugyanarra a kapcsolattípusra a húsz év során mutat. 1999-ben az egyes országoknak az egyes kapcsolattípusok esetében mutatott korrelációi terjedelmének (range) átlaga 0,22, azaz átlagosan akkora volt az eltérés a vallásosság egy változója és a politikai attitűdök egy fajtája közti kapcsolatok leggyengébb és legerősebb értéke közt – függetlenül attól, hogy parciális kapcsolatról beszélünk-e vagy sem. Ez a különbségérték jelentősnek mondható, mivel a vallás és politika viszonyára vonatkozó vélekedéseket kivéve egyetlen másik attitűd esetében sem tipikus magának a korrelációs együtthatónak ezt meghaladó értéke.

A kapcsolat erősségének változása szempontjából a bal-jobb skála és a politikai involváltság jóval több esetben mutat szignifikáns csökkenést a vizsgált húsz esztendő során, mint a vallás és politika viszonyának megítélése, vagy a társadalmi bizalom.

Az első hipotézisben azt a feltételezést is megfogalmaztam, hogy a vallásosság azon típusának változása, mely nem kötődik erősen az egyházakhoz, eltérő összefüggést mutathat a politikai attitűdökkel, mint az egyházas vallásosság, mely feltehetőleg erősebb kapcsolatokat fog mutatni. Ez a feltételezés több szempontból is beigazolódott. Egyrészt *a kultúrkereszténység kevesebb esetben mutat szignifikáns összefüggést a politikai attitűdökkel, mint a „hitvalló kereszténység”*. Ez a megállapítás különösen a bal-jobb skálára igaz, de más esetekben is jelentős eltéréseket találni a két kapcsolattípus közt.

VIII.1. ábra: A szignifikáns összefüggések aránya kapcsolattípusonként, %

Másfelől a kapcsolat erősségében is eltérés mutatkozik, többnyire (bár nem minden esetben) a *hitvalló kereszténység kapcsolata erősebb a politikai attitűdökkel, mint a kulturkereszténységé*. Ennél is lényegesebb azonban, hogy *amennyiben tapasztalni szignifikáns kapcsolatot, úgy annak irányultsága rendszerint ellentétes a két esetben*. A kulturkeresztény kategóriához tartozás egyértelműen negatív kapcsolatban áll a bal-jobb skálával (vagyis a balra sorolódást teszi valószínűbbé), az intézményekkel szembeni bizalommal és a vallás és politika viszonyáról alkotott véleményekkel (azaz a vallás politikai beavatkozásának elutasítását valószínűsíti) is, sőt éppen e változó alapján mutatja a legerősebb negatív kapcsolatot, azaz a kulturkereszténységhez sorolódás éppenséggel a vallás politikai befolyása elleni állásfoglalást valószínűsíti. Ezen felül a kevés szignifikáns összefüggés, amit az intoleranciával kapcsolatosan találni, szintén többségében negatív. E tekintetben kivételt képez a politikai involváltság, amely gyenge, és országtól függően pozitív vagy negatív, azaz az egyházas vallásosságával nem egyértelműen ellentétes összefüggéseket mutatott a kulturkereszténységgel. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a szignifikáns összefüggések általában a vallástalan kategóriáival azonos irányúak, megállapítható, hogy *a vallásosság és a politikai attitűdök kapcsolatában az egyházas vallásosság, a „hitvalló kereszténység” és a társadalom többi része*

között húzódik a határvonal, és ez az állítás többé-kevésbé igaz mind az öt vizsgált attitűdtípusra.

A 8.1. tábla eredményei az általam bevont társadalmi kontrollváltozók esetében igazolják az első hipotézis ama várakozását, hogy a vallásosság hatása és a kapcsolat változása továbbra is kimutatható lesz abban az esetben is, ha bizonyos szocio-demográfiai hatásokat kiszűrünk a modellből. Az esetek többségében valamivel kisebb a parciális korrelációk száma és erőssége, mint a kétváltozósaké, azonban *egyetlen attitűdről sem állítható, hogy a vallásossággal mutatott Pearson-féle kétváltozós korrelációja döntően látszatkorreláció volna*, a nem, a kor és/vagy az iskolai végzettség eredménye, amely a vallásosságon keresztül fejt ki hatását a kétváltozós esetben.

VIII.1. Táblázat: Hány százalékkal változik a szignifikáns korrelációk aránya a parciális esetben a kétváltozóshoz képest? (%)

	involváltság	bal-jobb	vallás-politika vélemény	bizalom	intolerancia
vallási faktor	-58	-3	0	-3	-48
hitvalló	15	-19	0	-7	-47
kulturkeresztény	-14	-5	11	-4	-50
vallástalan	-13	-10	0	-11	-33

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

Egyetlen olyan politikai attitűd akadt, ahol a korrelációk aránya kb. a felére csökken a kontrollváltozók bevonása hatására, ami azt jelzi, hogy ebben az esetben valóban jelentős szerepe volt a társadalmi háttérváltozóknak. Ez az attitűd az intolerancia, amelynek a vallásossággal mutatott együttjárása tehát – várakozásomnak megfelelően – sok esetben nem valós kapcsolaton alapul. Itt azonban amúgy is a korreláció hiánya a leginkább jellemző, és az egyébként is kis arányú szignifikáns összefüggés csökkent kis mértékben, de nagy arányban. Emellett említésre méltó a politikai involváltság és a vallásosság faktor közötti szignifikáns kapcsolatok drasztikus csökkenése, ami azt mutatja, hogy a vallásosság intenzitása általánosan jóval ritkábban hat a politikai érdeklődés és részvétel csökkenése irányába, mint azt a kétváltozós kapcsolatok révén feltételezhettük. Ugyanakkor a vallásosság típusai esetében nem mutatkozik ilyen arányú csökkenés, ami abból fakad, hogy ezekben az esetekben a szignifikáns kétváltozós kapcsolatok eleve gyengébbek és ritkábbak voltak.

2. Változó versus stabil hatás?

A második hipotézisben a korrelációs együtthatók változására vonatkozóan fogalmaztam meg állításokat. A szekularizáció eltérő értelmezéseiből mind a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolat stagnálását, mind annak gyengülését le lehet vezetni, azonban a kapcsolat nem fog erősödését nem vártam.

A második hipotézis igaznak bizonyult, mivel *egyfelől a kapcsolatok erősségének stabilitása mondható jellemzőbbnek, másrészt pedig amennyiben változásról beszélhetünk a két terület viszonyában, úgy ez a változás az esetek döntő többségében a korreláció gyengülését jelenti.* A gyengülő kapcsolatok tézise leginkább a bal-jobb önbesorolásra igaz. Vannak ellenpéldák is, így a politikai involváltság és az egyházas vallásosság közötti kétváltozós kapcsolatok, vagy a vallásosság és a társadalmi bizalom esetében, azonban a változások jellemzően a kapcsolat szorosságának gyengülése irányába mutatnak. Ezzel szemben *a társadalmi bizalom, a politikai involváltság, és különösen a társadalmi intolerancia - általában a vallásosság operacionalizálási módjától függetlenül – az esetek többségében nem mutat csökkenést (sem növekvést) a kapcsolatok erősségében.* Ez a jelenség a Knutsen által felhozott indok mellett – miszerint a stabil korreláció annak volna köszönhető, hogy noha csökken a vallásos mag aránya, azonban ezek sajátos, az egyházi integráció által közvetített attitűd-együttese megmarad – egy másik évrre is rávilágít: *a politikai és vallási attitűdök közötti kapcsolat azért mutathat stabilitást, azért nem gyengül, mert már eleve gyenge.* Ez a helyzet mindenekelőtt az intolerancia esetében, ahol – kiváltképp a parciális együtthatók esetében – a vizsgált időszak kezdetén is a szignifikáns összefüggés hiánya a jellemző. Ezzel szemben a társadalmi intézmények felé irányuló bizalom esetében feltehetőleg inkább a Knutsen-féle magyarázat az érvényesebb.

A kapcsolatok erősségének viszonylag ritka csökkenését mutatja a 8.2. tábla is, amelyben az egyes politikai attitűdváltozóknak a vallásosság faktorával és a típusokkal mutatott szignifikáns kétváltozós és parciális összefüggéseinek aránya és azok változása található. A bal-jobb skála gyengülő erősségű kapcsolata itt nem is tapasztalható, hiszen az esetek többségében a gyengébb összefüggés is szignifikáns. Az emelkedés nem jellemző, de a legnagyobb arányú csökkenés is kevesebb mint egyharmados arányú. Az is jól látható, hogy az 1990-es adatok nem minden esetben

illeszkednek az 1981 és az 1999-es adatok által kijelölt változási trendbe, így a társadalmi intézményekbe vetett bizalom szignifikáns összefüggéseinek 1990-es aránya a növekedési tendenciával, az intolerancia kapcsolatai pedig a stagnálási folyamattal szemben mutatnak ellenpéldát. Ezek az eredmények hosszabb idősorok elemzésére ösztönöznének, hogy eldönthessük, hosszútávon a csökkenés, vagy inkább a hullámozás tendenciája érvényesül-e.

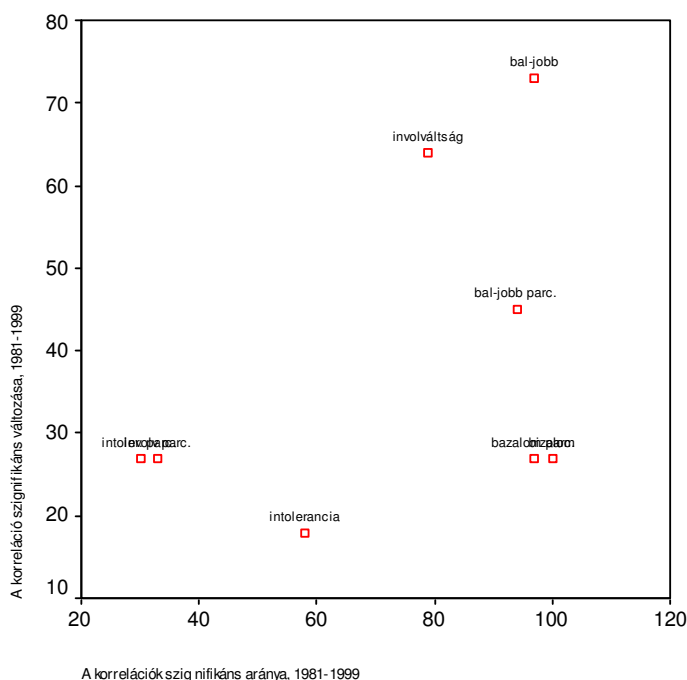
VIII.2. Táblázat: A vallásossággal mutatott szignifikáns kapcsolatok arányának változása, 1981-1990 (százalék, illetve százalékpont)

	1981	1990	1999	változás, 1981-99
involváltság	58	43	40	-18
bal-jobb	84	77	78	-6
vallás-politika vélemény	-	-	94	-
bizalom	84	73	88	3
intolerancia	26	39	25	-1

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

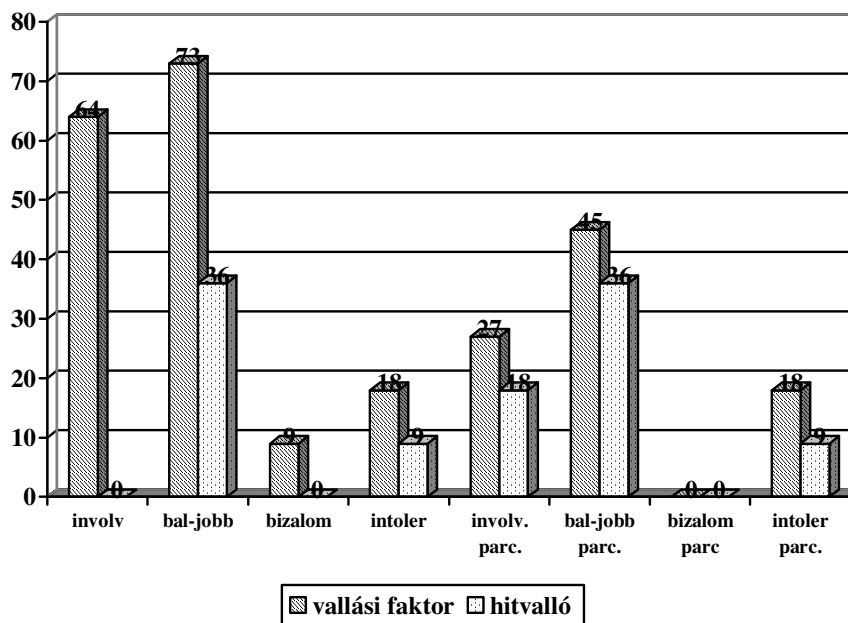
Amennyiben a vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolat erősségét kombináljuk azok változásával, úgy mindegyik változó egy sajátos típusnak tűnik. (8.2. ábra) A bal-jobb skála és az involváltság esetében mind a kapcsolatok, mind pedig ezek változásának aránya meglehetősen magas. A parciális kapcsolatokat tekintve azonban a bal-jobb önbesorolás esetében a változások, az involváltság esetében pedig a kapcsolatok aránya is erősen csökken. A társadalmi intézmények felé irányuló bizalom attitűdje esetében mind a két típusú összefüggésre áll, hogy a létező összefüggések aránya igen magas, a változás (csökkenés) azonban relatíve kevés esetben jellemző. Az intolerancia attitűdje pedig mindkét esetben, de különösen a parciális korrelációkra nézve ritkán ad szignifikáns összefüggést és változást. A 8.2. ábráról leolvasható, hogy *nincs olyan változó és összefüggéstípus a vizsgálati egységeink között, amely alacsony arányú szignifikáns kapcsolat mellett nagy arányú szignifikáns csökkenést mutatna.*

VIII.2. ábra: A szignifikáns összefüggések és változások részaránya a vallásosság faktorral mutatott összefüggés esetében, 1981-1999 (%)

A Knutsen által alternatív hipotézisekként kezelt összefüggésekről azt állítottam, hogy egyszerre is jelen lehetnek, amennyiben a vallásosság eltérő értelmezései eltérő kapcsolattípusokat mutatnak. A VII.2. fejezetben bemutattam, milyen módon változik ellentétes irányba a vallásosság faktor és az egyházas vallásosság összefüggése a politikai involváltsággal. Míg előbbi esetben a gyengülő korreláció volt a jellemző, addig a másodikban erősödött az összefüggés, vagyis *a vallásos maghoz tartozás a vizsgált periódus végén öt országban erősebben valószínűsíti a gyengébb politikai érdeklődést, a politikai részvétel alacsonyabb szintjét, mint annak kezdetén*. Ezen az eminens példán túl azonban általánosabban is kimutatható, hogy *mindegyik attitűd esetében kevesebb a szignifikáns változás a hitvalló kereszténység esetében, mint a vallásosság faktoránál*. És az F1-5 táblázatokat összevetve az F6-10 táblákkal, illetve az F21-25-t az F26-30-cal azt is láthatjuk, hogy a 8.3. ábrán mutató különbségek azonos országok eredményeiből származnak, azaz sehol nem fordul elő, hogy az egyházas vallásosság esetében meglévő kapcsolat a vallásosság faktoron nem jelentkezik. *Ezek az eredmények alátámasztják azt a feltételezésemet, hogy a kapcsolat erősségének változása és stagnálása egyazon attitűddel kapcsolatosan egy helyen és időpontban kapott eredmények alapján is kimutatható.*

VIII.3. ábra: A szignifikáns csökkenést mutató korrelációk száma a vallásosság faktor és az egyházas vallásosság esetében

3. Kontextuális hatások

A vallásosság társadalmi jelenlétének a politikai attitűdök és a vallásosság kapcsolatára gyakorolt hatása nem igazolódott minden esetben. A kétváltozós korrelációk csupán a politikai involváltság és a társadalmi bizalom esetében támasztották alá ezt az elképzelést, amit a többváltozós regressziós elemzés kiegészített azzal a felismeréssel, hogy a bal-jobb skálára is erős közvetlen hatással van a vallásosság, amit azonban a társadalmi fejlettség és a felekezeti összetétel közvetett hatása elhalványít. Ez utóbbi felismerés az egyik legfontosabb állítása dolgozatomnak, hiszen azt mutatja, hogy egy társadalom „elvallástalanodottságának” mértéke ellentétes közvetlen hatást gyakorol a vallásosság és a bal-jobb skála közti viszonyra, vagyis a magasabb arányú vallásosság gyengíti a bal-jobb önbesorolás vallási meghatározottságát.

A szekularizációs hatás valamilyen típusa ugyanakkor mindegyik attitűd esetében kimutatható, mivel a kultúrkeresztény vallásosságnak a fennmaradó két attitűddel (vallás-politika viszony megítélése, intolerancia) fennálló viszonyára nézve szintén szignifikáns a társadalmi vallásosság szintjének hatása. (Az is igaz, hogy a parciális

együttható viszont már csupán az előbbi esetben takar valós kapcsolatot). Nem állítható hogy nem is létezik az az összefüggés, amit nem tudok empirikus adatokkal alátámasztani, főként hogy a meglehetősen alacsony megfigyelési számú egység miatt a korreláció szignifikancia-próbájának kritikus értéke igen magas. Mégis, jelenlegi adataim alapján azt mondható, hogy noha az első hipotézis tárgyalásánál láthattuk, hogy a vallásosság faktora többé-kevésbé szignifikáns összefüggést mutat a vallás politikai befolyására vonatkozó vélekedésekkel, valamint kétváltozós korreláció esetén az intoleranciával, a társadalom szekularizáltságának mértéke mégsem gyakorol szignifikáns hatást ezekre az összefüggésekre.

Nem szabad elfelejteni, hogy ez a magyarázó változó sem statikus, magában hordozza azt az információt, hogy a vallásosság szintje eltérő volt a különböző adatfelvételi időpontokban. Azonban a pontdiagrammok elemzése arra mutatott rá, hogy az összességében többé-kevésbé lineáris összefüggést mutató kapcsolatok mögött leginkább az egyes országok közt eleve meglévő szekularizációs különbségek domináltak, ehhez képest *a vizsgált húsz esztendőben bekövetkezett változások általában kis jelentőségűek, és gyakran nem is illeszkednek a trend irányát jelző regressziós egyeneshez.*

Szinte teljes körű alátámasztást nyert az empirikus adatok révén az a hipotézisem, mely szerint *a vallási típusok közül a szekularizáció a politikai attitűdöknek a hitvalló kereszténységgel és a kultúrkereszténységgel mutatott összefüggésére gyakorol hatást, a vallástalanságéra nem, vagy jóval kisebb mértékben.* A társadalom vallásosságának szintjét mérő, három változó mögöttes faktoraként előálló „társadalmi vallásosság” faktora *a kétváltozós kapcsolatokban egyetlen esetben sem mutat összefüggést a vallástalanságnak a politikai attitűdökre gyakorolt hatásával.* A többváltozós elemzés megint csak felfedi a szekularizáció korábban megtapasztalt közvetlen hatását, de ezen felül ezzel a módszerrel sem találni egyetlen más attitűd esetében sem összefüggést. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az Yves Lambert által a „világi humanizmus” címkéjével illetett csoporthoz tartozás/nem tartozás változója ne gyakorolna hatást a politikai attitűdökre, (F16-20. tábla), azonban azt mondhatjuk, hogy ez a hatás nem áll összefüggésben a társadalom szekularizáltságának mértékével.

A fenti állítás első fele úgy szól, hogy a szekularizáció a vallásosság másik két típusának, a hitvalló kereszténységnek és a kultúrkereszténységnek a politikai attitűdökkel mutatott összefüggéseire viszont hatással van. A kétváltozós kapcsolatok

valójában a második kategória, a „maguk módján vallásosak” esetében mutatják ki a legtöbb esetben a szekularizáció hatását (F43-49), tehát úgy tűnik, *a társadalmi vallási környezet azok körében fejti ki leginkább szekularizációs hatását, akik a vallási intézménytől távolságot tartanak, és ezáltal annak norma és értékközvetítő hatása alól is kikerültek.* A többváltozós elemzés már csak a társadalmi bizalom, valamint a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény esetében támasztja alá a szekularizációs hatást erre a csoportra nézve, de épp utóbbi attitűd esetében, amely explicite a vallási-egyházi befolyás megítélésére vonatkozik, igen erősen hat. Ugyanakkor létezik egy attitűd, amelyre a regressziós modell alapján sem a vallásosság faktorával, sem valamely vallási típussal mutatott összefüggésére nem hat a szekularizáció: az intoleranciára. Ez feltehetőleg annak köszönhető, hogy a kapcsolatok azokban az esetekben is meglehetősen gyengék, amikor pedig a vallásosság társadalmi szintje igen magasnak mondható (F20. tábla)

Témám kiválasztásánál az a gondolat vezérelt, hogy a közel húsz évet felölelő Európai Értékrendvizsgálat lehetőséget nyújt arra, hogy a szekularizáció folyamatának hatását longitudinálisan is megfigyeljem, és összefüggést keressek a vallásosságnak a társadalmi jelenlétében bekövetkező változás és a politikai attitűdökkel tanúsított kapcsolata között. Később, a hipotézisek empirikus ellenőrzése során világossá vált, hogy az is jelentős eredmény, ha a szekularizáltság szintjének, állapotának a hatásáról mondhatok valamit ebben a vonatkozásban, a dinamika, *a vallásosság szintjében bekövetkező változás mértéke, vagy aránya egy adott országban azonban – ahogyan azt a VII.7.3. fejezetben láthattuk – nincs szignifikáns hatással annak egyik általunk vizsgált attitűddel mutatott kapcsolatának erősségére sem.* Ez az eredmény arra mutat rá, hogy amennyiben változást tapasztalni ebben a kapcsolatban, úgy annak okait feltehetőleg másutt kell keresni, illetőleg hogy feltehető, hogy a vallási változás hatása csak hosszabb távon érvényesül.

A kétváltozós korrelációs kapcsolatok – legalábbis a vallási faktorról mutatott összefüggésekre nézve – azt sejtették, hogy a felekezeti összetétel, a protestánsok aránya erősebben hat a vallásosság és a politikai attitűdök viszonyára, mint a szekularizáltság foka, hiszen ötből négy attitűd esetében szignifikáns volt a felekezeti hatás (F50). *A stepwise regresszió azonban már csak két esetben mutatott stabil felekezeti hatást, és az útelemzés is ezt igazolta: a bal-jobb skála és az intolerancia esetében.* Mivel a másik két bevont független változóval (vallásosság szintje,

gazdasági fejlettség) ok-okozati kapcsolatot mutat a protestantizmus, azt gondolhatjuk, hogy nem minden esetben közvetlenül fejt ki hatását, hanem ezeken a közvetítő változókon keresztül. Gyakran nehéz megállapítani, melyik hatás dominál, hiszen pl. a politikai involváltság és a vallásosság faktorának viszonyára nézve egy-egy nem szignifikáns közvetlen és közvetett, valamint egy szignifikáns, de összességében mégis csak gyenge közvetett kapcsolat eredőjeként alakul ki egy szignifikánsnak mondható kétváltozós kapcsolat.

A társadalmi modernizációt megtestesítő GDP (és HDI) index is több esetben kétváltozós összefüggést mutat a vallásosság és a politikai attitűdök közötti viszonyra. Ez annyiban nem meglepő, hogy a szekularizációs hipotézisek a vallás háttérbe szorulását általában épp erre az okra vezetik vissza. Ugyanakkor *a fejlettségbeli eltérések nem csupán a vallásosság szintjén keresztül érvényesítik hatásukat, hanem megfigyelhető bizonyos esetekben a fejlettségi szint közvetlen effektusa is. Ez a bal-jobb skálára és a politikai involváltságra is igaz*, amire a hipotézisek összeállításánál a poszt-materialista értékorientációknak a társadalmi modernizációval párhuzamos elterjedését, és ennek az értékorientációnak a politikai érdeklődést és részvételt generáló hatását hoztam fel érvül. Ugyanez az indok állhat a bal-jobb skálával mutatott összefüggés mögött is: a poszt-materializmus térnyerése a bal-jobb önbesorolás értelmezését is megváltoztatja (teret adva a nem gazdasági tartalmaknak), ezáltal pedig változhat annak a vallásossággal mutatott viszonya is, amennyiben az „új” bal-jobb skálán már nem feltétlenül szerepelnek vallási tartalmak a jobboldali póluson, illetve nem a vallásosak által osztott vélemények kerülnek erre az oldalra.

IX. Zárszó

Dolgozatomban azt tűztem célul magam elé, hogy a „szekularizálódó” Nyugat-Európában keressem annak bizonyítékát, miszerint a vallásosság továbbra is kimutatható hatást gyakorol olyan politikai attitűdökre, amelyek az egyén társadalmi-politikai cselekvéseit is befolyásolhatják. Bár a kép nem egységes, mégis úgy érzem, az empirikus adatok alapján fellelhető közös tendenciákra sikerült rámutatni, mind az egyéni vallásosság, mind pedig egyes fontosabb társadalmi-kontextuális változók hatása esetében. Úgy tűnik, az elmúlt húsz esztendő nem hozott gyökeres változást a vallásosságnak a politikai attitűdökre gyakorolt hatásában, a folyamatot a stabil, de gyenge-közepes hatás, illetve bizonyos esetekben a lassú gyengülés jellemzi, és bár az összehasonlítás tulajdonképpen időbeli volt, a hatások struktúrájára sokkal inkább a vallásosság társadalmi helyének, szerepének évszázados változásában bekövetkezett eltérésekre vezethető vissza, mint az elmúlt húsz esztendő változásaira.

Az adatok elemzése során két olyan összefüggést találtam, amely nem szerepelt hipotéziseim között, de úgy vélem, mindkettő fontos, nem triviális és további igazolást igénylő eredmény. Az egyik a negyedik hipotézisben megfogalmazott állítás, és annak kibővítése a politikai involváltság esetében: *a vallásosság és a politikai attitűdök közti viszonyban a vallásosság eltérő értelmezéséből fakadóan a kapcsolatok gyengülését, illetve – nem csupán stagnálását, hanem – erősödését is tapasztalhatjuk.* A másik eredmény: *a szekularizáció közvetlen hatása erősíti a vallásosság és a politikai attitűdök között meglévő kapcsolatot, azaz a vallásosak jobbra szavazásának tendenciáját, ezt az összefüggést azonban elfedi a társadalmi fejlettségnek és a felekezeti összetételnek a vallásosságon keresztül jelentkező, ezzel ellentétes hatása.*

Az Európai Értékrendvizsgálat 2005. évi felvételének tervezése megkezdődött. Reményeim szerint az új vizsgálat elegendő muníciót fog nyújtani kutatásom kibővítéséhez mind időben, mind térben. A következő célkitűzés a most fellelt összefüggések ellenőrzése mellett a szekularizációnak magukra a politikai attitűdökre gyakorolt hatásának a feltárása lehet.

F. Függelék

Táblázatok

A korrelációs együtthatók esetében * jelentése: $\alpha=0,05$ szignifikancia szint, **: $\alpha=0,01$ szignifikancia szint. A nem szignifikáns összefüggéseket nem tüntettem fel. A változásoknál *vastag dőlt* betűvel jelöltük a kapcsolat erősödését jelző mutatókat.

F.1. Táblázat: Vallásosság skála és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,15**	-0,07*	-0,10**	
Nagy-Britannia	-0,08**			
Ny-Németország	-0,25**	-0,14**	-0,05*	0,20
Olaszország	-0,30**	-0,20**	-0,23**	0,07
Spanyolország	-0,35**	-0,27**	-0,26**	0,09
Hollandia	-0,12**	-0,08**		0,09
Belgium	-0,07*	-0,04*		
Dánia	-0,20**	-0,09**		0,17
Svédország	-0,07*			
É-Írország	-0,18**	-0,12*	-0,06*	0,12
Írország	-0,24**	-0,15**	-0,08**	0,16

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.2. Táblázat: Vallásosság skála és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,38**	0,32**	0,27**	-0,11
Nagy-Britannia	0,19**	0,13**	0,17**	
Ny-Németország	0,31**	0,26**	0,18**	-0,13
Olaszország	0,41**	0,33**	0,25**	-0,15
Spanyolország	0,53**	0,44**	0,46**	-0,07
Hollandia	0,45**	0,44**	0,22**	-0,23
Belgium	0,45**	0,33**	0,19**	-0,26
Dánia	0,29**	0,18**	0,13**	-0,16
Svédország	0,17**	0,12**	0,08**	-0,10
É-Írország	0,17**		0,11*	
Írország	0,26**	0,27**	0,29**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.3. Táblázat: Vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja

	1999
Franciaország	0,40**
Nagy-Britannia	0,50**
Ny-Németország	0,63**
Olaszország	0,46**
Spanyolország	0,50**
Hollandia	0,47**
Belgium	0,47**
Dánia	0,34**
Svédország	0,35**
É-Írország	0,34**
Írország	0,42**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.4. Táblázat: Vallásosság skála és társadalmi bizalom – a korrelációs együttthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,23**	0,12**	0,27**	
Nagy-Britannia	0,15**	0,14**	0,23**	
Ny-Németország	0,26**	0,20**	0,20**	
Olaszország	0,23**	0,25**	0,29**	
Spanyolország	0,34**	0,22**	0,42**	0,08
Hollandia	0,23**	0,04	0,10**	-0,13
Belgium	0,14**	0,16**	0,22**	0,09
Dánia	0,11**	0,08**	0,12**	
Svédország	0,13**	0,11**	0,12**	
É-Írország	0,22**	0,08	0,24**	
Írország	0,34**	0,26**	0,37**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.5. Táblázat: Vallásosság skála és intolerancia– a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,09**	0,10**	0,13**	
Nagy-Britannia		0,07**		
Ny-Németország	0,18**	0,13**		-0,16
Olaszország	0,12**	0,07**	0,07**	
Spanyolország	0,16**	0,08**		-0,11
Hollandia	0,06*	0,17**		
Belgium		0,08**	0,07**	
Dánia	0,07*			
Svédország				
É-Írország				
Írország	0,09**	0,08*	0,15**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.6. Táblázat: Egyházas vallásosság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország				
Nagy-Britannia				
Ny-Németország		-0,11**	-0,15**	-0,15
Olaszország	-0,16**	-0,13**	-0,18**	
Spanyolország	-0,17**	-0,17**	-0,24**	-0,07
Hollandia				
Belgium				
Dánia			-0,09**	-0,10
Svédország	0,08**			
É-Írország			-0,12*	-0,11
Írország		-0,09**	-0,19**	-0,22

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.7. Táblázat: Egyházas vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együttthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,20**	0,22**	0,17**	
Nagy-Britannia	0,07**	0,07**	0,13**	
Ny-Németország	0,26**	0,23**	0,09**	-0,16
Olaszország	0,27**	0,25**	0,14**	-0,13
Spanyolország	0,38**	0,36**	0,36**	
Hollandia	0,29**	0,32**	0,18**	-0,12
Belgium	0,36**	0,24**	0,11**	-0,25
Dánia	0,16**	0,13**	0,08*	
Svédország	0,15**	0,07*	0,07*	
É-Írország			0,14**	
Írország	0,09**	0,13**	0,19**	0,09

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.8. Táblázat: Egyházas vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja

	1999
Franciaország	0,27**
Nagy-Britannia	0,41**
Ny-Németország	0,50**
Olaszország	0,34**
Spanyolország	0,41**
Hollandia	0,36**
Belgium	0,37**
Dánia	0,22**
Svédország	0,22**
É-Írország	0,27**
Írország	0,38**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.9. Táblázat: Egyházas vallásosság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,12**		0,12**	
Nagy-Britannia	0,09**	0,10**	0,14**	
Ny-Németország	0,20**	0,16**	0,21**	
Olaszország	0,15**	0,21**	0,25**	<i>0,10</i>
Spanyolország	0,27**	0,16**	0,30**	
Hollandia	0,17**	0,06**	0,13**	
Belgium	0,12**	0,10**	0,17**	
Dánia		0,06*	0,07*	
Svédország			0,08**	
É-Írország	0,22**		0,16**	
Írország	0,22**	0,16**	0,29**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.10. Táblázat: Egyházas vallásosság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,08**	0,07*		
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	0,13**	0,11**		-0,13
Olaszország		0,06**	0,05*	
Spanyolország	0,11**	0,08**		
Hollandia		0,15**		
Belgium		0,05*	0,09**	
Dánia				
Svédország			-0,07*	
É-Írország				
Írország	0,06*	0,13**	0,07*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.11. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,13**	-0,08*		0,13
Nagy-Britannia			-0,06*	
Ny-Németország		0,09**		-0,11
Olaszország		0,07**	0,10**	
Spanyolország				-0,13
Hollandia				
Belgium	-0,09**	-0,04*		
Dánia	-0,11**	-0,11**		
Svédország		-0,06*		
É-Írország	0,09*			
Írország	0,14**	0,08**		-0,19

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.12. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,12**		0,07**	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,18**	-0,16**		0,17
Olaszország	-0,17**	-0,17**	-0,08**	0,09
Spanyolország	-0,27**	-0,20**	-0,20**	
Hollandia	-0,13**	-0,17**	-0,09**	
Belgium	-0,24**	-0,06*		0,23
Dánia	0,07*			
Svédország				
É-Írország			-0,10**	
Írország		-0,11**	-0,16**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.13. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények korrelációja

	1999
Franciaország	
Nagy-Britannia	-0,20**
Ny-Németország	-0,23**
Olaszország	-0,27**
Spanyolország	-0,24**
Hollandia	-0,18**
Belgium	-0,14**
Dánia	
Svédország	0,08*
É-Írország	-0,20**
Írország	-0,37**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.14. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország		0,06*	0,12**	0,10
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,13**	-0,12**	-0,15**	
Olaszország	-0,11**	-0,17**	-0,22**	-0,11
Spanyolország	-0,21**	-0,07**	-0,17**	
Hollandia	-0,09**	-0,06*	-0,11**	
Belgium	-0,11**		-0,08**	
Dánia				
Svédország	0,10**			
É-Írország	-0,22**		-0,12**	
Írország	-0,19**	-0,14**	-0,25**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.15. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország			0,05*	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,11**	-0,09**		0,13
Olaszország		-0,05*		
Spanyolország	-0,08**	-0,05**		
Hollandia		-0,10**		
Belgium				
Dánia				
Svédország				
É-Írország				
Írország		-0,12**		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.16. Táblázat: Vallástalanság és politikai involváltság – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,20**	0,10**		-0,16
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	0,12**			-0,09
Olaszország	0,23**	0,14**	0,15**	-0,08
Spanyolország	0,16**	0,21**	0,21**	
Hollandia			-0,07*	-0,13
Belgium	0,10**			
Dánia	0,22**	0,15**		-0,17
Svédország				
É-Írország	0,09*			
Írország	0,16**	0,08*	0,08*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.17. Táblázat: Vallástalanság és bal-jobb skála – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,31**	-0,22**	-0,19**	0,12
Nagy-Britannia	-0,09**	-0,12**	-0,11**	
Ny-Németország	-0,11**	-0,10**	-0,11**	
Olaszország	-0,21**	-0,16**	-0,17**	
Spanyolország	-0,24**	-0,22**	-0,23**	
Hollandia	-0,21**	-0,17**	-0,08**	0,13
Belgium	-0,22**	-0,20**	-0,12**	0,10
Dánia	-0,22**	-0,11**		0,16
Svédország	-0,12**	-0,07*		
É-Írország			-0,10**	
Írország	-0,13**	-0,11**	-0,09*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.18. Táblázat: Vallástalanság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja

	1999
Franciaország	-0,23**
Nagy-Britannia	-0,17**
Ny-Németország	-0,32**
Olaszország	-0,19**
Spanyolország	-0,24**
Hollandia	-0,17**
Belgium	-0,25**
Dánia	-0,13**
Svédország	-0,21**
É-Írország	-0,16**
Írország	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.19. Táblázat: Vallástalanság és társadalmi bizalom – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,13**	-0,11**	-0,21**	-0,08
Nagy-Britannia	-0,10**	-0,09**	-0,12**	
Ny-Németország	-0,11**	-0,06*	-0,07**	
Olaszország	-0,08**	-0,10**	-0,08**	
Spanyolország	-0,15**	-0,16**	-0,19**	
Hollandia	-0,11**			0,11
Belgium		-0,07**	-0,10**	-0,09
Dánia	-0,10**	-0,08**		
Svédország	-0,11**	-0,07*	-0,07*	
É-Írország			-0,11**	
Írország	-0,12**	-0,12**	-0,13**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.20. Táblázat: Vallástalanság és intolerancia – a korrelációs együtthatók változása

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,08**	-0,09**	-0,09**	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország				
Olaszország			-0,05*	
Spanyolország	-0,08**	-0,04*		
Hollandia				
Belgium		-0,06**	-0,08**	-0,08
Dánia				
Svédország				
É-Írország				
Írország			-0,07*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.21. Táblázat: Vallásosság skála és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,08*		-0,07**	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,14**			0,16
Olaszország	-0,17**	-0,12**	-0,15**	
Spanyolország	-0,23**	-0,16**	-0,14**	0,08
Hollandia				
Belgium				
Dánia				
Svédország				
É-Írország	-0,12*			
Írország	-0,20**	-0,08*		0,15

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.22. Táblázat: Vallásosság skála és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,35**	0,29**	0,25**	-0,09
Nagy-Britannia	0,15**	0,10**	0,12**	
Ny-Németország	0,26**	0,20**	0,15**	-0,10
Olaszország	0,38**	0,34**	0,26**	-0,12
Spanyolország	0,46**	0,38**	0,41**	
Hollandia	0,44**	0,42**	0,22**	-0,22
Belgium	0,43**	0,31**	0,17**	-0,26
Dánia	0,19**	0,17**	0,15**	
Svédország	0,14**	0,11**	0,08*	
É-Írország			0,14**	
Írország	0,19**	0,21**	0,22**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.23. Táblázat: Vallásosság skála és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja

	1999
Franciaország	0,39**
Nagy-Britannia	0,50**
Ny-Németország	0,61**
Olaszország	0,43**
Spanyolország	0,43**
Hollandia	0,46**
Belgium	0,46**
Dánia	0,34**
Svédország	0,36**
É-Írország	0,35**
Írország	0,34**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.24. Táblázat: Vallásosság skála és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,21**	0,13**	0,26**	
Nagy-Britannia	0,13**	0,11**	0,21**	
Ny-Németország	0,21**	0,15**	0,17**	
Olaszország	0,19**	0,21**	0,27**	<i>0,08</i>
Spanyolország	0,29**	0,16**	0,38**	<i>0,10</i>
Hollandia	0,21**	0,08*	0,13**	
Belgium	0,12**	0,15**	0,22**	<i>0,10</i>
Dánia	0,08**	0,07*	0,12**	
Svédország	0,12**	0,11**	0,12**	
É-Írország	0,11*		0,18**	
Írország	0,30**	0,20**	0,31**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.25. Táblázat: Vallásosság skála és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor.

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország		0,07*	0,11**	<i>0,09</i>
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	0,10**	0,06*		-0,10
Olaszország	0,08**		0,05*	
Spanyolország	0,10**			-0,10
Hollandia		0,14**		
Belgium		0,05*		
Dánia				
Svédország				
É-Írország				
Írország			0,07*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.26. Táblázat: Egyházas vallásosság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország				
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,07**		0,06*	0,13
Olaszország	-0,06*	-0,05*	-0,08**	
Spanyolország	-0,12**	-0,05*	-0,07*	
Hollandia			0,10**	
Belgium	0,08*	0,05*	0,05*	
Dánia				
Svédország			0,09**	
É-Írország				
Írország	-0,16**		0,07*	0,23

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.27. Táblázat: Egyházas vallásosság és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,17**	0,19**	0,15**	
Nagy-Britannia			0,09*	
Ny-Németország	0,22**	0,16**		-0,17
Olaszország	0,24**	0,25**	0,13**	-0,10
Spanyolország	0,30**	0,29**	0,29**	
Hollandia	0,28**	0,30**	0,17**	-0,11
Belgium	0,33**	0,21**	0,09**	-0,25
Dánia	0,10**	0,10**	0,10**	
Svédország	0,12**			
É-Írország			0,17**	<i>0,17</i>
Írország		0,09**	0,13**	<i>0,09</i>

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.28. Táblázat: Egyházas vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja

	1999
Franciaország	0,26**
Nagy-Britannia	0,41**
Ny-Németország	0,48**
Olaszország	0,30**
Spanyolország	0,34**
Hollandia	0,35**
Belgium	0,35**
Dánia	0,23**
Svédország	0,23**
É-Írország	0,27**
Írország	0,33**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.29. Táblázat: Egyházas vallásosság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,11**		0,10**	
Nagy-Britannia	0,09**	0,07**	0,13**	
Ny-Németország	0,17**	0,11**	0,18**	
Olaszország	0,11**	0,18**	0,21**	0,10
Spanyolország	0,22**	0,10**	0,25**	
Hollandia	0,14**	0,09**	0,17**	
Belgium	0,09**	0,09**	0,18**	0,09
Dánia			0,06*	
Svédország			0,09**	
É-Írország	0,13*		0,11**	
Írország	0,19**	0,13**	0,22**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.30. Táblázat: Egyházas vallásosság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország				
Nagy-Britannia	-0,06*			
Ny-Németország	0,08**	0,05*		-0,11
Olaszország				
Spanyolország	0,06**			
Hollandia		0,12**	-0,07*	
Belgium				
Dánia				
Svédország			-0,08*	
É-Írország				
Írország		0,10**		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.31. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,10**	-0,08*		0,09
Nagy-Britannia				
Ny-Németország			-0,05*	
Olaszország				
Spanyolország	0,07**	-0,05*		-0,09
Hollandia	-0,07*			
Belgium	-0,11**		-0,05*	
Dánia	-0,10**	-0,12**		
Svédország				
É-Írország				
Írország	0,12**		-0,09**	-0,21

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.32. Táblázat: Kultúrkereszténység és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,12**		0,08**	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,15**	-0,10**		0,18
Olaszország	-0,13**	-0,17**	-0,06*	
Spanyolország	-0,19**	-0,13**	-0,13**	
Hollandia	-0,13**	-0,14**	-0,07*	
Belgium	-0,20**			0,20
Dánia	0,07*			
Svédország				
É-Írország			-0,11**	-0,14
Írország		-0,07*	-0,11**	-0,11

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.33. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja

	1999
Franciaország	0,05*
Nagy-Britannia	-0,19**
Ny-Németország	-0,22**
Olaszország	-0,23**
Spanyolország	-0,18**
Hollandia	-0,16**
Belgium	-0,12**
Dánia	
Svédország	0,07*
É-Írország	-0,21**
Írország	-0,31**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.34. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország		0,08*	0,12**	<i>0,11</i>
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,10**	-0,08**	-0,13**	
Olaszország	-0,08**	-0,15**	-0,19**	<i>-0,12</i>
Spanyolország	-0,16**		-0,13**	
Hollandia	-0,07*	-0,08**	-0,15**	
Belgium	-0,11**		-0,09**	
Dánia				
Svédország	0,10**			-0,10
É-Írország	-0,13*		-0,07*	
Írország	-0,15**	-0,10**	-0,18**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.35. Táblázat: Kultúrkeresztény vallásosság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország			0,06*	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	-0,08**			0,11
Olaszország				
Spanyolország				
Hollandia		-0,07*		
Belgium				
Dánia				
Svédország				
É-Írország				
Írország		-0,09**		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.36. Táblázat: Vallástalanság és politikai involváltság – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	0,13**	0,08*		-0,11
Nagy-Britannia				
Ny-Németország	0,07**			-0,08
Olaszország	0,19**	0,11**	0,13**	
Spanyolország	0,11**	0,15**	0,15**	
Hollandia			-0,08*	-0,13
Belgium	0,08**			
Dánia	0,12**	0,10**		-0,11
Svédország				
É-Írország				
Írország	0,15**		0,08*	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.37. Táblázat: Vallástalanság és bal-jobb önbesorolás – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,15**	-0,07*	-0,10**	
Nagy-Britannia	-0,08**			
Ny-Németország	-0,25**	-0,14**	-0,05*	0,20
Olaszország	-0,30**	-0,20**	-0,23**	0,07
Spanyolország	-0,35**	-0,27**	-0,26**	0,09
Hollandia	-0,12**	-0,08**		0,09
Belgium	-0,07*	-0,04*		
Dánia	-0,20**	-0,09**		0,17
Svédország	-0,07*			
É-Írország	-0,18**	-0,12*	-0,06*	0,12
Írország	-0,24**	-0,15**	-0,08**	0,16

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.38. Táblázat: Vallástalanság és vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények parciális korrelációja

	1999
Franciaország	-0,23**
Nagy-Britannia	-0,17**
Ny-Németország	-0,30**
Olaszország	-0,18**
Spanyolország	-0,20**
Hollandia	-0,18**
Belgium	-0,24**
Dánia	-0,13**
Svédország	-0,21**
É-Írország	-0,15**
Írország	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.39. Táblázat: Vallástalanság és társadalmi bizalom – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország	-0,10**	-0,12**	-0,20**	-0,10
Nagy-Britannia	-0,08**	-0,06*	-0,13**	
Ny-Németország	-0,09**			
Olaszország	-0,06*	-0,08**	-0,07**	
Spanyolország	-0,12**	-0,12**	-0,15**	
Hollandia	-0,10**			0,11
Belgium		-0,07**	-0,09**	-0,08
Dánia	-0,08**	-0,07*	-0,07*	
Svédország	-0,11**			
É-Írország			-0,08*	
Írország	-0,11**	-0,11**	-0,12**	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.40. Táblázat: Vallástalanság és intolerancia – a parciális korrelációs együtthatók változása. Kontrollváltozók: nem, kor, kor az iskola befejezésekor

	1981	1990	1999	változás 81-99
Franciaország		-0,08*	-0,07**	
Nagy-Britannia				
Ny-Németország				
Olaszország			-0,05*	
Spanyolország	-0,05**			
Hollandia				
Belgium		-0,05*	-0,06*	
Dánia				
Svédország				
É-Írország				
Írország				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.41. Táblázat: A vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatok erősségének korrelációi (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
1. vallásosság-politikai involváltság	1,00																			
2. vallásosság – bal-jobb	0,62	1,00																		
3. vallásosság-társ-i. bizalom	0,58	0,39	1,00																	
4. vallásosság-vallás és politika viszonya				1,00																
5. vallásosság-intolerancia	0,47	0,57			1,00															
6. vallásos mag-politikai involváltság	0,47		0,63			1,00														
7. vallásos mag – bal-jobb	0,52	0,93			0,52	0,35	1,00													
8. vallásos mag-társ-i. bizalom	0,53	0,40	0,89			0,61	0,35	1,00												
9. vallásos mag-vallás és politika viszonya				0,94				0,63	1,00											
10. vallásos mag-intolerancia	0,36	0,47			0,77		0,43			1,00										
11. kultúrkereszténység-politikai involváltság	0,58										1,00									
12. kultúrkereszténység – bal-jobb	0,64	0,83	0,45		0,62	0,44	0,88	0,51		0,54		1,00								
13. kultúrkereszténység-társ-i. bizalom	0,53		0,72		0,40	0,53		0,81				0,47	1,00							
14. kultúrkereszténység-vallás és politika viszonya			0,63			0,68		0,87	0,65				0,80	1,00						
15. kultúrkereszténység-intolerancia	0,39				0,65					0,77		0,55	0,41		1,00					
16. vallástalanság-politikai involváltság	0,80	0,57	0,39				0,45				0,62	0,47				1,00				
17. vallástalanság – bal-jobb	0,48	0,83			0,37		0,72				0,35	0,54				0,61	1,00			
18. vallástalanság-társ-i. bizalom	0,36		0,61			0,43											0,35	1,00		
19. vallástalanság-vallás és politika viszonya																			1,00	
20. vallástalanság-intolerancia					0,52					0,35							0,37	0,34		1,00

F.42. Táblázat: A vallásosság és a politikai attitűdök közötti parciális kapcsolatok erősségének korrelációi (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
1. vallásosság-politikai involváltság	1,00																			
2. vallásosság – bal-jobb	0,44	1,00																		
2. vallásosság-társ-i. bizalom	0,59	0,40	1,00																	
3. vallásosság-vallás és politika viszonya				1,00																
4. vallásosság-intolerancia		0,35			1,00															
5. vallásos mag-politikai involváltság	0,45		0,60			1,00														
6. vallásos mag – bal-jobb		0,93					1,00													
7. vallásos mag-társ-i. bizalom	0,54		0,80			0,54		1,00												
8. vallásos mag-vallás és politika viszonya				0,90					1,00											
10. vallásos mag-intolerancia			-0,38							1,00										
11. kultúrkereszténység-politikai involváltság											1,00									
12. kultúrkereszténység – bal-jobb	0,41	0,80				0,39	0,86	0,35				1,00								
13. kultúrkereszténység-társ-i. bizalom	0,46		0,51			0,42		0,67					1,00							
14. kultúrkereszténység-vallás és politika viszonya						0,62		0,71						1,00						
15. kultúrkereszténység-intolerancia					0,39					0,81					1,00					
16. vallástalanság-politikai involváltság	0,70	0,51	0,43			0,39	0,38			-0,43	0,39	0,44			-0,46	1,00				
17. vallástalanság – bal-jobb	0,36	0,84	0,37				0,71			-0,38		0,58				0,56	1,00			
18. vallástalanság-társ-i. bizalom	0,37		0,58														1,00			
19. vallástalanság-vallás és politika viszonya				0,69														1,00		
20. vallástalanság-intolerancia					0,35														1,00	

F.43. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolat szorossága valamint a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korrelációs együttható	0,52**	0,37*	0,52**	0,48**
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció				
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció	0,55**	0,47**	0,55**	0,53**
Vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság korrelációja				
Vallásosság és intolerancia közötti korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.44. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásos maghoz tartozás közötti kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti korreláció	0,41*		0,38*	0,36**
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti korreláció				
A vallásos mag és a bizalom közötti korreláció	0,60**	0,45**	0,57**	0,55**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásos mag korrelációja				
A vallásos mag és intolerancia közötti korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.45. Táblázat: A politikai attitűdök és a kultúrkeresztény típushoz tartozás közötti kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti korreláció				
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti korreláció	0,42*		0,36*	
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti korreláció	0,71**	0,57**	0,67**	0,67**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység korrelációja	0,86**	0,79**	0,86**	0,85**
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti korreláció	0,47**	0,36*	0,40*	0,42*

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.46. Táblázat A politikai attitűdök és a vallásosság közötti parciális kapcsolat szorossága valamint a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A vallásosság és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	0,54**	0,44*	0,55**	0,52**
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció				
A vallásosság és a bizalom közötti parciális korreláció	0,37*		0,35*	
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság parciális korrelációja				
Vallásosság és intolerancia közötti parciális korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.47. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásos maghoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	0,41*		0,38*	0,36*
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció				
A vallásos mag és a bizalom közötti parciális korreláció	0,58**	0,43*	0,55**	0,53**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásos mag parciális korrelációja				
A vallásos mag és intolerancia közötti parciális korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.48. Táblázat: A politikai attitűdök és a kultúrkeresztény típushoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti parciális korreláció				
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció	0,37*			
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti parciális korreláció	0,62**	0,48**	0,58**	0,57**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység parciális korrelációja	0,88**	0,83**	0,87**	0,87**
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti parciális korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.49. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallástalan típushoz tartozás közötti parciális kapcsolat szorossága és a szekularizáltság mértéke közötti korreláció

	vallásos mag aránya	hitek átlagos száma	Isten átlagos fontossága	társ-i vallásosság
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti parciális korreláció			0,35*	
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció				
A vallástalanság és a bizalom közötti parciális korreláció				
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság parciális korrelációja				
A vallástalanság és intolerancia közötti parciális korreláció				

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.50. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,42*
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,59**
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció	-0,56**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság korrelációja	
A vallásosság és intolerancia közötti korreláció	-0,47**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.51. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,35*
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,51**
A vallásos mag és a bizalom közötti korreláció	-0,55**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásos mag korrelációja	
A vallásos mag és intolerancia közötti korreláció	-0,39*

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.52. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti korreláció	
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,56**
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti korreláció	-0,55**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység korrelációja	
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti korreláció	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.53. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti korreláció	
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,50**
A vallástalanság és a bizalom közötti korreláció	
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság korrelációja	
A vallástalanság és intolerancia közötti korreláció	-0,56**

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.54. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallásosság és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	-0,48**
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció	-0,61**
A vallásosság és a bizalom közötti parciális korreláció	-0,55**
A vallásosság és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság parciális korrelációja	
A vallásosság és intolerancia közötti parciális korreláció	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.55. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	-0,35*
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció	-0,50**
A vallásos mag és a bizalom közötti parciális korreláció	-0,59**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásos mag parciális korrelációja	
A vallásos mag és intolerancia közötti parciális korreláció	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.56. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció	-0,53**
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti parciális korreláció	-0,54**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység parciális korrelációja	
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti parciális korreláció	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.57. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a protestánsok aránya közötti kapcsolat

	Protestánsok aránya
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	-0,42*
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció	-0,59**
A vallástalanság és a bizalom közötti parciális korreláció	
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság parciális korrelációja	
A vallástalanság és intolerancia közötti parciális korreláció	

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

F.58. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,54**	-0,68**
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,42**	-0,54**
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció		-0,52**
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság korrelációja		
A vallásosság és intolerancia közötti korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.59. Táblázat: A vallásos mag és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti korreláció		
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti korreláció		-0,39*
A vallásos mag és a bizalom közötti korreláció		-0,42*
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásos mag korrelációja		
A vallásos mag és intolerancia közötti korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.60. Táblázat: A kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,60**	-0,39*
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,37*	-0,49**
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti korreláció		
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és kultúrkereszténység korrelációja		
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.61. Táblázat: A vallástalanság és politikai attitűdök közötti kapcsolat szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,44*	-0,47**
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti korreláció	-0,41*	-0,45*
A vallástalanság és a bizalom közötti korreláció		-0,40*
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság korrelációja		
A vallástalanság és intolerancia közötti korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.62. Táblázat: A vallásosság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korreláció	-0,46*	-0,74**
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció		-0,45*
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció		-0,44*
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallásosság korrelációja		
A vallásosság és intolerancia közötti korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.63. Táblázat: Kultúrkereszténység és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti parciális korreláció		
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció		-,41
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti parciális korreláció		
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és kultúrkereszténység parciális korrelációja		
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti parciális korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.64. Táblázat: Vallástalanság és politikai attitűdök közötti parciális korreláció szorossága és a GDP közötti kapcsolat

	HDI	GDP
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti parciális korreláció	-0,45*	-0,53**
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti parciális korreláció		-0,38*
A vallástalanság és a bizalom közötti parciális korreláció		
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság parciális korrelációja		
A vallástalanság és intolerancia közötti parciális korreláció		

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, Human Development Report 2001, OECD

F.65. Táblázat: A többváltozós regressziós elemzések alapján szignifikánsnak mutató kapcsolatok mennyivel növelik a függő változó szórásából magyarázott részt? (stepwise regresszió)

		vallási modell			vallási-modernizációs modell			
		vallásosság szintje	felekezeti megoszlás	összesen	vallásosság szintje	felekezeti megoszlás	GDP	összesen
A politikai involváltság	korrelációja	a vallásossággal	0,23	0,23			0,46	0,46
		a vallásos maggal	0,13	0,13	0,24			0,24
		a kultúrkereszténységgel					0,15	0,15
		a vallástalansággal					0,22	0,22
	parciális korrelációja	a vallásossággal	0,27	0,27			0,55	0,55
		a vallásos maggal	0,13	0,13	0,24			0,24
		a kultúrkereszténységgel						
		a vallástalansággal		0,17	0,17		0,29	0,29
A bal-jobb skála	korrelációja	a vallásossággal	0,08	0,35	0,37		0,46	0,46
		a vallásos maggal	0,11	0,26	0,23		0,31	0,31
		a kultúrkereszténységgel		0,31	0,31		0,33	0,33
		a vallástalansággal	0,24	0,25	0,49	0,09	0,31	0,62
	parciális korrelációja	a vallásossággal	0,12	0,37	0,49		0,46	0,46
		a vallásos maggal	0,14	0,25	0,39		0,30	0,30
		a kultúrkereszténységgel		0,28	0,28		0,29	0,29
		a vallástalansággal	0,24	0,35	0,59	0,13	0,41	0,66
A bizalom	korrelációja	a vallásossággal		0,32	0,32	0,47		0,47
		a vallásos maggal	0,31		0,31	0,54		0,54
		a kultúrkereszténységgel	0,45		0,45	0,53		0,53
		a vallástalansággal					0,16	0,16
	parciális korrelációja	a vallásossággal		0,30	0,30		0,38	0,38
		a vallásos maggal		0,34	0,34	0,44		0,44
		a kultúrkereszténységgel	0,33		0,33	0,37		0,37
		a vallástalansággal						
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény	korrelációja	a vallásossággal						
		a vallásos maggal						
		a kultúrkereszténységgel	0,72		0,72	0,87		0,87
		a vallástalansággal						
	parciális korrelációja	a vallásossággal						
		a vallásos maggal						
		a kultúrkereszténységgel	0,76		0,76	0,82		0,82
		a vallástalansággal						
Az intolerancia	korrelációja	a vallásossággal		0,22	0,22		0,25	0,25
		a vallásos maggal		0,15	0,15		0,18	0,18
		a kultúrkereszténységgel	0,18		0,18	0,22		0,22
		a vallástalansággal		0,15	0,15	0,14	0,30	0,44
	parciális korrelációja	a vallásossággal						
		a vallásos maggal						
		a kultúrkereszténységgel						
		a vallástalansággal						

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999, OECD

F.66. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti kapcsolatok, és az ezekre gyakorolt közvetlen/teljes társadalmi hatások tipikus iránya⁵⁶

A vallásosság és a politikai attitűdök közötti kapcsolatok jellemző iránya		A kontextuális változók közvetlen/teljes hatásának iránya		
		GDP	Protestánsok aránya	társ-i vallásosság
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korrelációs együttható	–	–/–	n.sz./–	n.sz./+
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti korreláció	–/n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./–	n.sz./+
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti korreláció	vegyes/n.sz.	n.sz./–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti korreláció	+	n.sz./–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció	+	–/–	–/–	–/n.sz.
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti korreláció	+	–/–	–/–	–/n.sz.
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti korreláció	–	n.sz./–	–/–	n.sz./n.sz.
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti korreláció	–	–/–	–/–	–/n.sz.
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció	+	n.sz./–	n.sz./–	+/+
A vallásos mag és a bizalom közötti korreláció	+	n.sz./–	n.sz./–	+/+
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti korreláció	–	n.sz./n.sz.	n.sz./–	+/+
A vallástalanság és a bizalom közötti korreláció	–	n.sz./–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság korrelációja	+	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásos mag korrelációja	+	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység korrelációja	–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	+/+
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság korrelációja	–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
Vallásosság és intolerancia közötti korreláció	+	n.sz./n.sz.	–/–	n.sz./ n.sz.
A vallásos mag és intolerancia közötti korreláció	+/n.sz.	n.sz./n.sz.	–/–	n.sz./ n.sz.
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./+
A vallástalanság és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	–/–	n.sz./n.sz.

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999

n.sz.: nem szignifikáns a kapcsolat

⁵⁶ A teljes kapcsolatot a kétváltozós Pearson-féle korrelációs együtthatóval mérjem. Az első oszlopban akkor szerepel „n.sz.”, ha a korrelációknak kevesebb mint fele szignifikáns, akkor „n.sz.”, ha kevesebb mint egyharmada, és akkor „vegyes”, ha egyik irány sem haladja meg az összes szignifikáns kapcsolat számának kétharmadát.

F.67. Táblázat: A politikai attitűdök és a vallásosság közötti parciális kapcsolatok, és az ezekre gyakorolt közvetlen/teljes társadalmi hatások tipikus iránya⁵⁷

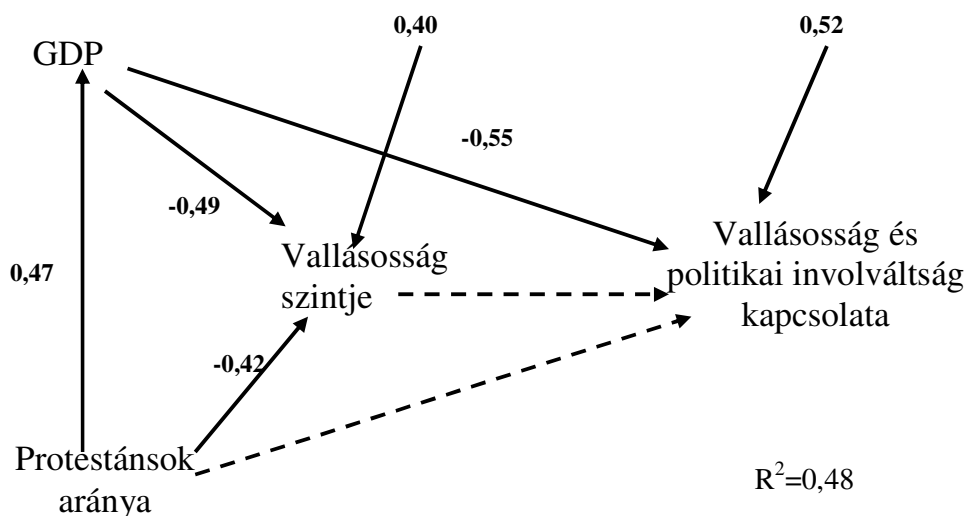
A vallásosság és a politikai attitűdök közötti parciális kapcsolatok jellemző iránya		A kontextuális változók közvetlen/teljes hatásának iránya		
		GDP	Protestánsok aránya	társ-i vallásosság
A vallásosság és a politikai involváltság közötti korrelációs együttható	–/nsz.	–/–	n.sz./–	n.sz./+
A vallásos mag és a politikai involváltság közötti korreláció	vegyes/n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./–	n.sz./+
A kultúrkereszténység és a politikai involváltság közötti korreláció	–/n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallástalanság és a politikai involváltság közötti korreláció	+/n.sz.	n.sz./–	n.sz./–	n.sz./n.sz.
A vallásosság és a bal-jobb skála közötti korreláció	+	–/–	–/–	–/n.sz.
A vallásos mag és a bal-jobb skála közötti korreláció	+	n.sz./ n.sz.	–/–	–/n.sz.
A kultúrkereszténység és a bal-jobb skála közötti korreláció	–	n.sz./–	–/–	n.sz./n.sz.
A vallástalanság és a bal-jobb skála közötti korreláció	–	–/–	–/–	–/n.sz.
A vallásosság és a bizalom közötti korreláció	+	n.sz./–	–/–	n.sz./ n.sz.
A vallásos mag és a bizalom közötti korreláció	+	n.sz./n.sz.	n.sz./–	+/+
A kultúrkereszténység és a bizalom közötti korreláció	–	n.sz./n.sz.	n.sz./–	+/+
A vallástalanság és a bizalom közötti korreláció	–	n.sz./ n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásosság korrelációja	+	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és vallásos mag korrelációja	+	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a kultúrkereszténység korrelációja	–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	+/+
A vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény és a vallástalanság korrelációja	–	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.
Vallásosság és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./ n.sz.
A vallásos mag és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./ n.sz.
A kultúrkereszténység és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./+
A vallástalanság és intolerancia közötti korreláció	n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.	n.sz./n.sz.

forrás: EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999
n.sz.: nem szignifikáns a kapcsolat

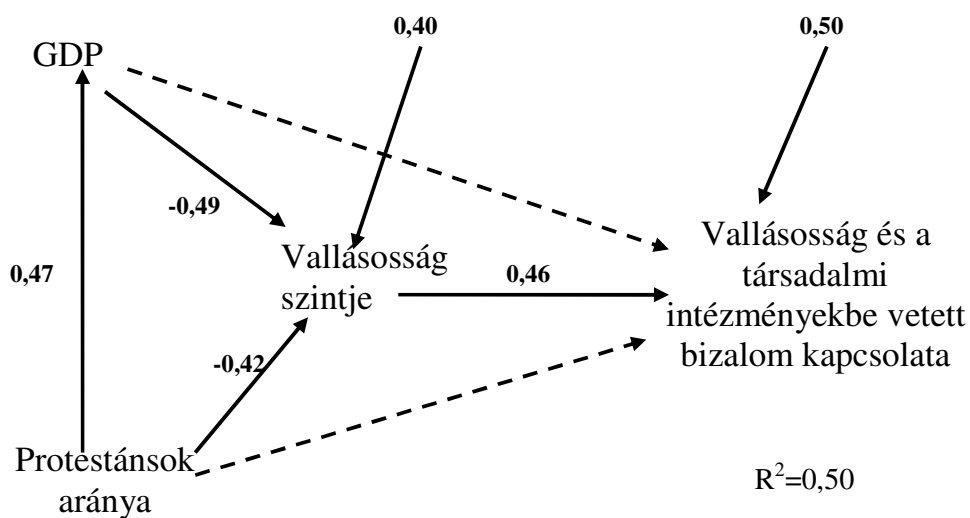
⁵⁷ A jelmagyarázatot lásd a 66. táblánál.

Ábrák

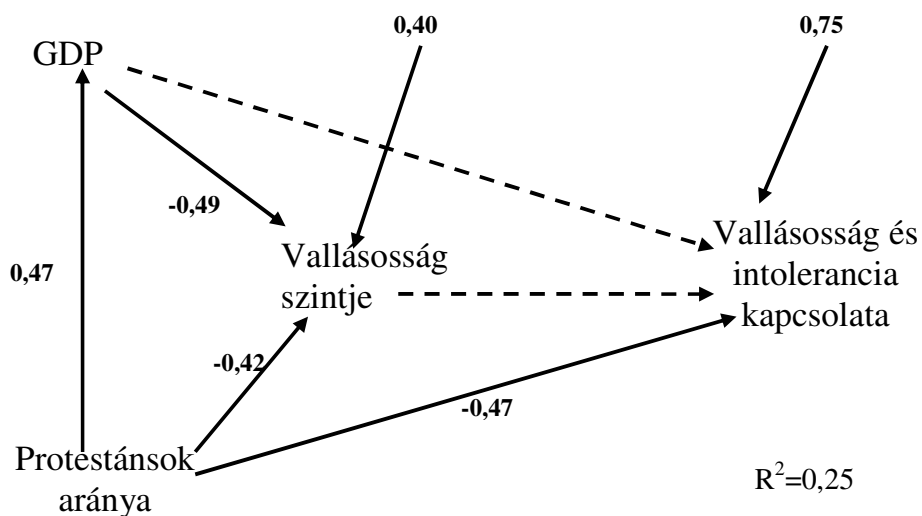
F.1. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a politikai involváltság közötti kapcsolat erősségére

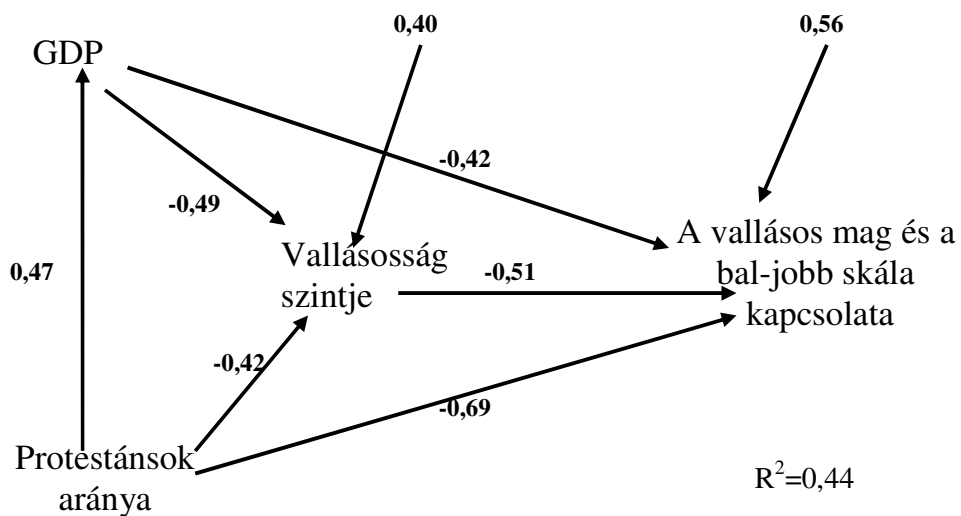
F.2. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére

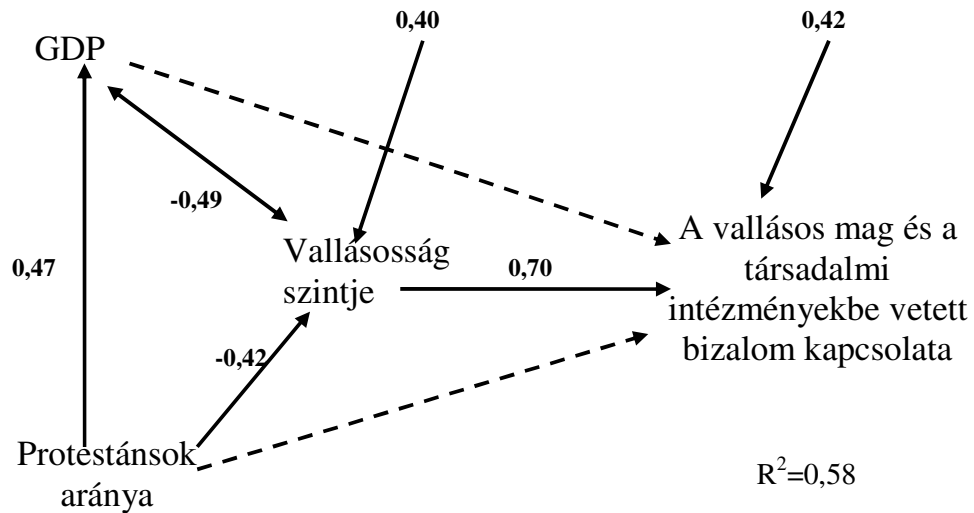
F.3. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és az intolerancia közötti kapcsolat erősségére

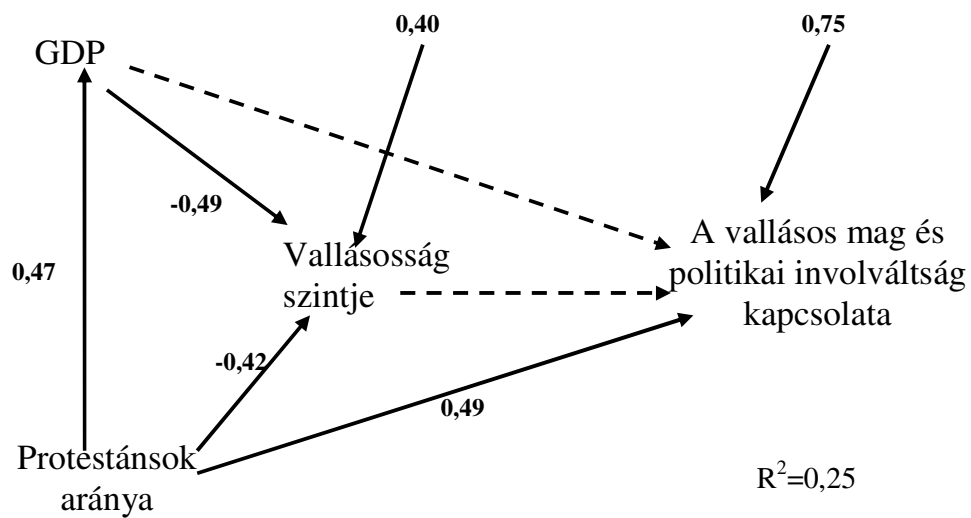
F.4. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére

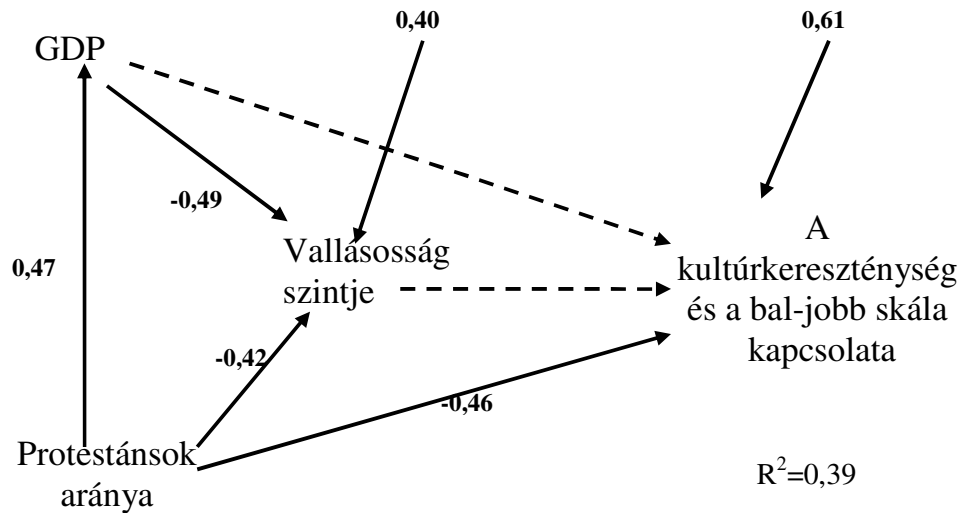
F.5. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére

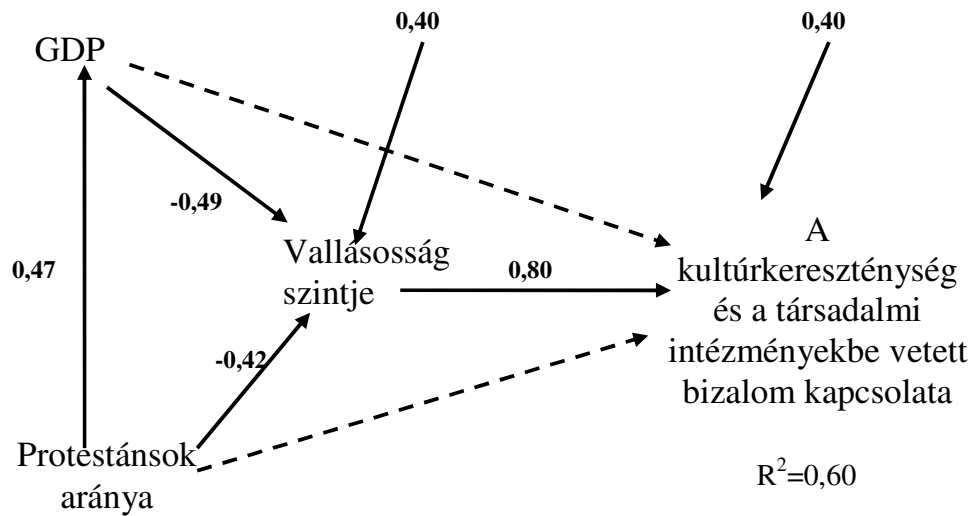
F.6. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és az intolerancia közötti kapcsolat erősségére

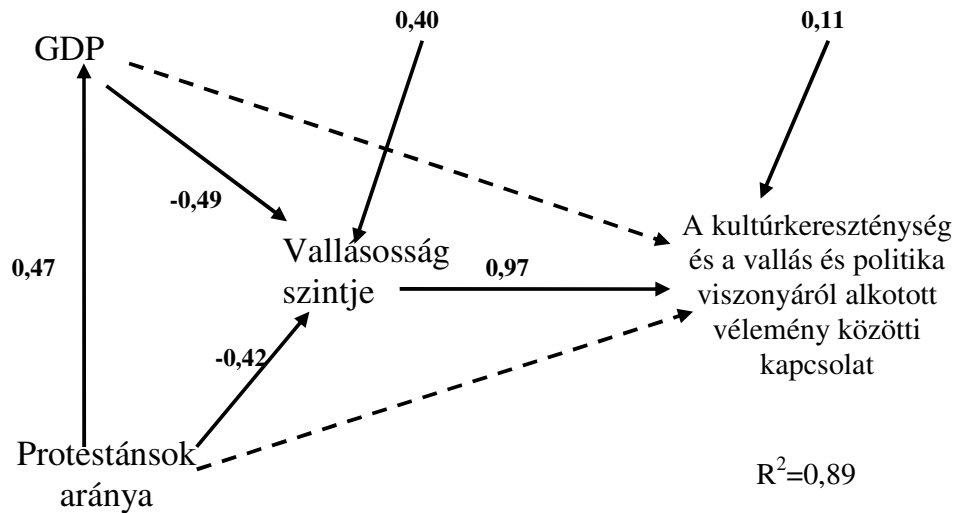
F.7. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére

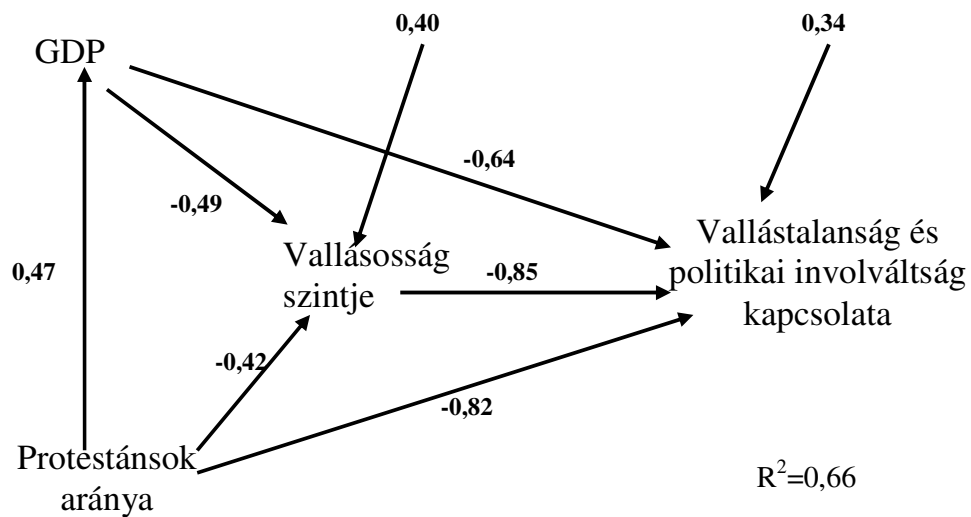
F.8. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolat erősségére

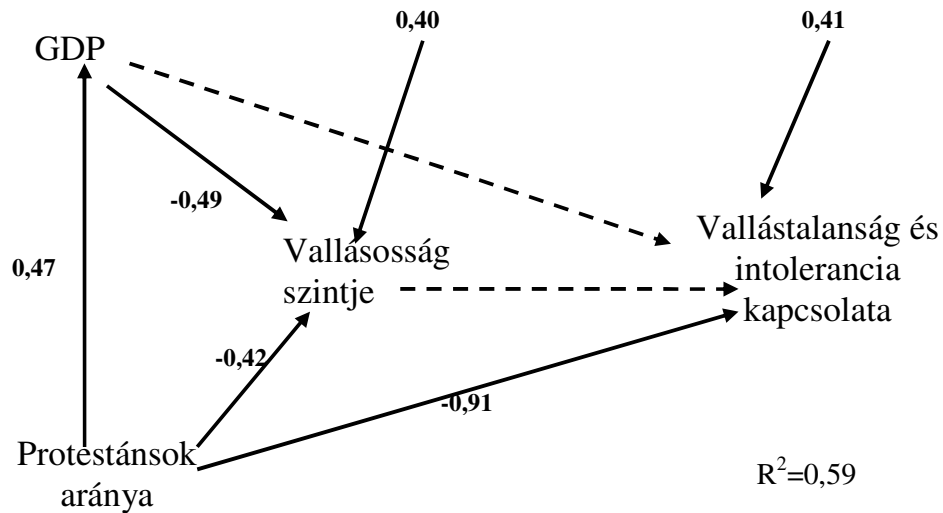
F.9. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény közötti kapcsolat erősségére

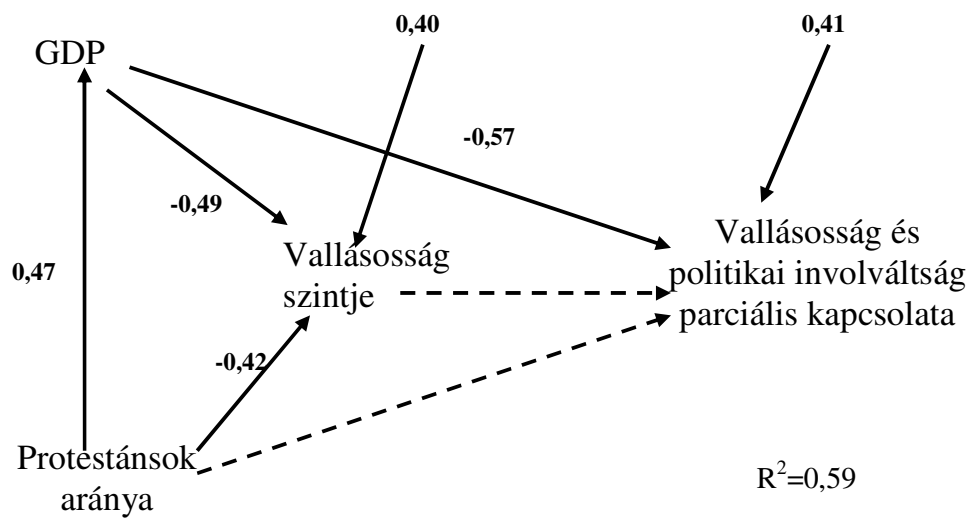
F.10. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és a bal-jobb skála közötti kapcsolat erősségére

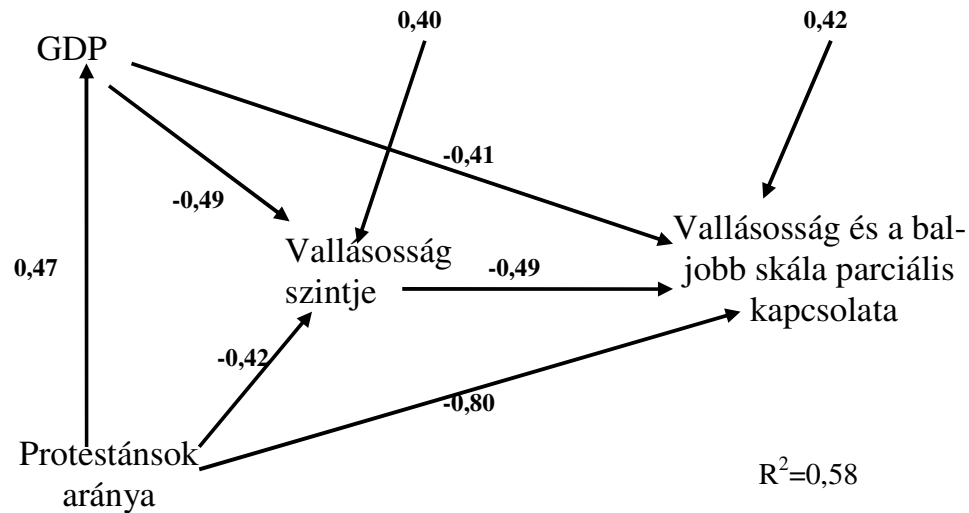
F.11. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és intolerancia skála közötti kapcsolat erősségére

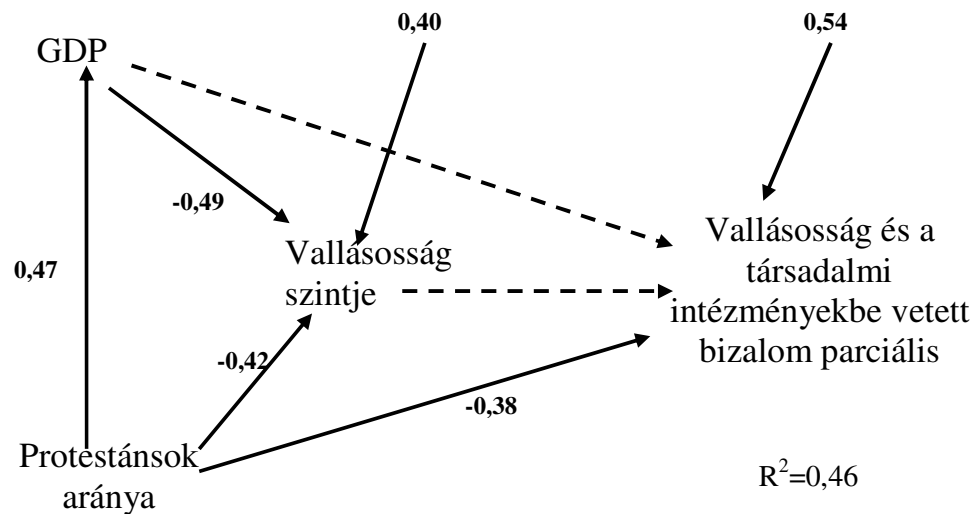
F.12. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a politikai involváltság közötti parciális kapcsolat erősségére

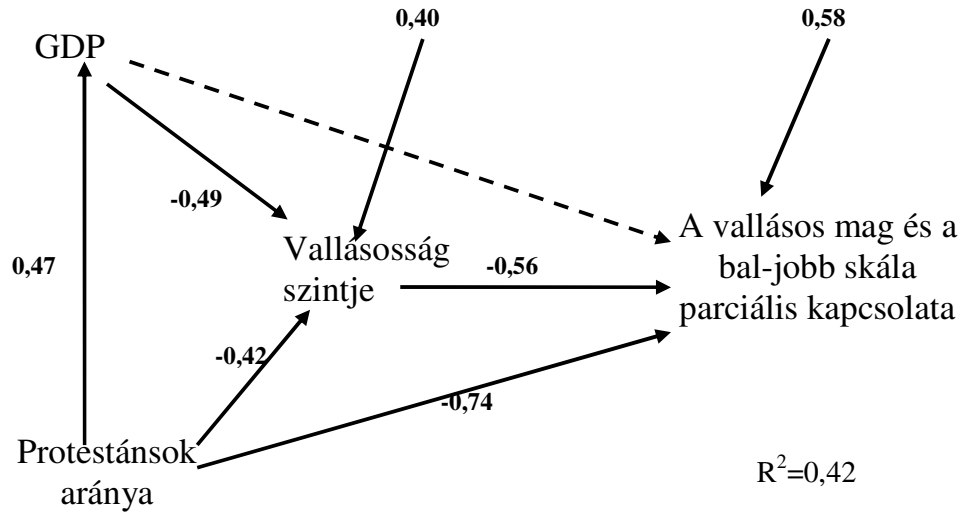
F.13. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére

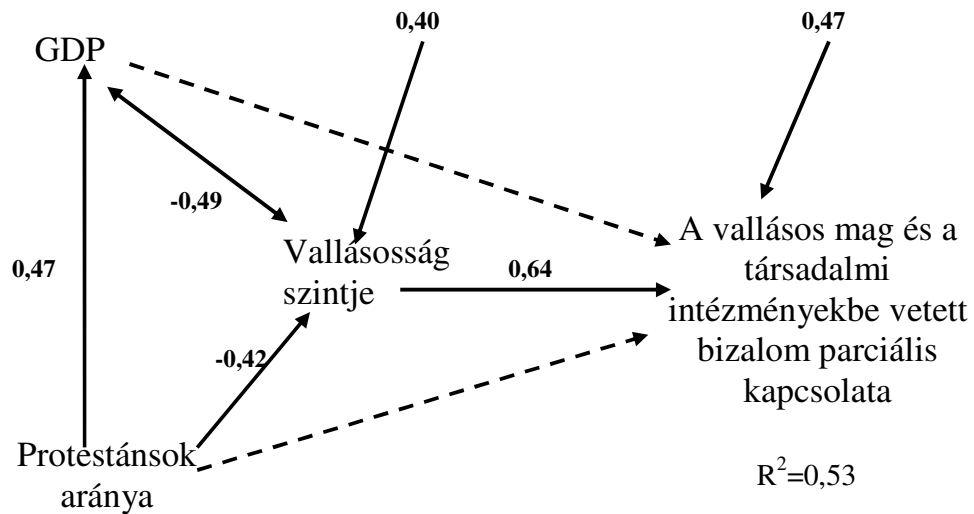
F.14. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásosság és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére

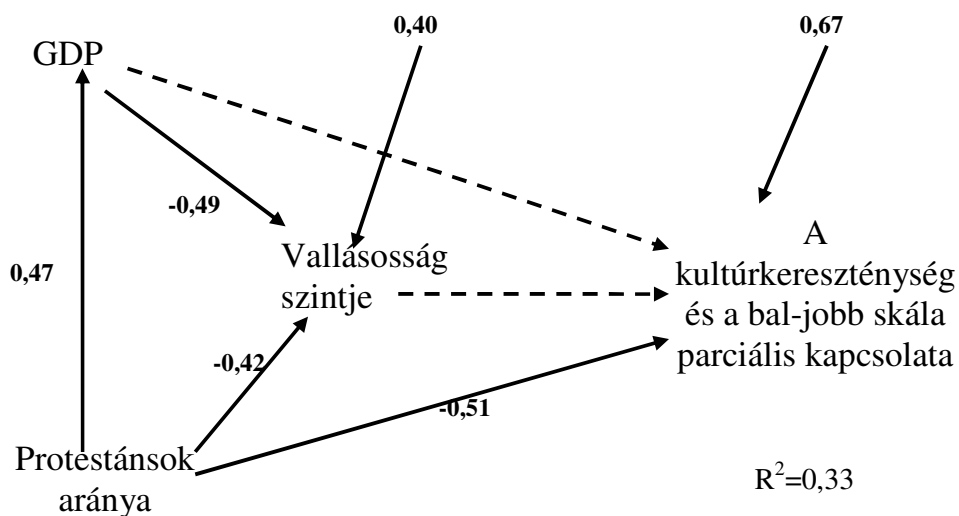
F.15. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére

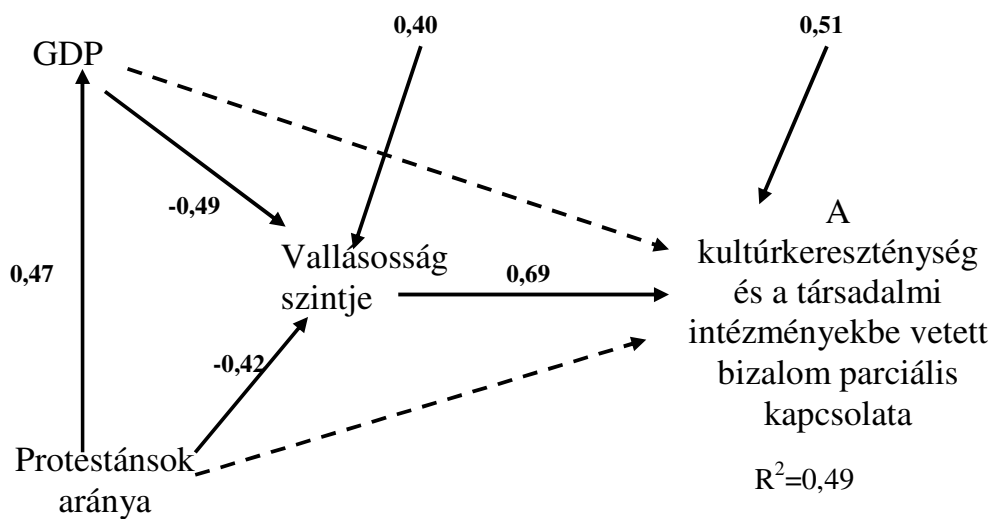
F.16. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallásos mag és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére

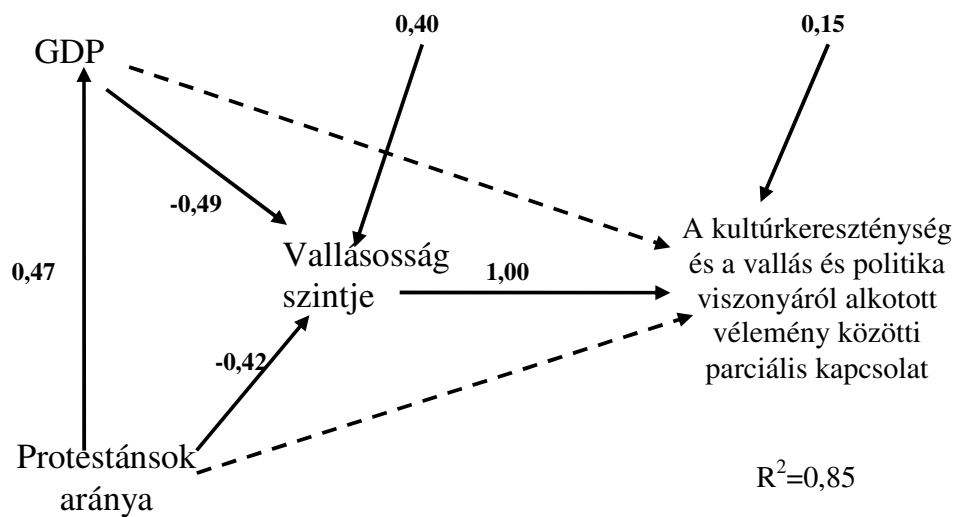
F.17. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére

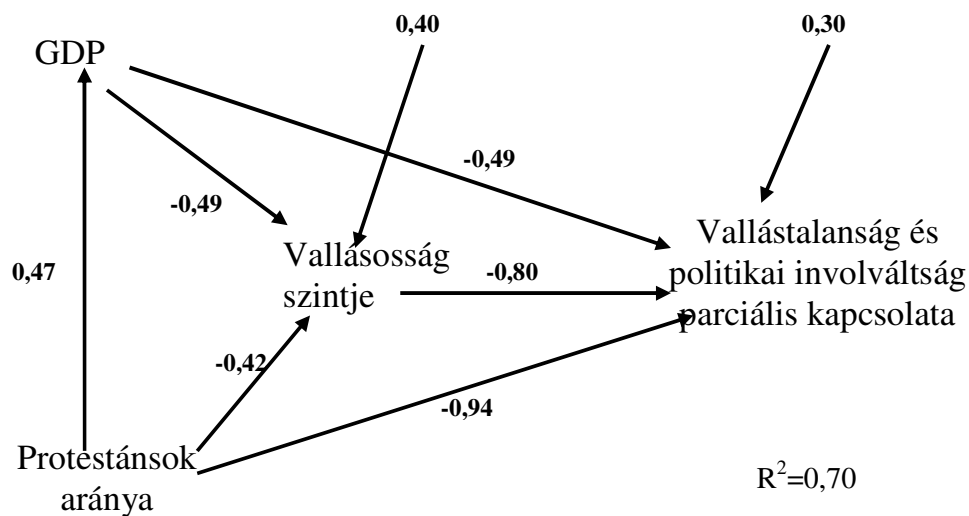
F.18. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom közötti parciális kapcsolat erősségére

F.19. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a kultúrkereszténység és a vallás és politika viszonyáról alkotott vélemény közötti parciális kapcsolat erősségére

F.20. ábra: A kontextuális változók hatásának útmodellje a vallástalanság és a bal-jobb skála közötti parciális kapcsolat erősségére

Társadalmi bizalom:

Felsorolok néhány intézményt. Kérem, mindegyikről mondja meg, hogy mennyire van bízalma benne!

	nagyon bízok	meglehetősen bízok	nem nagyon	egyáltalán nem
B - A fegyveres erők	1	2	3	4
C - Az oktatási rendszer	1	2	3	4
E - A sajtó	1	2	3	4
F - A szakszervezetek	1	2	3	4
G - A rendőrség	1	2	3	4
H - Az országgyűlés	1	2	3	4
I - A közigazgatás	1	2	3	4

Vallás és politika viszonyáról alkotott vélemények:

Mennyire ért egyet vagy nem ért egyet az következő állításokkal?

	teljesen egyetért	egyetért	nem ért egyet, de nincs ellenvéleménye sem	nem ért egyet	egyáltalán nem ért egyet
A - Az olyan politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok közhivatalra	1	2	3	4	5
B - A vallási vezetőknek nem kellene befolyásolniuk az embereket abban, hogy a választáson hogyan szavazzanak	1	2	3	4	5
C - Jobb lenne Magyarország számára, ha több erősen vallásos embernek lenne állami tisztsége	1	2	3	4	5
D - A vallási vezetőknek nem kellene befolyásolniuk a kormányzati döntéseket	1	2	3	4	5

Intolerancia:

Ezen a listán különböző típusú emberek vannak. Ki tudná választani azokat, akiket Ön nem szeretne szomszédainak?

A - büntetett előéletűek	1 - említette	2 - nem említette
B - más fajhoz tartozó emberek	1 - említette	2 - nem említette
C - szélsőbalosok	1 - említette	2 - nem említette
D - erősen iszákosak	1 - említette	2 - nem említette
E - szélsőjobbboldaliak	1 - említette	2 - nem említette
F - nagycsaládosok	1 - említette	2 - nem említette
G - érzelmileg bizonytalan emberek	1 - említette	2 - nem említette
I - bevándorlók, külföldi munkások	1 - említette	2 - nem említette

Vallási kérdések

Tartozik-e Ön valamilyen vallási felekezethez?

- 1 – igen
- 2 – nem

(Ha igen) Melyikhez?

- 11 – római katolikus
- 12 – görög katolikus
- 24 – református
- 25 – evangélikus
- 30 – ortodox, görög keleti, pravoszláv
- 40 – izraelita
- 51 – buddhista
- 52 – hindu
- 53 – muzulmán
- 60 – Hit Gyülekezete
- 61 – egyéb, éspedig:

Esküvőktől, temetésektől és keresztelektől eltekintve, mostanában milyen gyakran szokott részt venni vallási szertartáson?

- 1 – naponta, vagy hetente többször
- 2 – hetente
- 3 – havonta
- 4 – karácsonykor és (vagy) húsvétkor
- 5 – más vallási ünnepeken
- 6 – évente
- 7 – ritkábban
- 8 – gyakorlatilag soha

Függetlenül attól, hogy jár-e templomba, vagy sem, Ön

- 1 – vallásos embernek
- 2 – nem vallásos embernek, vagy
- 3 – meggyőződéses ateistának tartja magát?

Az alábbiak közül miben hisz Ön, és miben nem hisz?

A – Isten	1 - hisz	2 – nem hisz
B – a halál utáni élet	1 - hisz	2 – nem hisz
C – pokol	1 - hisz	2 – nem hisz
D – mennyország	1 - hisz	2 – nem hisz
E – bűn	1 - hisz	2 – nem hisz

Mennyire fontos Isten az Ön életében?

egyáltalán nem

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

nagyon

Szokott-e Ön imádkozni, meditálni, elmélkedni, vagy más hasonlót tenni?

1 – igen

2 – nem

Felolvasok néhány politikai akciót, amiben az emberek részt vehetnek. Kérem, mondja meg mindegyikről, hogy vett-e már részt ilyenben, alkalomadtán részt venne-e benne, vagy semmiképpen nem venne részt ilyen akcióban?

	már részt vett	alkalomadtán részt venne	semmiképp nem venne részt
A – valamilyen követelés aláírása	1	2	3
B – bojkotthoz csatlakozás	1	2	3
C – engedélyezett tüntetésen való részvétel	1	2	3
D – nem engedélyezett sztrájkhoz való csatlakozás	1	2	3
E – épület – vagy gyárfoglalás	1	2	3

Demográfiai kérdések

Neme

1 – férfi

2 – nő

Melyik évben született Ön?.....

Hány éves korában fejezte be (vagy fogja befejezni) Ön nappali iskolai tanulmányait (főiskolát és egyetemet is beleértve, de a tanoncidót és a szakmai gyakorlatot nem beleszámítva)?.....

Felhasznált irodalom:

- Allport, Gordon W. [1950]: *The Individual and His Religion*, The Macmillan Company, New York
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert [1994]: *Paletta fekete-fehérben*, in: Politikatudományi Szemle, 3.: 128-134.
- Backhaus, Klaus – Erichson, Bernd – Pinke, Wulff – Weiber, Rolf [2000]: *Multivariate Analysemethoden*, Springer, Berlin-Heidelberg
- Bailey, Edward [1998]: “*Implicit Religion*”: *What Might That Be?*, in: *Implicit Religion*, no. 1.: 9-22.
- Bellah, Robert N. [1967]: *Civil Religion in Amerika*, in: *Daedalus* 96(1),: 1-21
- Benavides, Gustavo – Daly, M. W. (ed.) [1989]: *Religion and Political Order*, State University of New York Press, Albany
- Berger, Peter L. [1968]: *A bleak outlook is seen for religion*, in: *New York Times*, április 25: 3.
- Berger, Peter L. [1973]: *Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft*, S Fischer, Frankfurt a. M.
- Berger, Peter L. [1980]: *Der Zwang zur Häresie, Religion in der pluralistischen Gesellschaft*, Frankfurt a. M.
- Berger, Peter L. [1982]: *Introduction: Religion in West European Politics*, in: *West European Politics*, 5: 1-7.
- Berger, Peter L. (ed.) [1999]: *The Desecularization of the World*, W.B. Erdmans, Washington DC
- Bogdanor, Vernon [2001]: *Politikatudományi Enciklopédia*, Osiris, Budapest
- Borg, Sami [1995]: *Electoral Participation*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford: 441-460.
- Buchheim, Hans: *Religion und Politik – Einige systematische Überlegungen*, in: Erhard Forndran (Hrsg.) [1991]: *Religion und Politik in einer säkularisierten Welt*, Nomos, Baden-Baden,: 65-76
- Casanova, José [1994]: *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press, Chicago
- Casanova, José: *Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában* in: 2000, 4.: 6-11.
- Crick, Bernard [1973]: *Political Theory and Practice*, Basic Books, New York

- Dallmayr, Fred [1999]: *Rethinking Secularism (with Raimon Panikkar)*, in: The Review of Politics 61.4 (Fall, 1999): 715-735.
- Dalton, Russel J. – Beck, Paul Allen – Flanagan, Scott C. [1984a]: *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*, in: Dalton, Russel J. – Beck, Paul Allen – Flanagan, Scott C.(ed.): *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press Princeton: 3-24.
- Dalton, Russel J. – Beck, Paul Allen – Flanagan, Scott C. [1984b]: *Political Forces and Partisan Change*, in: Dalton, Russel J. – Beck, Paul Allen – Flanagan, Scott C.(ed.): *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press Princeton: 451-476.
- Danièle Hervieu-Léger [1993]: *La religion pour mémoire*, du Cerf, Paris.
- Davie, Grace [1999]: *Europe: The Exception?*, in: Peter L. Berger (ed.): *The Desecularization of the World*, W.B. Erdmans, Washington DC
- Dobbelaere, Karel [2002]: *Secularization: An Analysis at Three Levels*, P.I.E. – Peter Lang, Brüssel
- Dogan, Mattei [2001]: *Class, Religion, Party, Triple Decline of Electoral cleavages in Western Europe*, in: Karvonen, Lauri – Kuhnle, Stein (ed.): *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, Routledge, London – New York: 93-114..
- Durkheim, Émile [1981]: *Die elementaren Formen des religiösen Lebens*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.,
- Durkheim, Émile [2001]: *A társadalmi munkamegosztásról*, Osiris, Budapest
- Enyedi Zsolt – Körösi András [2001]: *Pártok és pártrendszerek*, Osiris, Budapest,
- Enyedi Zsolt [1993]: *Pillér és szubkultúra*, in: Politikatudományi Szemle, 4. p. 21-50.
- Enyedi Zsolt [1995]: *A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése*, in: Politikatudományi Szemle, 27-49.
- Enyedi Zsolt [1998]: *Politika a kereszt jegyében*, Osiris, Budapest,
- Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, Ruud [1994]: *The Individualizing Society*, Tilburg University Press, Tilburg
- Fischer György [1994]: *Pártok és választók*, in: Századvég, tavasz: 204-229.
- Fischella, Domenico [2000]: *A politikatudomány alapvonalai*, Osiris, Budapest

- Forndran, Erhard: *Religion und Politik – Eine einführende Problemanzeige*, in: Erhard Forndran (Hrsg.) [1991]: *Religion und Politik in einer säkularisierten Welt*, Nomos, Baden-Baden,,: 9-64.
- Földvári Mónika – Rosta Gergely [1998]: *A modern vallásosság megközelítési lehetőségei*, in: Szociológiai Szemle, 1.: 127-137.
- Földvári Mónika – Rosta Gergely [1999]. *Types of ideological position in post-communist Hungary*, Paper presented at IV. ISORECEA Conference, Budapest,
- Földvári Mónika [1996]: *A vallásosság típusai Magyarországon* szakdolgozat, BKE, Budapest
- G. Márkus György [1994]: *Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai*, in: *Törésvonalak és értékválasztások*, Budapest, MTA Politikatudományi Intézete,,: 27-46.
- Gabriel, Karl (szerk.) [1996]: *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*, Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus ,Gütersloh
- Gabriel, Oscar W. [1995]: *Political Efficacy and Trust*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford: 357-389.
- Gabriel, Oscar W. – van Deth, Jan W. [1995]: *Political Interest*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford: 390-411.
- Gaszó Ferenc– Stumpf István [1997]: *Pártok és szavazóbázisok*, in: *Magyarország politikai évkönyve 1996-ról*, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest,,: 515-531.
- Gaszó Ferenc – Gaszó Tibor [1993]: *Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon*, in: Politikatudományi Szemle, 4. p. 104-141.
- Girvin, Brian [2000]: *The Political Culture of Secularization: European Trends and Comparative Perspectives*, in: Broughton, David – ten Napel, Hans-Martien: *Religion and Mass Electoral Behaviour in Europe*, Routledge, London – New York: 7-27.
- Glock, Charles – Stark, Rodney [1965]: *Religion and Society in Tension*, Rand McNally, Chicago
- Halman, Loek [2001]: *The European Values Study: A Third Wave*, WORC, Tilburg
- Hegedűs Rita [1998]: *A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatások eredményeinek tükrében*, in: Szociológiai Szemle 1.: 113-126.

- Hegedűs Rita [2001]: *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*, Ph.D. értekezés, BKÁE,
- Heyes, Bernadette C. [1995]: *The Impact of Religious Identification on Political Attitudes: An International Comparison*, in: *Sociology of Religion*, 56 (2): 177-194.
- Inglehart, Roland [1971]: *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Society*, in: *American Political Science Review*, 65: 991-1017
- Inglehart, Roland [1977]: *The Silent Revolution – Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, Roland [1984]: *The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society*, in: Dalton, Russel J. – Beck, Paul Allen – Flanagan, Scott C.(ed.): *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press, Princeton: 25-69.
- Inglehart, Roland [1990]: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, Ronald – Norris, Pippa [2003]: *Sacred and Secular – Religion and Politics Worldwide* New York (megjelenés alatt, az interneten hozzáférhető: <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris.shorenstein.ksg/church-state.htm>)
- Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel [1995b]: *Religious Cognitions and Beliefs*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford: 197-217.
- Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel [1995c]: *Religious and Ethical Pluralism*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press Oxford: 218-249.
- Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel [1995]: *Secularization and Church Religiosity*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press Oxford,: 76-120.
- Johnston, Douglas – Sampson, Cynthia (ed.) [1994]: *Religion, the Missing Dimension of Statecraft*, Oxford University Press, Oxford – New York
- Juergensmeyer, Mark [2000]: *Terror in the Mind of God*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London
- Kaufmann, Franz-Xaver [1989]: *Religion und Modernität*, Mohr, Tübingen

- Kecskes, Robert – Wolf, Christof [1993]: *Christliche Religiosität: Konzepte, Indikatoren, Messinstrumente*, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 2: 270-287.
- Kehrer, Günter [1988]: *Einführung in die Religionssoziologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Knuttsen, Oddbjørn [1995a]: *Left-right Materialist Value Orientations*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press Oxford, 160-196.
- Knuttsen, Oddbjørn [1995b]: *Party Choice*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press, Oxford: 461-491.
- Körösényi András [1991]: *Politikai tagoltság, 1990*, in: *Magyarország politikai évkönyve*, Ökonómia Alapítvány, Economix Közgazdász Egyetemi Rt. Budapest, 75-79.
- Körösényi András [1993]: *Bal és jobb. Az európai és magyar politikai paletta*, in: *Politikatudományi Szemle*, 3.: 94-111.
- Körösényi András [1996]: *Nómenklatúra és vallás*, in: *Századvég*, nyár: 67-93.
- Körösényi András [2000]: *A magyar politikai rendszer*, Budapest,
- Kuenzlen, Gottfried [1980]: *Die Religionssoziologie Max Webers*, Duncker&Humbolt, Berlin,
- Lambert, Yves [1994]. *La religion: un paysage en pleine évolution*. in: Héléne Riffault (ed.) *Les valeurs des Français*. Paris, 123-162
- Lipset, Seymour Martin [2001]: *Cleavages, Parties and Democracy*, in: Karvonen, Lauri – Kuhnle, Stein (ed.): *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, Routledge, London – New York: 3-10.
- Lipset, Seymour M., Rokkan, Stein [1967]: *Party systems and voter alignment*, in: Lipset-Rokkan (szerk.): *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, New York,
- Luckmann, Thomas [1991]: *Die unsichtbare Religion*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.,
- Luhmann, Niklas [1977]: *Funktion der Religion*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Luhmann, Niklas [1986]: *Grundwerte als Zivilreligion – zur wissenschaftlichen Karriere eines Themas*, in: Kleger, Heinz és Müller, Alois (ed.): *Religion des Bürgers*, Kaiser, München
- Luhmann, Niklas [2000]: *Die Religion der Gesellschaft*, Suhrkam, Frankfurt a. M.

- Madeley, John [1991]: *Politics and Religion in Western Europe*, in: Moyser, George (ed.): *Politics and Religion in the Modern World*, Routledge, London and New York: 28-66.
- Martin, David [1978]: *A General Theory of Secularization*, Harper & Row, Oxford-New York
- Marty, Martin E. – Appleby, R. Scott (ed.) [1993]: *Fundamentalisms and the State*, The University of Chicago Press, Chicago-London
- Medhurst, Kenneth N. – Moyser, George H. [1988]: *Church and Politics in a Secular Age*, Clarendon Press, Oxford
- Miller, William L. – White, Stephen – Heywood, Paul [1998]: *Values and Political Change in Postcommunist Europe*, St. Martin's Press, London-New York,
- Moyser, George (ed.) [1991]: *Politics and Religion in the Modern World*, Routledge, London and New York,
- Norris, Pippa [2003]: *Electoral Engineering*, New York. (megjelenés alatt, az interneten hozzáférhető:
<http://ksghome.harvard.edu/~pnorris.shorenstein.ksg/Institutions.htm>)
- Nunn, Clyde Z. –. Crockett, Harry J –Williams, J. Allen [1978]: *Tolerance for Nonconformity*, Jossey-Bass, San Francisco
- Rendtorff, Trutz [1991]: *Die Autorität der Freiheit – Religion in der liberalen Demokratie*, in: Erhard Forndran (Hrsg.): *Religion und Politik in einer säkularisierten Welt*, Nomos, Baden-Baden,: 91-107.
- Robbins, Thomas – Robertson, Roland (ed.) [1987]: *Church-State Relations*, Transaction, New Brunswick-Oxford
- Robberts, Gerhard [1995]: *Staat und Kirche in der Europäischen Union*, Nomos, Baden-Baden
- Rosta Gergely [1996]: *A vallás mérése a dimenziók tükrében*, egyetemi szakdolgozat, BKE, Budapest,
- Scarborough, Elinor [1995]: *Materialist-Postmaterialist Value Orientations*, in: van Deth, Jan W.-Scarborough, Elinor: *The Impact of Values*, Oxford University Press Oxford: 123-159.
- Spohn, Willfried [1995]: *Religion und Nationalismus – Osteuropa im westeuropäischem Vergleich*, konferenciaelőadás, ESA, Budapest
- Stark, Rodney – Bainbridge, William Sims [1985]: *The Future of Religion*, University of California Press, Berkeley

- Stark, Rodney-Iannaccone, Laurence R. [1994]: *A Supply-side Reinterpretation of the „Secularization“ of Europe*, in: Journal for the Scientific Study of Religion, 3: 230-252.
- Stark, Rodney [1999]: *“Secularization, RIP (Rest In Peace)”*, in: Sociology of Religion (60), 4: 249-273
- Stouffer, Samuel. [1955]: *Communism, Conformity, and Civil Liberties*. Doubleday, Garden City, N.Y.
- Stumpf István [1994b]: *Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén*, in: Törésvonalak és értékválasztások, Budapest, MTA Politikatudományi Intézete, 147-168.
- Swatos, William H. Jr. – Christiano, Kevin J. [1999]: *Secularization Theory: The Course of a Concept*, in: Sociology of Religion, 60 (3): 209-228
- Szántó János [1990]: *A vallásosság dimenziói egy szekularizált társadalomban*, Szociológia 3-4.
- Tóka Gábor [1994]: *Bal-és jobb: miért alkalmazható?* in: Politikatudományi Szemle, 3.: 135-145.
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. [2000]: *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*, Schwabenverlag, Bács
- Tomka Miklós [1973]: *A vallásosság mérése*, Magyar Pszichológiai Szemle, 1-2.: 122-135.
- Tomka Miklós [1977]: *A változó vallásosság mérésének problémái*, Magyar Pszichológiai Szemle 4.: 363-376.
- Tomka Miklós [1979]: *A szekularizáció mérlege*, in: Valóság 7.: 60-70.
- Tomka Miklós [1989]: *A szekularizációs hipotézis*, in: Szociológia, 2: 109-125.
- Tomka Miklós [1991]: *Vallás és politikai szervezet: 1990. évi változások*, in: *Magyarország politikai évkönyve*, Budapest
- Tomka Miklós [1998]: *A vallásosság mérése*, in: Studia Religiosa – Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára, Bába és Társa, Szeged: 18-31.
- Weber, Max [1988]: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I., Wirtschaftsethik der Religionen*, J. C. B. Mohr, Tübingen,
- Weber, Max [1992]: *Gazdaság és társadalom 1/2*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest,
- Weber, Max [1995]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Cserépfalvi, Budapest

Wichmann, Jürgen (Hrsg.) [1978]: *Kirche in der Gesellschaft*, Günter Olzog, München

Zöller, Michael [1991]: *Individualismus und Populismus – Religion und Politik in Amerika*, in: Erhard Forndran (Hrsg.): *Religion und Politik in einer säkularisierten Welt*, Nomos, Baden-Baden, p. 77-90.